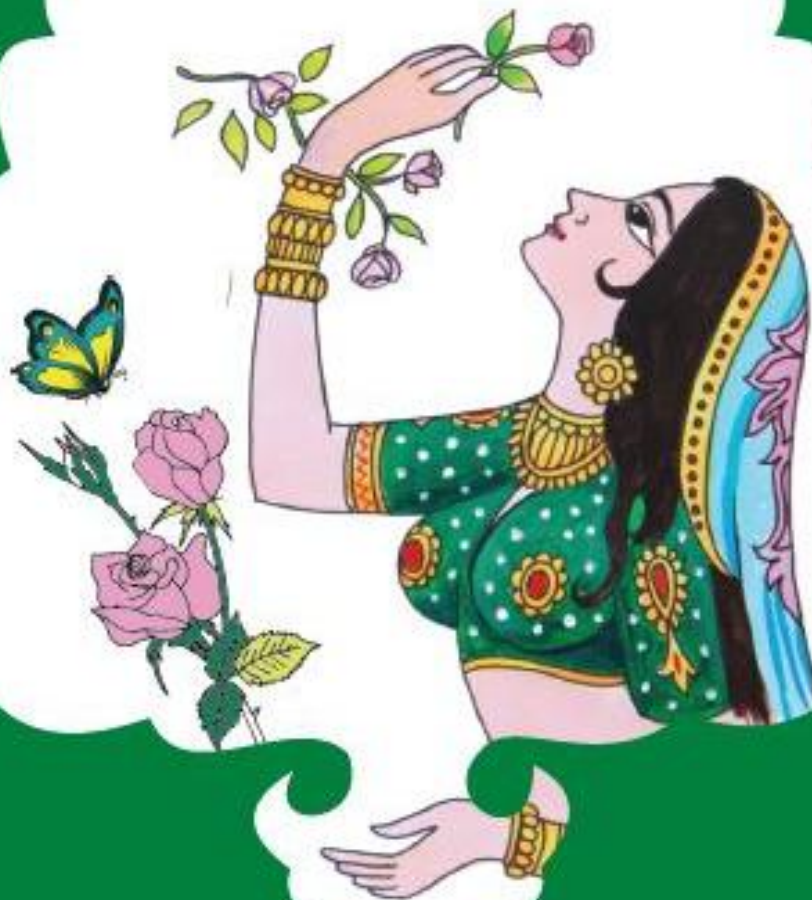

उर्दू शायरीचा आस्वाद

भाग १

संगीता जोशी

उर्दू शायरीचा आस्वाद

भाग १

संगीता जोशी

ह्या पुस्तकाच्या लेखिका, संगीता जोशी ह्या मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री व गझलकार असून उर्दू शायरीच्याही अभ्यासक आहेत. उर्दूतील प्रसिद्ध शायरांच्या लोकप्रिय गझला व त्यांची शायरी याची ओळख रसिकांना व्हावी या दृष्टीने त्यांनी लिहिलेले हे ललित लेख रसिकांना खास आवडतील. उर्दू काव्याचा मरंद एका कवयित्रीच्या लेखणीने गोळा केला असल्याने त्याची रुची काही 'और' आहे, यात काही शंकाच नाही.

काव्याला साहित्याचे नवनीत असे म्हणले जाते. म्हणूनच काव्यरसिकही श्रेष्ठ मानला जातो. काव्यरसिकाला उर्दू काव्याचीही ओढ असते. पण लिपी व शब्दार्थ हे अडथळे असतात. ह्या पुस्तकात शायरीचा अर्थ, नुसता सांगितला नसून तो उलगडून दाखविला आहे. हे पुस्तक सर्वांना उच्च प्रतीचा आनंद देईल, असेच आहे.

उर्दू शायरीचा आस्वाद भाग २ हे ही पुस्तक आपल्या हाती येत आहे. त्याचेही स्वागत रसिक करतील अशी खात्री आहे.

पहिल्या भागासाठी सविस्तर प्रस्तावना लिहिलीच आहे, ती अवश्य वाचावी, म्हणजे ह्या दोन्ही पुस्तकांचे खरे जनक आपण रसिकच आहात हे लक्षात येईल. आपल्या प्रतिक्रिया व सूचना अपेक्षित.

Buy book online
www.pustakjatra.com
MRP - 180/-

उर्दू शायरीचा आस्वाद

(ललित लेख)

भाग-१

(लेख क्र. १ ते ४०)

(पुढील लेख भाग २ मध्ये वाचा)

संगीता जोशी

शब्दांजली प्रकाशन

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनःप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक आणि प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

© संगीता जोशी

अ-१, भूषण अपार्टमेंट,

११/२ कर्वेनगर, कमिन्स कॉलेज जवळ, पुणे ४११०५२

संपर्क क्र. - ०९६६५०९५६५३

Email: sanjoshi729@gmail.com

प्रकाशक : शब्दांजली प्रकाशन,
३, बळवंत सदन, इंगळे वस्ती,
नऱ्हेगाव, पुणे-४११०४१

संपर्क : ९२७०१०८०८०

दुसरी आवृत्ती : १ मे २०१५

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१४

प्रकाशन क्र. : २६

मुद्रक : कुणाल ऑफसेट, सदाशीव पेठ, पुणे - ३०

अक्षरजुळणी : शब्दांजली, पुणे

मुखपृष्ठ : चैतन्य गोखले

किंमत : १५० रु.

ISBN -

प्रमुख वितरक पुस्तकजत्रा, पुणे

www.pustakjatra.com

मनोगत

उर्दूशायरीचा आस्वाद हे पुस्तक म्हणजे मेनका ह्या मासिकासाठी मी लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह आहे. हे लेख १९८६ ते १९९४ या काळात प्रसिद्ध झाले. यामागील कथा मात्र गंमतीची आहे.

मला उर्दू भाषेची आवड, विशेषतः शायरीची आवड होती. त्याकाळात संबंधित पुस्तके मिळणे दुरापास्त होते. नंतर हिंद पॉकेटबुक्स व राजपाल अँड सन्स (दोन्ही दिल्ली येथील मोठे विक्रेते) ह्या दोन विक्रेत्यांच्या लायब्ररी-योजनेचा लाभ झाला. जणू शायरीचा खजिनाच सापडला! मीर तकी मीर व गालिब पासून आधुनिक शायरांपर्यंत सर्वजण भेटू लागले. प्रकाश पंडित कठीण शब्दांचे अर्थ तळाशी देत असत. पुढे जोशी-गोरेकर यांचा उर्दू-मराठी शब्दकोशही मिळाला! मग सारे सुलभ झाले. मी शायरीचा मनसोक्त आनंद घेऊ लागले. माझ्या बोलण्यातून येणारे त्यासंबंधीचे उल्लेख ऐकून माझ्या काही मित्र-मैत्रिणींनाही शायरीचे आकर्षण निर्माण झाले. त्यांच्या आग्रहामुळे आम्ही एकत्रित बसून मी त्यांना शायरी समजावून द्यायला लागले. अर्थात् मला समजेल तशी. सवड मिळेल तेव्हा अशा मैफली झडू लागल्या. माझ्यासाठी ही इष्टापत्तीच होती. कारण दुसऱ्याला समजावून सांगतांना आपणच खूप शिकत असतो. यातूनच अभ्यास वाढत गेला. चर्चेमधून एकाच शोराचे विविध अर्थ कसे निघतात, हे कळले.

पुढे, मेनकाचे त्यावेळचे संपादक पु.वि. बेहेरे यांनी माझा हा छंद गप्पांमधून जाणला व मला ललित लेख लिहिण्यास सुचविले. अशाप्रकारे हे दोन भागांचे पुस्तक साकार व्हायला तेव्हापासून सुरुवात झाली. उर्दू गजलेची क्रेझ तेव्हा होती व आताही आहे. उलट आता वाढते आहे. उर्दू लिपी शिकणारांची संख्याही वाढत आहे. त्यामुळे दोन भागात हे पुस्तक काढण्याचे ठरविले. माझ्या छंदातूनच मला अनेकांना उर्दू भाषेची गोडी लावता आली याचे मला समाधान वाटते. लेख वाचून मला खूप पत्रे येत असत. पण मी केवळ निमित्तमात्र आहे याचीही मला जाण आहे. माझ्या कुटुंबातही शायरीचा आस्वाद सर्वांना घ्यावासा वाटू लागला.

माझ्याबरोबर माझा मोठा मुलगा राजेंद्र ऊर्फ अभिजित हाही उर्दू भाषा

शिकला. पुढे पॉलिमर इंजिनियर झाल्यानंतर त्याने उर्दू घेऊन एम.ए. (पुणे विद्यापीठ, प्रथम क्रमांक) व नंतर पार्शियन घेऊन एम.ए. (मुंबई विद्यापीठ, गोल्डमेडल) केले. आता तो नोकरी सांभाळून मुंबई विद्यापीठात या भाषेच्या डिप्लोमाच्या विद्यार्थ्यांना शिकवितो. अशाप्रकारे, छंदामुळे माझ्या घरात आलेली भाषा इथे स्थिरावली, वाढली व फोफावली, याचा मला सार्थ अभिमान आहे. माझे लेख वाचूनच, स्नेहल प्रकाशनच्या रवींद्र घाटपांडे यांनी माझ्याकडून 'नजराणा शायरीचा' हे पुस्तक लिहून घेतले. विविध शायरांचे उत्तमोत्तम असे एक हजारवर शेर निवडून मी त्याचा मराठी अर्थ दिला आहे. ह्या पुस्तकाला खूप मागणी असते. आत्तापर्यंत तीन आवृत्त्या संपल्या आहेत. सूत्रसंचालकांसाठी ते खास उपयोगी आहे.

मागे वळून पाहतांना असे वाटते, की हेच लेख मी आज, ह्या काळात लिहिले असते तर आणखी खूप काही भर घालता आली असती. कारण माणसाची प्रगल्भताही वयाबरोबर वाढत जाते. तरीही हे दोन भाग वाचून वाचकांना आनंद मिळेल याची खात्री आहे. रसिकांचे स्थान लेखकाच्या वर असते. असे मी मानते. ह्या पुस्तकांच्या निर्मितीस ज्यांचे ज्यांचे हातभार लागले त्या सर्वांचे हार्दिक आभार.

धन्यवाद.

आपल्या प्रतिक्रिया अपेक्षित

संगीता जोशी

मोबाईल - ९६६५० ९५६५३

१. गुलामअली एक अनोखा चमत्कार

ती आली, त्यानं तिला पाहिलं... आणि तो पाहतच राहिला. मंत्रमुग्ध झाला. ती होतीच तशी सुकुमार, हळुवार, कोमल, कमनीय बांध्याची. ओठांवर प्रीतीचे मादक गुलाब, एका डोळ्यांत मीलनाची ओढ तर दुसऱ्यात विरहाच्या दुःखानं साकळलेला अश्रू. हातात अनुभूतीचा नक्षीदार पेला - काठोकाठ 'जीवनानं' भरलेला. जीवन! नशा आणणारं आणि नशा उतरविणारंही! तिनं त्याच्या संवेदना काबीज करून घेतल्या. लयीचे पैजण पायांत बांधून ती लाजत मुरडत नव्हे नव्हे तर राजरोस त्याच्या महालात आली. त्याच्या दिवाणखान्यात ती एखाद्या सम्राज्ञीसारखी वावरली आणि आता तर ती त्याच्या शयनागारात जाऊन पोहोचली आहे, त्याची झाली आहे. त्याच्या हृदयात आहे. तिनं त्याला पुरं जिंकून घेतलं आहे! स्वरांचा साज लेवून आलेली 'ती' - उर्दू गझल - रसिकांच्या हृदयावर राज्य करते आहे.

उर्दू गझलेच्या प्रेमात पडलेला हा रसिक तिची नाना रूपं आणि निरनिराळे विभ्रम पाहण्यासाठी आसुसलेला आहे. निरनिराळ्या आवाजांच्या माध्यमातून तो तिला घरी घेऊन येतो आणि आपलीशी करण्यासाठी प्रयत्नशील होतो. मेहदी हसनपासून चंदनदास किंवा पिनाझ मसानीपर्यंत सर्वजण याच्या घरी हजेरी लावतात. तो साऱ्या चित्तवृत्ती एकाग्र करून ऐकत राहतो. सुरात बुडून जातो. भारावून जातो. तशातच त्याला शब्द खुणावू लागतात. तो भानावर येतो, तेव्हा त्याला कळतं, या सुरांच्या प्रवाहाला शब्दांचे काठ आहेत ! त्यांच्या अंगानं हा सुराचा प्रवाह वाहतो आहे.

उर्दू गझलेचे प्रेमी बेगम अख्तरपासून राजेंद्र व नीना मेहतापर्यंत सर्वांना ऐकतात. तरीही सर्वांचं खास प्रेम मात्र एका गायकावर विशेष दिसून येतं - गुलाम अली!

मेहदी हसनवरही रसिक जीव टाकत असतात. पण त्याच्या बाबतीत त्यांची एक तक्रार मात्र असतेच, त्यानं गायलेल्या गझला अर्थाच्या दृष्टीनं जरा अवघडच असतात. गुलाम अलीची निवड त्या मानानं अचूक असते. त्याच्या गझलांमध्ये क्लिष्टता नसते. अर्थ श्रोत्यापर्यंत पोहोचला तरच गझलेला दाद मिळणार, आणि तशी मनापासून दाद हेच गायकाचं यश आणि आनंद. म्हणून गुलाम अली अधिक लोकप्रिय असावा. निदान इथं, जिथं उर्दू भाषा फार थोड्यांना समजते. यामध्ये कुणा गायकांची तुलना करण्याचा अजिबात हेतू नाही. पण या विविध रसिकांच्या प्रतिक्रिया आहेत इतकंच. तसं 'गुलाम अलीपेक्षा मला अनुप जलोटाचा आवाज अधिक आवडतो' असं म्हणणारेही आहेत. तर याला उत्तर देणारे 'अनुप जलोटांनं भजनं गावीत, पण गझलेच्या बाबतीत दहा अनुप एकत्र केले तरी एका गुलाम अलीची सर येणार नाही' असे उत्तर ऐकवणारे 'गुलामके गुलाम' ही आहेत. या सर्व गायक - गायिकांचा उल्लेख वारंवार 'एकेरी' येतो आहे खरा, पण त्यामागे आहे, आपुलकी आणि जवळीक. हे सर्व लोक आपल्या इतके 'घरातले' आहेत की अहो - जाहो म्हणून त्यांना उगाच परकेपणा का बरं दाखवावा?

मला आठवतंय, गुलाम अली पुण्यात आला त्यावेळी अक्षरशः माणसांनी तुडुंब भरलेला, ओसंडून वाहणारा मांडव. कुठल्याही संगीत - सोहोळ्याला नसेल, एवढी गर्दी! तसं तिकीटही कमी नव्हतं! रोज फक्त ध्वनिफितीत बांधलेल्या गुलाम अलीला समोरासमोर पाहायला नि ऐकायला लोक केवढे उत्सुक होते! प्रत्येकाच्या मनात तेव्हा येऊन गेलं असावं, कसले देश नि कसल्या सीमा! कलेनं साऱ्या सीमा पुसून टाकता येतात. अवधी मानवजात 'जवळ' येते. हजारो श्रोत्यांनी त्या दिवशी आपल्या लाडक्या गायकाला प्रत्यक्ष पाहिलं, त्याचे सूर ऐकले आणि तृप्त झाले. पण मैफलीनंतरची ही तृप्ती मोठी विचित्र असते. समाधानाबरोबरच एक प्रकारची हुरहुर मनात कायम राहते. भैरवी संपवता - संपवता निष्णात गायकानं कौशल्यानं तीव्र मध्यम लावावा नि डोळ्यांत टचकनू पाणी उभं राहावं, तशी हुरहुर! म्हणून मैफिल ऐकून घरी आल्यावरही कॅसेटमधल्या गुलाम अलीला पुन्हा आपल्या श्रोत्यांसाठी गावं लागतंच....

बडे वुसूकसे दुनिया फ़रेब देती है।

बडे खुलूससे हम एतबार करते हैं ॥

- जर तऱ्हतऱहेच्या युक्त्या - प्रयुक्त्यांनी, आमच्या नकळत, मोठ्या

आत्मविश्वासाने (वुसूक) जग आम्हाला फसवत राहतं, 'धोका' (फ़रेब) देत राहतं, आम्ही मात्र भोळेभाबडेपणानं, आमच्या मनापासून, अगदी सच्चेपणानं (खुलूस) त्या जगावर विश्वास (एतबार) ठेवत राहतो.

पुढे जी गझल म्हटली जाते तिच्या अर्थाला पोषक असा एखादा रंगतदार शेर म्हणण्याची पद्धत आहे. त्यामुळे वातावरणनिर्मिती होते. आणि श्रोते आपल्या संवेदना त्या शब्दांकडे केंद्रित करतात. पाठोपाठ तबल्याच्या साथीसह ओळी येतात-

ये दिल ये पागल दिल मेरा

क्यों बुझ गया, आवारगी

इस दशतमें इक शहर था

वो क्या हुवा, आवारगी.....

- आपल्या भाबडेपणाचा फायदा घेऊन जगानं आपल्याला वारंवार फसवलं तर मन उदास, बेचैन होऊन जातं. ही 'परेशानी' मनाला सतावत राहते. परेशानी म्हणजेच 'आवारगी'. आवारा या शब्दाचे 'भटक्या' किंवा 'उनाड' असेच अर्थ आपल्या मनाला चिकटून बसलेले आहेत. कारण आपल्या मनात आवारा आणि राजकूपर याचं कुठंतरी पक्कं नातं आहे. पण आवारगी या शब्दाचे 'परेशानी', 'गुमराही' असेही विविध अर्थ आहेत. इथं सहज नमूद करायला हरकत नाही की 'आवारा' चित्रपटातही भोळेभाबडेपणाचा फायदा जग कसा घेतं आणि नायकाला किती परेशान करतं हेच दाखवलं गेलंय.

तर ही आवारगी ! इथं मुहसिन नक्वी हा शायर 'आवारगी' या मानसिक अवस्थेलाच व्यक्ती मानून (Personification) तिच्याशी बोलतोय, तिला विचारतोय, हे माझं भोळंभाबडं हृदय का असं विझून गेलंय?

आता हे मन म्हणजे एक सुनसान जंगल (दशत) आहे पण हे असं होण्यापूर्वी इथं एक भावनांचं गजबजलेलं शहर होतं, 'हलचल' होती; ती काय झाली? कुठे गेली?

कल शब मुझ बेशकलकी

आवाजने चौंका दिया

मैंने कहा तू कौन है

उसने कहा, 'आवारगी'.....!

‘आवारगी’ ही मानसिक अवस्था आहे. उन्मनी अवस्था. तिला कुठलाही चेहरा नाही. ही ‘आवारगी’ फक्त आपलं अस्तित्व आपल्याला दाखवत असते. जसं कवीला एकाएकी आवाज येतो आणि प्रत्यय येतो, "It is the loneliness that makes the loudest sound. "

काल रात्री (कल शब) एका अनोळखी बिनचेहऱ्याच्या (बेशक्ल) आवाजानं मला एकदम सावध केलं. तेव्हा मला कळलं की, ती तू होतीस आवारगी!

ही ‘आवारगी’ वर्षानुवर्ष आपल्याबरोबर असली तरी बेचैनीचं नेमकं वर्णन आपण कधीच करू शकत नाही. म्हणून कवी म्हणतो-

इक तू कि सदियोंसे मेरी

हमराज भी हमराह भी।

आवारगी, तू तर वर्षानुवर्ष (सदियोंसे) माझ्याबरोबर आहेस, आपण एकाच वाटेनं जात आहोत (हमराह) आणि माझी सर्व सुख- दुःखंही तू जाणतेस (हमराज). असं असताना मी मात्र तुझ्याशी अपरिचितच (नाआशना) आहे. (म्हणून मी तुझं नेमकं वर्णन करू शकत नाही.) वरच्या शेराची दुसरी ओळ-

इक मैं, कि तेरे नामसे

नाआशना, आवारगी ॥

ये दर्दकी तनहाईयाँ

ये दशतका वीराँ सफ़रा

हम लोग तो उकता गये

अपनी सुना.... आवारगी ॥

ह्या सुनसान (वीराँ) जंगलातला हा उदासवाणा प्रवास (सफ़रा), आणि त्यात असा दुःखद एकटेपणा! (तनहाईयाँ) ह्या दोन्हीचा अगदी कंटाळा झालाय् (उकतां गये). आता ‘आवारगी’, तूच स्वतः बदल काहीतरी बोल, नि आमचं मन रमवत राहा. या शेरात कवीनं तनहाईयाँ असा अनेकवचनी शब्दप्रयोग करून त्या एकटेपणाची तीव्रता अधिक गडद केलीय्. तसंच, मनाच्या बेचैनीलाच कवी आपलं मन रमवायला सांगतो हा विरोधाभास शेराचं सौंदर्य वाढवतो.

कवीच्या अशा उन्मनी अवस्थेत कुणी एक हवेची अनोळखी झुळुक कवीशी जवळीक साधू बघते आणि कवीला त्याच्या दुःखाचं कारण (गमका सबब) विचारते-

**एक अजनबी झोंकेने जब
पूछा मेरे गमका सबब
सहराकी भीगी रेतपर
मैंने लिखा 'आवारगी' ।**

त्या झुळकेच्या आपुलकीच्या प्रश्नाला कवी काय उत्तर देणार? वाळवंटातल्या (सहरा) ओल्या वाळूवर तो आपल्या दुःखाचं कारण लिहून दाखवतो, मूकपणानं! वाळवंटातली ही वाळू (रेत) ओली कशानं बरं झाली असावी? नक्कीच कवीच्या अश्रूंनी! हा ह्या शेरातला अध्याहत अर्थ समजल्यावर हा शेर कोणाला आवडणार नाही?

ही आपुलकी दाखवणारी झुळुक येते आणि जाते. पुन्हा जीवन उरतं ते जंगलातल्या ओसाड रात्रीसारखं, भयाण, उदास नि किरूर! त्या रात्रीसारखाच 'सन्नाटा' जीवनाला व्यापून टाकतो व जंगलाची सारी विशालता (वुसअते) जणू झोपून जाते, सुन्न होते.

**ले, अब तो दशते - शबकी
सारी वुसअते सोने लगी
अब जागना होगा हमे
कबतक बता, आवारगी?**

हे जीवन असं एकाकी झाल्यावर कवीला कुठून चैन पडायला? जीवनाची रात्र होऊ लागली, वाटा दिसेनाशा झाल्या तरी कवी मात्र अंधारात जागत बसणार आहे, शोध घेत बसणार आहे, आपल्या उन्मनी बेचैनीचा. असं किती काळ जागावं लागणार आहे ते त्या 'आवारगी' लाच ठाऊक!

अशा तारवटलेल्या जागेपणीही केव्हातरी डोळा लागून एखादं स्वप्न पडतं आणि स्वप्नात दिसते तो चंद्र, माझ्यासारखाच एकाकी (तनहा)! माझ्यासारखाच बेचैन, परेशान आणि वाट चुकलेला! पाहावं तिथं मला ही बेचैनी आणि परेशानी दिसते. चंद्रही मला तसाच भासतो. ह्या बेचैनीनंच मला झपाटून टाकलंय. आता तीच मला भावते, आवडते. तीच माझा स्थायीभाव आहे. हेच कवीनं शेवटच्या शेरात (मक्ता) सांगितलं आहे.

**कल रात तनहा चांदको
देखा था मैंने ख्वाबमें**

‘मुहसिन’ मुझे रास आयेगी शायद सदा आवारगी!

शेवटच्या शेराने कवीने आपले नाव गुंफलेले असले तर त्याला ‘मक्ता’ असं म्हणतात.

‘आवारगी’ ही गुलामअलीची अत्यंत लोकप्रिय गझल. तिच्याशिवाय कोणतीच मैफल पूर्ण होत नसावी. या गझलेच्या अर्थाचं जे विवरण इथं दिलंय ते सर्वस्वी परिपूर्ण असं होऊच शकत नाही. कारण गझलेचं वैशिष्ट्यच असं आहे. की त्यातून विविध अर्थ प्रतीत होत राहतात. तीच गझल पुनः पुन्हा ऐकली तर दरवेळी त्यात वेगळे रंग आपल्याला जाणवतात. शब्दांना अर्थाच्या अनेक छटा असतात, त्यामुळे हे घडतं. शिवाय प्रत्येक श्रोता आपापल्या अनुभवांच्या रंगीत काचेतून आणि आपल्या संवेदनांच्या कुवतीच्या चौकटीतून गझल ऐकत असतो, त्यामुळेही शेराना विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो. प्रत्येक वेळी नवनव्या अर्थाची प्रचीती देणारी म्हणूनच कवितेला ‘नवनवोन्मेषशालिनी’ म्हटलं जातं ते काय उगीच?

१०

गझलमध्ये शब्दांना अपार महत्त्व आहे. त्यामुळे गाताना शब्द श्रोत्यांपर्यंत व्यवस्थित पोहोचावेत हे फार आवश्यक आहे. ‘गझलगायन’ म्हटल्यानंतर शब्द स्वरांचं बोट धरून येणार हे अपेक्षितच आहे. आणि त्या शब्दांचं सौंदर्य वाढविण्याची पराकाष्ठाही गायक करणारच.

याबाबत गुलाम अलीचं खास वैशिष्ट्य आहे. शब्दांचा अर्थ विचारात घेऊन त्याप्रमाणे तो शब्द घेऊन अनेक हरकती त्याच्याकडून कशा ऐकायला मिळतात, याचं उदाहरण द्यायचं तर ‘लहर’ शब्दाचं देता येईल. लहरचा अर्थ लाट. समुद्रकिनार्या उभं राहिलं की दुडदुड धावत येऊन आपल्या पायावर लोळण घेणारी लाट आपल्याला सुखवून जाते. ती ओसरण्यापूर्वीच दुसरी एखादी लडवाळ लाट आपल्याला भेटायला येते, मग तिसरी.... आणि अशा कितीतरी! हे सारं ‘दृश्य’ आपल्या स्वरातून गुलाम अली ‘दाखवू’ शकतात. ‘लहर’ हा एकच शब्द ते पंधरा - वीस वेगवेगळ्या हरकतींनी गातात. नासिर काज़मी या शायरची ती संपूर्ण गझलच त्यासाठी ऐकायला हवी.

दिलमें इक लहरसी उठी है अभी ।

कोई ताज़ा हवा चली है अभी ॥

- नवीन ऋतू येऊ घातला आहे बहुधा. हवेची एक ताजी झुळूक येऊन तेच

सांगते आहे. त्यामुळेच की काय (कवीच्या) हृदयात एक (दुःखाची) लाट उसळली आहे.

दुःखाची लाट (लहर) उसळण्याला कारण असतात त्या जुन्या आठवणी. एका अर्थानं मात्र या आठवणी कधीच जुन्या होत नाहीत. कधीकाळी मनाची झालेली पडझड जणू नुकतीच झाली आहे, असं वाटण्याइतक्या तिच्या खुणा ठळक असतात. पुढचा यासंबंधीचा शेर असा-

शोर बरपा है खाना - ए - दिलमें ।

कोई दीवारसी गिरी है अभी ॥

- हृदयाच्या ह्या सुंदर महालात (खाना - ए- दिल) आज आक्रंदनं (शोर) माजलेली (बरपा है) ऐकू येताहेत. काय बरं कारण असावं याचं? या महालाची कुठलीतरी भिंत (दीवार) आता ढासळलीय म्हणूनच, नक्की!

कुछ तो नाज़ुक - मिजाज़ हैं हम भी ।

और ये चोट भी नयी है अभी ॥

- हे दुःख विसरायला काय हरकत आहे, असं कवीला वाटतंय. पण त्याला ते शक्य होत नाहीये. तो म्हणतो आहे, आमचा स्वभावही जरा अधिकच हळवा (नाज़ुकमिजाज़) आहे, कबूल. पण ही जखमही (चोट) अजून नवीच आहे ना! म्हणून आम्ही दुःखात बुडून गेलो आहोत.

यादके बेनिशाँ जज़ीरोंसे ।

तेरी आवाज़ आ रही है अभी ॥

- मनात आठवणीचे विखुरलेले तुकडे पाण्यानं वेढलेल्या बेटासारखे अद्याप तरंगताहेत. (आसवांच्या) पाण्यानं त्यांची नामोनिशाणी नष्ट करण्याचा प्रयत्न केलाय, पण त्या बेटावरून तुझा आवाज मला अद्याप येतोच आहे.

जज़ीराचा अर्थ बेट किंवा पाण्यात बांधलेला किल्ला. आसवांच्या पाण्यानं वेढलेल्या प्रिय व्यक्तीच्या आठवणींसाठी ही सुंदर उपमा कवीनं वापरलीय. एखादा शब्द कवी किती जाणीवपूर्वक निवडत असतो!

आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या आठवणींनी व्याकुळ होऊन कवी बेचैन होतो. आणि पुन्हा 'ती' भेटावी म्हणून आयुष्यभर तिला शोधत राहतो. 'ती' कुठेही दिसत नसल्याने शहरातल्या वाटा त्याला उदासवाण्या आणि अंधाऱ्या (बे- चिराग) वाटू लागतात. तरीही त्याची पायपीट चालूच राहते. चालता चालता तो थकतो.

शारीरिक आणि मानसिकही! तेव्हा तो स्वतःलाच दिलासा देण्याचा प्रयत्न करतो-

वक्त अच्छाभी आयेगा 'नासिर' ।

ग़म न कर, ज़िन्दगी पडी है अभी ॥

- नासिर, निराश होऊ नकोस रे! दुःखीही होऊ नकोस. चांगले दिवसही येतील. नक्की येतील. अजून कुठं वेळ गेलीय? सगळं आयुष्य पडलंय! म्हणून म्हणतो, थोडा धीर धर!

दुःखाच्या लाटेवर वाहत वाहत आपण शेवटच्या शेरामधल्या ह्या आशेच्या किनाऱ्यावर केव्हा येऊन पोहोचतो ते कळतही नाही. कारण ते काम गुलाम अलीच्या मधुर सुरांनी अचूकपणे केलेलं असतं. टाळ्यांचा गजर होतो तेव्हा आपण अवाकपणे त्या धीरगंभीर आवाजाच्या सूरसागराकडे जणू पाहत असतो, किनाऱ्यावरून!

शास्त्रीय संगीतात अनेक 'राग' आहेत. सर्व राग आपापल्या परीनं सुंदर आहेत आणि असतील, पण भैरवी* रागिणीचं 'सुकोमल' सौंदर्य सर्वापेक्षा अनोखं आणि लोभसवाणं. म्हणूनच संगीतकार आपल्या रचनांमध्ये भैरवीचा सढळ वापर करताना दिसतात. गुलाम अलीच्या हार्मोनियममधून जेव्हा भैरवीच्या सुरांचा आरोही - अवरोही तानेचा पट्टा उमटतो, तेव्हाच श्रोत्यांच्या मनात करुणरसाचे स्रोत झिरपणं सुरू होतं. लगेच तार षड्जाच्या सुरेल लगावासहित पुढचा शेर येतो-

वो उन्हें याद करे, जिसने भुलाया हो कभी ।

हमने उनको न भुलाया, न कभी याद किया ॥

प्रेयसीची आठवण त्या लोकांनी करावी की जे तिला विसरले असतील. आम्ही कशी तिची आठवण करणार? कारण, आम्ही तर तिला विसरलेलोच नाही, मग वेगळं आठवायचं, म्हणजे तरी कसं? म्हणूनच-

हमने उनको न भुलाया, न कभी याद किया.

ह्या शेरामधला 'वो' हा शब्द प्रेयसीप्रमाणेच ईश्वराला उद्देशूनही आहे. हे विचारात घेऊन शेर वाचला की अर्थ अधिक गहिरा होतो. नंतरची छोटीशी गझल गाताना गुलाम अलीनं फक्त तीन शेर म्हटले आहेत-

पारा पारा हुआ पैराहने - जाँ ।

फिर मुझे छोड गये चारागराँ ॥

हा राग भैरवी नसून 'किरवाणी' आहे व तो भैरवीच्या जवळचाच राग आहे.

माझ्या हृदयरूपी वस्त्राचे (पैराहन) अक्षरशः तुकडे तुकडे (पारा पारा होना) झाले आहेत. आता कोण ते जोडणार? - आणि दुरुस्त करणार? आता कुठलाच उपचार त्यावर होऊ शकणार नाही. म्हणूनच बहुधा -) उपचार करणारे हकीम, वैद्य (चारागराँ) मला सोडून गेले आहेत.

ह्या शेराला पुन्हा दुहेरी अर्थ आहे. विरहदुःखावर स्वतःच इलाज करणारी प्रेयसी निघून गेल्यामुळे कवीचं हृदय शतशः विदीर्ण झालं आहे. दुसरा अर्थ जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाशी निगडित आहे जन्माला आल्यानंतर माणूस परमेश्वराला विसरून जातो, त्याचाच अंश असूनही आणि आयुष्य इतर भौतिक गोष्टींतच विखरून टाकतो, आणि वाया घालवतो. त्याची ही स्थिती इतकी टोकाला पोहोचलेली असते की त्याला परमेश्वराची आठवण करून द्यायला कुठलाही उपदेशक असमर्थ असतो. म्हणून ते सारे जणू त्याला सोडून जातात.

कोई आहट ना इशारा न सराव ।

कैसा वीराँ है ये दश्ते - इम्काँ ॥

सगळे सोडून गेल्यावर उरतं ते एकाकी ओसाड जीवन । (दश्त-ओसाड, इम्काँ - अस्तित्व) उजाड (वीराँ) आयुष्य! तिथं ना कुणाची चाहूल (आहट) ना कुठले इशारे! इतकेच काय मृगजळसुद्धा नाही त्या जीवनात. (जगण्याविषयी निदान खोटं आकर्षण निर्माण व्हावं, तर तेही नाही.)

जीवनातला फोलपणा समजल्यावर ते एखाद्या ओसाड घरासारखं वाटू लागतं. दुसऱ्या अर्थानं, प्रेयसी निघून गेल्यामुळे कवीच्या अस्तित्वाला अर्थ उरला नाही, असंही यात अभिप्रेत आहे. *

वक्तके सोगमें लम्होंका जुलूस ।

जैसे इक काफिला -ए - नौहागराँ ॥

वक्त म्हणजे काळ. इथे, निघून गेलेला काळ, आणि हे आत्ताचे क्षण तरी कसे? त्या मृत काळाच्या मृत्युशोकात मग झालेलं । सुतकी, (सोग- मृत्युशोक, सुतक) ही क्षणांची मिरवणूक (लम्होंका जुलूस) पुढे पुढे सरकते आहे. जणू शोकमग्न लोकांचा (नौहागराँ) एखादा जथा (काफिला) मातम करत जावा, तशी ही यात्रा. या शेरातही पुन्हा प्रेयसीबरोबर गेलेला काळ आणि तो संपल्यामुळे त्याबद्दलचं दुःख असा अर्थ आहेच. तसंच, परमेश्वराला विसरल्यामुळे वाया गेलेलं गतजीवन व त्याबद्दल आत्ताच्या क्षणी वाटणारी हळहळ हा दुसरा तात्त्विक संदर्भ आहे.

एक मतला (पहिला शेर) आणि नंतरचे दोन शेर एवढेच गुलाम अली पेश करतो. पण त्यातला गर्भितार्थ समजला तर गझल अधिक आवडू लागते. या गझलेला भैरवी मात्र सर्वार्थानं पोषक ठरते. कारण जीवन संपत आल्यावरच अशा चिंतनाकडे माणूस झुकतो. आणि भैरवी ही संपत आलेल्या मैफलीचं प्रतीक आहे. 'आवारगी' किंवा 'हंगामा' इतकीच गुलाम अलीची आणखी एक लोकप्रिय गझल 'चुपके चुपके'! प्रत्येक गझलेच्या लोकप्रियतेची कारणं वेगवेगळी असू शकतील. एखादी काव्यगुणामुळे रसिकांच्या हृदयाला भिडत असेल तर दुसरी एखादी तिच्या संगीतरचनेमुळे (धुन) श्रोत्यांना आवडत असेल. 'चुपके चुपके' लोकांना आवडते याचं एक कारण असं असावं की या गझलेमध्ये व्यक्त झालेला पहिल्या प्रीतीचा अनुभव सर्वांना आपलासा वाटत असावा. तो 'आशिक्रीचा जमाना' कधी ना कधी प्रत्येकाच्या आयुष्यात बहुधा येऊन गेलेला (आलेला आणि गेलेलाही) असतो. त्या आठवणींचा पुनःप्रत्यय ही गझल देते. गझलेपूर्वी जो एक शेर गुलाम अली म्हणतात, त्यात बहुधा अशाच युगुलांमधली निघून गेलेली प्रेयसी त्याला अचानक भेटली आहे. तिच्याही मनातलं प्रेम मनाच्या पृष्ठभागावर येऊ बघतंय. पण ती कटाक्षानं आपल्या कापऱ्या ओठांतून, शब्द बाहेर पडून न देण्याची शिकस्त करते आहे. ह्या अनपेक्षित भेटीमुळे आणि कसं वागावं हे न सुचल्यामुळे तिच्या चेहऱ्यावर गोंधळलेले भाव आहेत आणि आठ्यांचं जाळं पसरलेलं आहे, हे सर्व पाहून तो म्हणतो-

१४

अपनी आवाज़की लरजिशपे तो काबू पा लो ।

प्यारके बोल तो होटोंसे निकल जाते हैं

अपने तेवर तो संभालो कि कोयी ये न कहे

दिल बदल जाते हैं तो चेहरे भी बदल जाते हैं.... ।

अशी भांबावून जाऊ नकोस, तुझ्या कापऱ्या (लरजिश) आवाजावर जरा ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न कर, नाहीतर प्रीतीचे शब्द नक्कीच तुझ्या ओठांतून (तुझ्या मनाविरुद्धही) बाहेर पडतील आणि चेहऱ्यावर इतक्या आठ्या (तेवर) कशाला? लोक काय म्हणतील, की आता तुझं मन माझ्या बाबतीत बदललंय, म्हणून काय ओळखही विसरलीस? (आणि असा अनोळखी भाव चेहऱ्यावर दाखवते आहेस?)

चुपके चुपके रातदिन आसूँ बहाना याद है ।

हमको अबतक आशिक्रीका वो जमाना याद है ॥

तू आता विसरली असलीस तरी मला मात्र तो प्रीतीचा काळ अजून आठवतो. ते एकमेकांच्या भेटीसाठी उत्सुक असणं आणि एकटं असताना बेचैन होऊन मूक अश्रू ढाळणं.... सारं सारं आठवतं मला.

**तुझसे मिलतेही वो कुछ बेबाक हो जाना मेरा ।
और तेरी दाँतोंमे वो उंगली दबाना याद है ॥**

आपण जेव्हा भेटायचो आणि तू समोर यायचीस तेव्हा मी जरा जास्तच धीट (बेबाक) व्हायचो (आणि तुझ्याशी जवळीक साधायचा प्रयत्न करायचो.) तेव्हाचं तुझं बोट दातांत धरून हसणं अजून आठवतंय मला.

**खँच लेना वो मेरा परदेका कोना दफ़्तन ।
और दुपट्टेसे तेरा वो मुंह छुपाना याद है ॥**

तुझ्या चेहऱ्यावर असलेल्या (मुस्लिम गोशाचा) पडदा मी अचानक (दफ़्तन) ओढला की तू पटकन् ओढणीमध्ये आपला चेहरा लपवायचीस!

**तुझको तनहा जब कभी पाया तो अज - राहे - लिहाज़ ।
हाले - दिल बातोंही बातोंमें सुनाना याद है ॥**

कधीकधी जेव्हा तू एकटीच (तनहा) भेटायचीस तेव्हा तुला बोलता बोलता मी खूप काही सांगायचो. संकोच (लिहाज़) तर वाटायचा! पण तरीही संकोच, भीड दूर सारून मी मनातलं (हाले - दिल) प्रेम तुझ्याजवळ व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करीत असे.

**आ गया गर वस्लकी शब भी कभी ज़िक्रे - फिराक़ ।
वो तेरा रो रो के मुझको भी रुलाना याद है ॥**

एखाद्या मीलनाच्या (वस्ल) वेळी, एकदम आपल्या मनात यायचं की उद्या आपल्याला वियोग (फिराक़) तर नाही ना सहन करावा लागणार? (ज़िक्रे-फिराक़ = वियोगाची चर्चा) असा नुसता विषय निघाला तरी तू किती रडायचीस आणि मलाही रडवायचीस!

**देखना मुझको जो बरगशता तो किसकिस नाज़से ।
जब मना लेना तो फिर खुद रूठ जाना याद है ॥**

कधी जर माझा 'मूड' प्रतिकूल (बरगशता) असेल तर तू किती निरनिराळ्या प्रयत्नांनी आणि हावभावांनी (नाज़) माझी समजूत घालायचीस. आणि मी ठीक झालो की स्वतः मात्र रूसून बसायचीस, हे देखील मला चांगलं आठवतंय.

जब सिवा मेरे तुम्हारा कोई दीवाना न था ।

सच कहो कुछ तुमको भी क्या वो जमाना याद है?!!

त्या 'आशिक्री'च्या काळात तू माझी होतीस आणि तुझ्यावर प्रेम करणाराही मी एकटाच होतो. (आता तसं राहिलं नसलं तरी!) खरं सांग, तू अगदी ते सगळं विसरलीस? का माझ्यासारखं तुलाही त्यातलं थोडंतरी आठवतंय?

कुणास ठाऊक त्या प्रेयसीचं उत्तर या प्रश्नावर काय असतं! पण हा प्रश्न आपल्या मनाला चटका लावून जातो. आणि प्रीतीचं उमललेलं नि त्याचबरोबर कोमेजलेलं फूल आपल्या मनात पुन्हा एकदा गंधाळू लागतं. आणि या गझलेतला प्रत्येक शेर आपलासा होऊन जातो. त्या शेराशी असलेलं हे नातंही तसंच 'चुपके - चुपके' असतं.

हे सर्व शेर एकाच गझलेचे असून सर्वसाधारण एकाच विषयावरचे आहेत. अशा गझलेला 'मुसल्सल गझल' म्हणतात. गझलेच्या एखाद्या शेराचा दुसऱ्या कुठल्याही शेराचा संबंध असताच कामा नये. पण एकाच विषयावरचे शेर असू शकतात म्हणून मुद्दाम हे स्पष्ट केलं आहे.

या गझलेच्या मधे कुठेतरी गुलाम अलीनं दोन वेगळेच शेर म्हटले आहेत. तेही खूप सुंदर आहेत-

अब मैं समझा तेरे रुखसारपे तिलका मतलब ।

दौलते - हुस्न पे दरबान बिठा रक्खा है ॥

तुझ्या गालांवर (रुखसार) असलेल्या ह्या तिळाचा अर्थ आता मला समजला, सौंदर्याच्या (हुस्न) दौलतीचं रक्षण करायला जणू पहारेकरीच (दरबान) बसवून ठेवलाय तो.

गर सियह वक्तही होना था नसिबोमें मेरे ।

जुल्फ़ होता तेरे रुखसारपे या तिल होता ॥

(तू माझी होणार नव्हतीस) असं काळंकुट्ट (सियह) नशिबच माझ्या वाट्याला येणार होतं, तर मी काळीभोर बट (केसांची) तरी झाली असतो, किंवा तुझ्या गालावरचा काळा तीळ तरी झालो असतो! (पण छेः, तेही नशिबात नव्हतं!)

अशी ही 'चुपके - चुपके'! अवीट गोडीची गझल. कितीही वेळा ऐकली तरी पुन्हा ऐकावीशी वाटते आणि पहिल्या प्रेमाप्रमाणे मनात रेंगाळत राहते!

गुलामअली हे नाव पुण्या - मुंबईकडे ज्या एका गझलेमुळे माहीत होऊ लागलं ती

अत्यंत लोकप्रिय गझल म्हणजे 'हंगामा'! या एकाच शब्दानं ती ओळखली जाते. अगदी सुरुवातीला ही कॅसेट आली तेव्हा घरोघर (आणि हॉटेला - हॉटेलांत किंवा बार - बारमध्ये) हीच लावली जायची. मद्याचा चषक हाती असताना 'थोडीच तर घेतलीय मी' असं प्रत्येकजण सांगत असतो. तेच ह्या गझलेच्या पहिल्या शेराने नेमकं पकडलंय. या गझलेच्या लोकप्रियतेचे मात्र खूप किस्से ऐकले आहेत. संबंध कॅसेटवर फक्त हीच गझल पुन्हा पुन्हा टेप करून न थांबता ऐकत राहणारे भेटले आहेत. तर बिझनेस टिपनिमित्त कारमधून एकटंच जाताना अखंड हीच गझल लावणारेही आहेत. 'माहेर'च्या रौप्यमहोत्सवी अंकात 'हंगामा' बद्दल (आणि गायकाबद्दल) वसुंधरा पटवर्धन यांनीही एक सुंदर लेख लिहिला आहे.

**हंगामा है क्यों बरपा थोडीसी जो पी ली है ।
डाका तो नहीं डाला, चोरी तो नहीं की है ॥**

प्रेयसीला उद्देशून कवी विचारतोय, का एवढी आरडाओरड. किंवा गोंधळ माजवते आहेस? (बरपा है?) मी काही चोरी- दरोडे घातले नाहीयत, फक्त थोडीशी घेतलीय, इतकंच!

१७

**इस मयसे नहीं मतलब दिल जिससे हो बेगाना ।
मक्रसूद है उस मयसे दिलही में जो खिचती सै ॥**

(पण खरं म्हणशील) तर मला ह्या मद्याबद्दल (मय) काही खास गोडी किंवा आकर्षण नाही. कारण या मद्यामुळे जी बेहोशी, धुंदी येते त्यात आपलंच हृदय. आपल्याला परकं वाटायला लागतं. अनोळखी (बेगाना) भासायला लागतं. खरा अर्थ आहे, आशय (मक्रसद) आहे तो प्रीतीरूपी मद्याला! कारण ते प्रीतीरूपी मद्य म्हणजे जणू काही हृदय पिळवटून काढलेला खरा अर्क असतो. त्या मद्यानं (प्रीतीनं) येणारी बेहोशी अशी ह्या मद्यासारखी अनोळखी करणारी नसते तर उलट हृदयांना जवळ आणणारी असते! (तशी प्रीती, तिची नशा मला तुझ्याकडून अभिप्रेत आहे. हे मद्य मला काय करायचे आहे?)

कवी प्रेयसीला समजावून सांगतो आहे की, तुझ्या प्रीतीपुढे मला हे मद्य तुच्छ आहे, पण तरीही प्रेयसी अद्याप नाखूशच आहे. आणि ती बहुधा त्याच्यावर आरोप करते आहे. 'जा, तुझं माझ्यावर मुळी प्रेमच नाही. (म्हणून तू माझं ऐकत नाहीस आणि मद्य घेतोच आहेस.) तेव्हा कवी म्हणतो.

सूरजमें लगे धब्बा फितरतके करिश्मे हैं ।

बुत हमको कहे काफ़िर अल्लाहकी मरज़ी है ॥

काय बुवा जगात चमत्कार (करिश्मे) आहेत! सूर्यावरसुद्धा डाग असल्याचा आरोप केला जातो! अगदी तसंच आमचं आहे. आम्ही ज्या मूर्तीची (बुत) चक्र पूजा करतो आहोत ती मूर्तीच आमच्यावर नास्तिक (काफ़िर) असल्याचा आरोप करते आहे ! ठीक आहे, देवाची मर्जी !

येथे मूर्ती आणि तिची पूजा याचा अर्थ प्रेयसी व प्रेम असाही आहे.

प्रेयसीनंतर आता बहुधा धर्मोपदेशकही (वाइज़) कवीला न पिण्याविषयी सांगतो आहे आणि मद्य कसं वाईट आहे याचं वर्णन करतो आहे. म्हणून कवी म्हणतो-

नातजरूबाकारीसे वाइज़की ये बार्ते हैं।

उस रंगको क्या जाने, पूछो तो कभी पी है? ॥

ह्या धर्मोपदेशकाला काय कळतंय? अनुभव नसल्यामुळेच तो हे असं (मद्याविषयी) सांगतो आहे. (नातजरूबा- अनुभव.) त्याला काय माहीत असणार या मद्याची रंगत? विचारा बरं कधी घेतलाय त्यानं मद्याचा अनुभव?

या गझलेतला शेवटचा शेर मात्र अगदी वेगळा आणि अधिक अर्थपूर्ण आहे.

हर जर्ज़ी चमकता अन्वारे - इलाहीसे ।

हर साँस ये कहती है, हम हैं तो खुदाभी है ॥

- या विश्वातला प्रत्येक कण (हर जर्ज़ी) ईश्वराच्या (इलाही) तेजामुळे, कृपारूपी प्रकाशामुळे (अन्वार) चमकतो. म्हणूनच त्या कणाच्या अस्तित्वाला अर्थ आला आहे. नाहीतर कणांना काय महत्त्व आहे? म्हणूनच प्रत्येक श्वासागणिक आमच्या मनात येतं की आम्हाला हे जीवन मिळालंय त्या अर्थी 'तो' सुद्धा कुठंतरी अस्तित्वात आहेच त्यानंच हे आम्हाला दिलंय.

अशा प्रकारे, मद्याच्या पेल्यापासून सुरुवात करून ही गझल आपल्याला गूढ तत्त्वज्ञानाशी आणून सोडते आणि आधीचे सर्व शेर आणि त्यातलं मद्य यांचा विसर पडून आपण नकळत चिंतन करू लागतो. हे चिंतन जसं अधिकाधिक प्रमाणात होतं, तसतसे अर्थाचे अनेक पदर आपल्यापुढे उलगडू लागतात. याचा अनुभव घेणं आणि ही गझल ऐकणं ह्या साऱ्यांचा आनंद गुलाम अली आपल्याला वारंवार देतात.

एखादी गझल आपल्याला आवडते तेव्हा त्यामध्ये अनेक घटकांचा वाटा असतो.

त्यात गझलेच्या शब्दाची ताकद तर प्रथमस्थानी असायला हवीच पण त्याचबरोबर त्या शब्दांच्या अर्थाला पोषक अशी चाल, गोड गळा, आणि गाताना शब्दांचं वजन समजून त्यांचा उच्चार, योग्य विराम इत्यादी अनेक बाबी. ह्या साऱ्या खुबी गुलाम अलीजवळ पूर्णांशानं आहेत. गाण्याची जाण, अंगभूत लय हेसुद्धा. त्यांनी गझल गाताना केलेली सरगम अत्यंत श्रवणीय आणि रंगतदार असते. त्यामुळे रसहानी मुळीच होत नाही. उलट आनंद वाढतो. त्यांच्या नव्यानव्या गझलांपैकी एक गझल फार सुंदर आहे. त्या गझलेत 'गझल' संबंधीचेच विचार कवीनं मांडले आहेत. एखादा कवी गझल केव्हा लिहितो? तो दुःखी असतो तेव्हा की प्रेमात पडतो तेव्हा....? नाही? तर मग केव्हा?...

रूह जब वज्दमें आये तो गझल होती है ।

या कोई दिलको दुखाये तो गझल होती है ॥

- जेव्हा (आत्मा) मन- रूह- आनंदातिशयानं उचंबळून येतं, (वज्द), तल्लीन होत तेव्हा गझल (तयार) होते. किंवा जेव्हा कुणी मनाला जरासं दुखवून जातं तेव्हाही गझल तयार होते.

भीगती रातमें जब गमकी फज्जाओंका सुकूत ।

दिलमें इक हश्र उठाये, तो गझल होती है ॥

- एखाद्या पावसाळी, चिंब रात्री वातावरणात (फज्जाए) आपल्याच दुःखामुळे जणू स्तब्धता (सुकूत) आलेली असते. ही स्तब्धता अन् विचित्र शांती हृदयात जेव्हा प्रलय (हश्र) उठवून जाते. तेव्हाच गझल तयार होते,

इश्ककी आतिशे - खामोश जो चुपके चुपके ।

आग सीनेमें लगाये तो गझल होती है ॥

-प्रेमाची मूक (खामोश) ज्वाला (आतिश) जेव्हा नकळत मनात प्रीतीची आग भडकवून देते तेव्हाच गझल होते.

बज्मे - तनहाईमें गुजरे हुए लम्होंका जुलूस ।

इश्ककी शम्मा जलाये तो गझल होती है ॥

- कधी मैफलीत (सगळ्यांच्या देखत) तर कधी एकटेपणाच्या कोपऱ्यात (गोशा) गाठून जेव्हा आपल्याला कोणी अश्रू ढाळायला भाग पाडतं तेव्हाच गझल लिहिली जाते.

गमे - जानाँहीसे मौकूफ नहीं शोरे - गझल ।

गमे - दौराँ भी सताये तो गज़ल होती है ॥

- (आणि लक्षात असू द्या) प्रेयसी आणि तिच्यामुळे झालेलं दुःख (गमे- जानाँ) एवढ्यापुरतेच काही शेर आणि गज़ल मर्यादित (मौकूफ़) नाहीत. इतर ऐहिक अथवा सांसारिक दुःखं (गमे - दौराँ) मनाला सतावतात तेव्हाही गज़ल लिहिली जाते.

गज़ल कुठल्या निमित्तानं लिहिली जावी याबद्दल कोणतेही संकेत असोत, ती केव्हा गावी किंवा ऐकावी यावर कुठलाही निर्बंध नाही. म्हणूनच गज़लेची लोकप्रियता वाढत्या प्रमाणावर दिसून येते आहे. त्यातल्या गायनाच्या आनंदाबरोबर, अर्थ स्पष्ट झाला आणि त्यातील भावभावनांचा आस्वाद घेता आला तर मग काही विचारायलाच नको! असा उच्च कोटीचा आनंद लोकांमध्ये वाटण्याचं काम गुलाम अली आणि त्यांच्यासारखे इतर कलाकार करताहेत. मात्र गायकाच्या या श्रेयात कवीचा बरोबरीचा वाटा असतोच, यात दुमत होण्याचं कारण नाही.

२०

गुलाम अलीनं गालिबपासून अगदी नव्या - नव्या कवीपर्यंत सान्यांच्या गज़ला गायल्या आहेत. ते स्वतः 'देश, धर्म इ. सीमा कलेसाठी नसतात' असं मानतात आणि मैफलीत तसं आवर्जून सांगतात. म्हणून त्यांच्याकडून एक अपेक्षा आहे की, त्यांनी साहिर, शकील, क़ैफ़ी आजमी किंवा फिराक़, मजरूह इत्यादी कवींच्या गज़लाही त्यांनी गाव्यात, आणि कलेतून समन्वय साधावा. अर्थात, हे घडो अथवा न घडो रसिकांच्या मनावर गुलाम अलीची गज़ल आज मोहिनी घालत राहिली आहे, यात तिळमात्रही शंका नाही. गज़ल ही कवितेमधली सम्राज्ञी आहे, तर गुलाम अली सुरांचा सम्राट आहे. दोघंही रसिकांच्या हृदयावर आज अनभिषिक्त राज्य करत आहेत!

(वाचकांच्या सोयीसाठी या लेखातील शेर लिहिताना शब्द मुद्दाम उच्चारप्रमाणेच लिहिले आहेत.)

gGg

२. दिल का दर्द

दिले - नादाँ तुझे हुआ क्या है ।

आखिर इस दर्दकी दवा क्या है ॥

शायरे - आझम गालिबच्या ह्या दोन ओळी किती मोजक्या शब्दांत, वेगळ्या ढंगानं - आणि वेगळ्या वृत्तातही 'दिलका दर्द' पेश करतात! आपण जेव्हा अशा ओळी वाचतो तेव्हा आणखीही असंच वाचायला मिळावं ही ओढ वाटू लागते. आणि मग सुरू होते एक बेचैनी, अस्वस्थता. ही लक्षणं उर्दू शायरीचा 'संसर्ग' झाल्याची. मग आपण हरवून जातो त्या एका वेगळ्या दुनियेत. ती दुनिया, जिथं प्रेम सर्वस्व असतं, प्रेयसीच्या सौंदर्यापुढं जगातल्या सान्या उपमा तिथं फिक्या असतात, तिचा 'इन्तजार' मृत्यूपेक्षाही दुःखद असतो!

उर्दू शायरी म्हणजे उत्सुकता, उर्दू शायरी म्हणजे ओथंबलेपणा किंवा उर्दू शायरी म्हणजे गुलाबपुष्पाच्या पाकळीवर थरथरणारा हळवा थेंब, हे अगदी खरं! ह्या थेंबाची चव घेतल्यानंतरच आपल्याला प्रत्यय येतो, की हेच ते - जे आपण शोधत होतो. हीच 'दवा' त्या संसर्गावरची! झपाटल्याप्रमाणे मग उर्दू शायरी आपण वाचू लागतो, तेव्हा गालिब, मीरपासून साहिर, शकील, फिराक, सर्वांशी आपली भेट होते. दिलखुलास भेट आणि नंतर दाट मैत्री.

ज़िन्दगीमें तो सभी प्यार किया करते हैं ।

मैं तो मरकर भी मेरी जान तुझे चाहूँगा ॥

या ओळी वाचल्या आणि त्यातल्या उत्कटतेनं मी दिपून गेले. किती भाग्यवान असेल ती प्रेयसी, जिच्यासाठी त्या प्रियकरानं ह्या ओळी उच्चारल्या! त्या प्रेयसीच्या भावनाही ह्या ओळींनी उचंबळून आल्या असतील नि कदाचित त्या आवेगात तिंनही शायरीमध्येच गुंफून आपलं प्रेम व्यक्त केलं असेल! मग मी ठरवलं अशाच 'प्रेयसी' ना शोधायचं. त्यांचं काव्य कसं आहे, त्यांनी काय म्हटलंय ते जाणून घ्यायचं.

जुदा हो मुझसे मेरा यार खुदा न करे ।
खुदा किसीके तई दोस्तसे जुदा न करे ॥
दोस्तसे जुदा न करे ॥

उर्दू कवयित्रीपैकी सर्वात जुनी किंवा पहिली कवयित्री जिला मानलं जातं, त्या ज़ेबुन्निसाचा हा शेर आहे. विशेष गोष्ट अशी की, ही ज़ेबुन्निसा म्हणजे बादशाह औरंगज़ेब याची मुलगी. तिचं काव्य प्रामुख्यानं पर्शियन भाषेत होतं. जे काही थोडं उर्दू तिनं लिहिलं त्यापैकी फक्त तीन 'शेर' च आज उपलब्ध आहेत.

कहते हो तुम, न घर मेरे आया करे कोई ।

पर दिल न रह सके, तो भला क्या करे कोई? ॥

हा तिचाच आणखी एक शेर. खुदानं कुणालाही 'जुदाई'चं दुःख देऊ नये असं ती म्हणते. आणि नेमकं तेच तिच्या वाट्याला आलं असावं. दुःख हेच काव्याचं मूळ असावं का? नव्हे - असावंच. असं ह्या स्त्री - शायरांच्या काव्यावरून वाटतं.

२२

हरघडी तुमको याद करती हूँ ।

हरघडी आह सर्द भरती हूँ ॥

कवयित्री 'आह' आपल्या प्रियकराच्या विरहानं दुःखित होऊन पुढे आणखी लिहिते

दिन तो ज्यूं - त्यूं गुज़रही जाता है ।

शबको तारे शुमार करती हूँ ॥

दिवस कसाबसा निघून जातो आणि रात्र हे तारे मोजत जागून काढावी लागते. आयुष्य असच कसंबसं काढायचं! सोबतीला असतात आठवणी आणि दुःख! मक्ता पेश करताना कवयित्री म्हणते -

'आह' के साथ है तुम्हारी याद ।

याद के साथ आह करती हूँ ॥

दुसरी एक कवयित्री 'आफ़ताब' मात्र दुःखाकडे वेगळ्या नजरेनं, पाहताना दिसते. तिचं म्हणणंही खरंच आहे. आयुष्यात दुःखं नसली तर सुखाची गोडी कळणार तरी कशी? जीवन शेवटी सापेक्षच आहे.

खुशी का ज़िक्र क्या, गम का गिला क्या ॥

न हो मरना, तो जीनेका मज़ा क्या ॥

कशासाठी सुखाचा शोध घ्यायचा आणि ते न मिळाल्याच्या दुःखाबद्दल तक्रार

करायची? जी गोष्ट अस्तित्वात नाही ती मिळणार कशी?

नहीं मिलता मुहब्बतका निशाँ भी ।

यह बदली है ज़मानेकी हवा क्या ॥

आजच्या ह्या बेवफा जगात आयुष्याचाच भरोसा नाही, तिथं ह्या आशा - आकांक्षांचं काय घेऊन बसायचं?

नहीं कुछ एतबारे - ज़िन्दगानी ।

मगर दिलमें तमन्नाएँ है क्या क्या ॥

आनंद, प्रेम व सुख नसलेल्या अशा नीरस, रूक्ष जगाची निर्मिती करून त्या जगन्निर्यंत्यानं मिळवलं तरी काय? - हा प्रश्न कवयित्री विचारल्याशिवाय राहत नाही,

मसरत है, न उल्फ़त, न राहत ।

इलाही तेरी दुनियाको हुआ क्या?॥

प्रेम, विरह, दुःख यामधून मग जरा मन बाहेर येऊ बघतं. एकदा एखाद्या गोष्टीमधला फोलपणा जाणवला की त्या गोष्टींकडे मन वळेनासं होतं, थोडंसं मुक्त होतं. खरंच, प्रेम म्हणजे सुद्धा एक ओझं असतं का? कवयित्री सकीना म्हणते -

एक वो दिन था कि खो जाते थे ज़ौके - इफ़्क़में ।

अब मुहब्बतके तसव्वुरसेभी घबराता है दिल ॥

एकदा कल्पनेच्या आत्मलक्ष्मी जगातून बाहेर पडलं की आत्मविश्वासाच्या नव्या दिशा दिसू लागतात. आपल्यामधेच दडलेल्या सृजन - शक्तीला आवाहन करताना कवयित्री शमीम मलीहाबादी (ही जोश मलीहाबादींची भाची) म्हणते-

शबे तारीक़से अनवारे - सहर पैदा कर

जरेँ जरेँमें नये शम्सो - क्रमर पैदा कर ॥

कबसे छाया है फ़जाओँपे फ़लाकतका गुबार ।

तू इसी खाकसे फिर लालो गुहर पैदा कर ॥

अवतीभवती अंधार आहे अशी नुसती तक्रार करत बसण्यात काय स्वारस्य? चल ऊठ, या अंधारातच उषःकणातून एक किरण तू घेऊन ये. तुझ्या सर्व शक्तीनिशी तूच ह्या कणाकणातून सूर्य - चंद्र निर्माण कर. विचारांची आणि आचारांची दरिद्रता आणि निष्क्रीयता आता खूप झाली. तुझ्या ह्या राखेमधूनच पुन्हा तुझ्या अस्तित्वाला आकार येऊ दे, इतकंच काय ते हिऱ्या माणकासारखं तेजस्वी होऊ दे.

‘स्व’त्वाची ही जाणीव स्त्रीला शमीमनं अनेक वर्षांपूर्वीच अशी देऊ बघितली आहे. एक ‘प्रेम’मूर्ती एवढीच प्रतिमा आत्तापर्यंत लाभलेल्या स्त्रीनं ही प्रतिमा फोडून बाहेर यायला हवं. कवयित्री जुन्या असल्या तरी काव्य केव्हाही जुनं नसतं, हेच खरं !

gGg

३. बदलते रंग

संध्याकाळ.... रोज नित्य नेमानं येणारी, दिवसभर थकलेला सूर्य कुशीत घेणारी, साऱ्या सृष्टीवर विसाव्याचा हात मायेनं फिरविणारी संध्याकाळ.... तिचा रंग सोनेरी की किरमिजी? पण असाच कुठलातरी, जो इंद्रधनुष्यात सापडत नाही. एक हळुवार रंग, तसेच बदलत जाणारे हुरहुर लावणारे रंगसुद्धा.

अशा हुरहुरत्या संध्याकाळी, गर्दीपासून दूर अशा ठिकाणी अगदी एकटं असावं आणि आकाशाच्या बदलत्या रंगांचं गडद होत जाणारं चित्र पाहत बसावं... अशा वेळी विचार येऊन जातात - हे बदलते रंग म्हणजे जगाचं प्रतीक तर नव्हेत? हे जग, त्यातली माणसं अशीच झपाट्यानं रंग बदलतात. असे बदलते अनुभव घेत राहणं ह्याचं नाव जीवन. अशा अनुभवांचं खातं वाढत गेलं की एखाद्या वेळी वाटतं, आता इतके अनुभव घेऊन झालेत की यापुढे नवं काही वाटणारच नाही बहुधा. पण तरीही तसं होसं नाही. आणि मग आपल्याला त्या ओळी आठवतात-

कैसी चली है अबके हवा तेरे शहरमें ।

लोगोंने हाए लूट लिया तेरे शहरमें ॥

गुलाम अलीचे हे स्वर मनात भरून राहतात आणि मनातली उदासीनता अधिक गडद होते.

पण हा सगळा दोष माणसाचाच असेल का? माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो किती निष्पाप, निरागस असतो! परिस्थिती माणसाला 'घडवीत' असते आणि माणूस 'बनत' जात असतो. नेमका हाच अर्थ व्यक्त करणारा हा शेर पाहा,

वन्नत जब तक बुरा नहीं होता ।

आदमी बेवफ़ा नहीं होता! ॥

किती सुंदर शेर! 'बेवफाई' हा काही माणसाचा मूलभूत 'गुण' नव्हे, परिस्थिती

माणसाला 'माणूस' म्हणून जगू देत नाही. मग बिचारी माणसं मुर्दाड बनतात. एकमेकांना लुटतात, शोषण करतात आणि त्याचं कुणाला काही वाटण्याच्या पलीकडे जातात.

कैसी बस्ती है, चीख सुनकर भी ।

कोई दरवाजा वा नहीं होता ॥

शब्दार्थानंही हा शेर किती खरा आहे. रस्त्यावर डोळ्यांसमोर घडणारे अपघात किंवा रक्तपातापर्यंतचे मारामारीचे प्रसंग पाहूनही, कोणत्याही कारणानं का असेना, पण माणसं त्याकडे डोळेझांक करतात. बंद दरवाजे, किंकाळ्या ऐकूनसुद्धा किलकिलेही होत नाहीत. मानवतेच्या अस्फुट किंकाळ्यांसाठीही माणसानं मनाचे दरवाजे असेच बंद केलेत का?

'माणूसपण' असं सुकून जातं खरं, पण माणसाची जीवनाविषयीची आसक्ती मात्र असतेच.

क्यों दिखाते हो आस जीनेकी? ।

ज़र्द पत्ता हरा नहीं होता ! ॥

असं कितीही म्हटलं तरी हिरवा रंग कुठंतरी पक्कं मूळ धरून असतो. पिकलं पान काही पुन्हा हिरवं होत नाही हे खरंच, पण मनात कुणीतरी सामर्थ्य भरत राहतंच.

दिलमें जब हौसला नहीं होता ।

कम कभी फ़ासला नहीं होता !!

मनात उमेद असेल, (आणि अर्थात प्रयत्नांची शिकस्त असेल) तर ईप्सित साध्य होण्याला काय उशीर?

वर आलेले सर्व शेर आहेत हनीफ़ 'सागर' यांच्या गझलांमधले. (पुण्याचे शायर) माणसाचं व्यक्तिमत्त्व बहुरंगी असतं, त्यातले नेमके काही रंग त्यांनी या गझलांत उतरवले आहेत. ते पुढे म्हणतात,

लोग सायेपे फ़ख़ करते हैं ।

क्रद तो इतना बड़ा नहीं होता ! ॥

सावली कितीही लांबच लांब असली, तरी त्या आपल्या सावलीचा का अभिमान बाळगायचा? खरी 'उंची' तेवढी असते का कधी?

कितनी खुशफ़हमियोंमे रहता हूँ ।

जब पास आईना नहीं होता ! ॥

यथार्थ आत्मपरीक्षण हा खरंच एक आरसा आहे. हा आरसा पाहण्याचं टाळायचं आणि स्वतःबद्दलच्या (गोड) गैरसमजात मशगूल राहायचं, असं आपण कित्येकदा करत असतो.

गझलेचे शेवटचे दोन शेरही फार सुंदर आहेत-

**रूप धारा है बहते पानीका ।
जब कभी रास्ता नहीं होता! ॥
इक सच्चाईके सिवा 'सागर' ।
दास्तानोंमें क्या नहीं होता! ॥**

‘सागर’ साहेबांच्या गझला अशाच असतात, मनाला भिडणाऱ्या. वास्तवाशी जुळणाऱ्या. आणि नवीन, सुधारकी पद्धतीच्या. (जदीद) मुशायऱ्यामध्ये जेव्हा त्यांची उपस्थिती असते तेव्हा श्रोते उत्सुकतेनं त्यांच्या नव्या नव्या गझलांची वाट पाहतात. टाळ्यांच्या गजरात ‘सागर’ साहेब माईकसमोर येतात आणि श्रोत्यांच्या ‘मुकर्रर’ म्हणण्यामुळे पुन्हा नवनेवे ‘कलाम’ सुनवत राहतात.

**भूलकर भी तुझे भला न हुआ ।
खत्म जख्मोंका सिलसिला न हुआ ॥
ज़िन्दगी तेरे नामपर लिख दी ।
कर्ज़ किश्तोमें जब अदा न हुआ ! ॥**

‘वा, वा’, ‘बहुत अच्छे’, ‘फिरसे’ अशा उद्गारांत श्रोते पुन्हा त्या ओळी स्वतः म्हणतात.

“तुझ्या प्रेमाचं जे कर्ज तू मला दिलंस ते माझ्याकडून ‘हप्त्यां’नी फिटणं कसं शक्य आहे? तेव्हा सारं आयुष्यच तुझ्या नावावर लिहून टाकलं झालं!”
आयुष्य असं कुणाच्या प्रेमावर कुर्बान केलं की उरतं ते फक्त एकटेपण, तनहाई!
त्याबद्दल ते लिहितात -

**मैं कि तनहाईकी चादर तानकर लेटा रहा ।
और ज़माना जाने क्या क्या दास्ताँ कहता रहा ॥**

आपण ‘मूक’ राहिलो की इतर लोक त्यातून निरनिराळे अर्थ काढत राहतातच. नाही का? कदाचित् हे ‘मूक’ राहणं दुसऱ्याचं दुःख चव्हाट्यावर आणून नये म्हणूनही असू शकतं.

क्या मिला है चाँदको इक बेजुबानी के सिवा ।

ज़िन्दगीमें जो पराई आगमें जलता रहा ॥

जीवन व्यापणारी ही 'पराई आग' असली की समुद्रात राहूनही ती आग विझत नाही. आणि समुद्र तहानही भागवू शकत नाही. समुद्र - आजूबाजूच्या माणसांचा.

ज़िन्दगी मेरी है उस बेआब मोतीकी तरह ।

जो समंदरकी तहोमें रहके भी प्यासा रहा ॥

सागरसाहेब लिहितात तेव्हा त्यांना कुठंतरी मनात विज्ञानाचं सुद्धा भान असतं. तेच सांगत होते की, 'चाँद आणि पराई जाग हे लिहिण्यात मला हे सुचवायचं आहे की चंद्राचा प्रकाश हा त्याचा स्वतःचा थोडाच असतो? तो असतो सूर्याकडून उसना घेतलेला!' याच संदर्भात त्यांनी स्वतःचा आणखी एक शेर उद्धृत केला. तीच माणसं पुन्हा पुन्हा भेटली की आपण म्हणतो, 'अरे, पृथ्वी गोलच आहे खरी! पण एकदा भेटून 'बिछडलेली' माणसं जर पुन्हा कधीही भेटलीच नाहीत तर? हा त्यांचा सुंदर शेर पाहा,

२८

कोओ भी सूरत बिछडकर फिर नज़र आयी नहीं ।

जैसे मेरे वास्ते दुनियामें गोलाई नहीं॥

इतरांसाठी 'दुनिया गोल है' आणि माझ्यासाठी मात्र ती तशी गोल नाही ना? हा वेगळा ढंग हीच तर सागरसाहेबांची खासियत आहे! पुढचे शेर असे आहेत-

तुमने खुदही कर लिया है अपने दरवाज़ोंको बंद ।

रोशनी वर्ना कहाँ सूरजने फैलाई नहीं ? ॥

सूर्यानं मुद्दाम एखाद्या जागी प्रकाश न टाकून अंधार ठेवला आहे असं थोडंच आहे? तूच तर तुझे दरवाजे बंद करून घेतले आहेस! (मग उगीच तक्रार तरी कशाची?)

तुझको दुनियाने है छोडा, मैंने दुनिया छोड दी ।

मेरी तनहाई के जैसी तेरी तनहाई नहीं ॥

आपण दोघंही एक - एकटे असलो तरी आपल्या ह्या एकटेपणात फार मोठ्ठा फरक आहे. तुला ह्या जगानं एकटं पाडलंय, मी मात्र स्वखुशीनं ह्या जगापासून अलिप्त राहिलोय. ह्या गजलेतला शेवटचा शेर तर फार उंचावलेला आहे.

मैंने खुद जाना नहीं मुझमें छुपे थे कितने चाँद

इक शबे - तारीक़ जबतक मुझसे टकराई नहीं ॥

जोपर्यंत अंधाच्या रात्रीशी माझा सामना झाला नाही तोपर्यंत मला ती गोष्ट कळलीच नव्हती. पण जेव्हा तशी वेळ आली तेव्हा मला कळलं की माझ्यामध्येच किती चंद्र दडून बसले होते! आणि वेळ येताच त्यांनी मला मार्ग दाखवला. म्हणून शेवटी असं वाटतंच की माणूस हा जिद्दी आहे, सामर्थ्यवानही आहे. आणि परिस्थिती कशीही असली तरी तिच्यावर विजय मिळविण्याची कुवतही त्याच्याजवळ आहेच. म्हणूनच संध्याकाळचे बदलते रंग किरमिजी उदासीनता घेऊन आले तरी त्याचवेळी क्षितिजावर एक आशेची चांदणीही फुलू लागते आणि चांदण्यांनं पुन्हा परिसर आणि मन उजळून निघतं.

gGg

४. साहिर - शब्दांचा जादूगार

३०

नियतीनं मानवाला बहाल केलेल्या सुंदर गोष्टींपैकी सर्वात अधिक सुंदर कुठली गोष्ट असेल तर ती म्हणजे प्रेम! जीवनाच्या रूक्ष वाटेवरून जाताना, काट्याकुट्यांच्या जखमा सोसताना, मानवाच्या मनाला विरंगुळा देण्यासाठीच जणू काही प्रेम उमलतं. एखाद्या सुंदर, सुगंधी फुलासारखं. ह्या फुलांच्या संगतीनं, त्यांच्या ओढीनं आणि त्याच्या सुगंधाच्या धुंदीत मग जीवनातली रूक्षताही गाऊ लागते. आपल्याभोवती मानवाचं सारं जीवन झुलवत ठेवण्याचं सामर्थ्य ह्या स्वर्गीय फुलांमध्ये आहे. प्रेमाची ही ताकद काय घडवून आणू शकत नाही? ती आभाळाला जमिनीकडे वाकायला लावते, सागराला चंद्राची ओढ लावते, इतकेच नाही तर पृथ्वीला युगानुयुगे सूर्याभोवती भ्रमण करायला भाग पाडते!

विचारांनी अशाप्रकारे 'पृथ्वी' वर आणलं की मात्र जाणीव होते ती वेगळीच. तिच्या युगायुगांच्या प्रेमाची. 'भास्करा' नं अशी वंचना (संदर्भ: कुसुमाग्रजाचे अजरामर 'पृथ्वीचे प्रेमगीत') करावी ना? 'प्रेम लाभे प्रेमळाला' असं म्हणतात, पण किती खोटं आहे ते! ज्याला प्रतिप्रेम लाभत नाही त्या हृदयाची अवस्था केवळ शायरच वर्णन करू जाणे!

जाने वो कैसे लोग थे जिनके प्यारको प्यार मिला ।

हमने तो जब कलियाँ माँगी, काँटोंका हार मिला ॥

-ज्यांना प्रेम मिळतं असे भाग्यवान खरंच असतात का या जगात? आम्हाला तर नियतीच्या ह्या सुंदर फुलांऐवजी फक्त काटेच लाभलेत. जीवनात जेव्हा निराशेची गाठ पडते तेव्हा माणूस स्वतःलाच दोष देऊ लागतो, स्वतःवर चिडून उठतो.

मोहब्बत तर्क की मैंने, गिरेबाँ सी लिया मैंने ।

ज़माने! अब तो खुश हो, ज़हर ये भी पी लिया मैंने ॥

- मी आता माझ्या मनातल्या प्रेमाचाच त्याग केला आहे (तर्क - त्याग). ते करताना मला जहर पिण्याइतक्या यातनाही भोगाव्या लागताहेत. दुनिये! आता तरी तुझ्या मनासारखं झालं ना? मी प्रेमाचा त्याग केला आहे आणि माझ्या फाटक्या हृदयाला मीच टाके घातलेत. (गिरेबाँचा शब्दार्थ कॉलर असा होतो.)

उन्हें अपना नहीं सकता मगर इतना भी क्या कम है ।

कि कुछ मुद्दत हंसीं ख्वाबोंमें खोकर जी लिया मैंने ॥

हृदयाला टाके घातले तरच वास्तवाचं थोडंसं भान येतं. प्रेमाची पूर्तता मीलनानं झाली नाही, होऊ शकत नाही, पण निदान काही काळ (मुद्दत) तरी त्या प्रेमाच्या आधारानं सुंदर स्वप्नांच्या जगात मी वावरू शकलो, हे तरी काय कमी आहे? माणूस वास्तवतेशी जमवून घेण्यासाठी सतत स्वतःला काटतछाटत जातो, तो तो वास्तवता अधिकच कठोर होते. शेवटी वेळ तरी कशी येते-

मैंने जो गीत तेरे प्यारकी खातिर लिक्खे ।

आज उन गीतोंको बाज़ारमें ले आया हूँ ॥

तेरे जल्वे किसी ज़रदारकी मीरास सही ।

तेरे खाके भी मेरे पास नहीं रह सकते ॥

तुझ्या प्रेमाची ही लिहिलेली गीत आज मी बाजारात आणलीयत. तुझं प्रेम, तुझं दर्शन ही आज कुणा गर्भश्रीमंताची (ज़रदार) मिरासदारी आहे, पण ही गीतं? ही तुझी शब्दचित्रंही (खाके) आज माझ्या जवळ राहू नयेत ना?

ज़िन्दगी यूं तो हमेशासे परीशान - सी थी ।

अब तो हर साँस गिराँबार हुआ जाती है ॥

-वास्तवतेच्या अशा निष्ठुर चटक्यांमुळे जीवन तर आधीच त्रासदायक होतं. आता तर प्रत्येक श्वास म्हणजे जणू काही एक मोठं ओझं (गिराँबार) असल्याप्रमाणे असह्य आहे.

शायर - किंवा कोणताही कलाकार - आपली कलाकृती आपल्या हृदयावर धोंडा ठेवून बाजारात आणतो. पण जग तिचा स्वीकार थोडाच करतं? जग त्यावर कोरडे ओढतं. समीक्षा करण्याऐवजी फक्त कठोर टीका करतं. तेव्हा शायर ठणकावून एवढं सांगू इच्छितो-

दुनियाने तजुर्बात - ओ- हवादिस की शक़लमें ।

जो कुछ मुझे दिया है वही लौटा रहा हूँ मैं ॥

- दुनियेत जे अनुभव (तजुर्बात), ज्या घटना (हवादिस) माझ्या वाट्याला आल्या, जे जगानं मला दिलं तेच मी (माझ्या कलाकृतीत गुंफून) परत करतोय. (मग जगानं तक्रार तरी का करावी?) अशा जगात राहायचं तरी कशाला?

तेरी दुनियामें जीनेसे तो बेहतर है कि मर जाएं ।

वही आंसें, वही आहें, वही ग़म हैं जिधर जाएं ॥

दुःखं सहन करताना माणसाला बधिरता येते पण अतीव दुःख सहन करता करता कवीला मात्र अधिकच टोकदार संवेदना प्राप्त होत असावी.

वर आलेले सर्व शेर साहिर लुधियानवी यांचे आहेत. साहिरची संवेदनाक्षमता अशीच टोकाची होती. आग्न्याचा ताजमहल हे प्रेमिकांचं खरं तर श्रद्धास्थान आहे. ताजमहलसमोर उभं राहून, हातात हात घालून प्रेमाची शपथ घेणं हा कित्येकांच्या स्वप्नातला सोनेरी क्षण असेल. पण साहिर आपल्या प्रेयसीला म्हणतो

मेरी महबूब! कहीं और मिला कर मुझसे ।

ताज तेरे लिये इक मज़हरे उल्फ़तही सही ।

मुझको इस वादि - ए - रंगीं से अक़्रीदत ही सही

मेरी महबूब! कहीं और मिला कर मुझसे ।

-प्रिये, आपण दुसरीकडे कुठेतरी भेटू या. इथं या ताजपाशी नको. ताजमहल हे एक प्रेमाचं द्योतक आहे, तुझ्या दृष्टीनं. मलाही या रमणीय स्थानाबद्दल आदर आहे (वादि-ए-रंगी से अक़्रीदत). पण नकोच. इथं भेटू या नको.

मेरी महबूब! उन्हें भी तो मोहब्बत होगी ।

जिनकी सन्नाईने बख़्शी है इसे शक़ले जमील ।

उनके प्यारोंके मक्काबिर रहे बे - नामो -नमूद ।

आज तक उनपे जलाई न किसीने किंदील ॥

प्रिये! ज्या कारागिरांनी, ज्या कलाकारांनी ह्या ताजचं हे सुंदर रूप (शक़ले जमील) घडवलं त्यांनीही कुणावर प्रेम केलं असेलच की! त्याच्याही प्रिय व्यक्तींची थडगी कुठेतरी असतीलच की! (पण ती असतील साधीसुधी) त्या साध्यासुध्या थडग्यांची नामोनिशाणीही आज कुणाला माहीत नाही आणि कुणीही आजवर त्या थडग्यांपाशी (मक्काबिर) दीप (किंदिल) लावला नाही.

कौन कहता है कि सादिक़ न थे जज़्बे उनके?

अनगिनत लोगोंने दुनियामें मोहब्बत की है ।

**लेकिन उनके लिए तशहीरका सामान नहीं
क्योंकि वो लोग भी अपनीही तरह मुफ़लिस थे ॥**

ते कलाकार आणि कारागीर यांच्याप्रमाणेच असंख्य लोकांनी जगात (शाहजहाँनसारखंच) प्रेम केलंय. (पण फरक इतकाच होता.) त्या लोकांजवळ आपल्या प्रेमाचं प्रतीक उभारण्याचं आणि आपल्या प्रेमाची जाहिरात (तशहीर) करण्याचं काही साधन नव्हतं. कारण ते बिचारे आपल्यासारखेच गरीब (मुफ़लिस) होते, म्हणून त्यांची प्रेमभावना (जज़्बे) सच्ची (सादिक) नव्हती असं कोण म्हणेल?

**ये चमनज़ार, ये जमनाका किनारा, ये महल
ये मुनक्क़श दरो - दीवार, ये महाराब, ये ताक
इक शहनशाहने दौलतका सहारा लेकर,
हम गरीबोंकी मोहब्बतका उडाया है मज़ाक!
मेरी महबूब! कही और मिला कर मुझसे!**

हे बागबगीचे, हा यमुनेचा किनारा, हा ताजमहल, त्याच्या या नक्षीदार भिंती (मुनक्क़श दरोदीवार), या महिरपी, हा सुंदर तलाव! हे दुसरं काही नाही, एका शहेनशाहानं पैशाच्या जोरावर हे प्रीति - स्मारक उभारून आपल्यासारख्या गरीबांच्या प्रेमाची टिंगल- टवाळी (मज़ाक) केली आहे झालं! म्हणून मी म्हणतो, आपण दुसरीकडे कुठेतरी भेटू या!

शहेनशाहा शाहजहाँनं ताजमहल बांधून आपलं आणि आपल्या प्रेयसीचं नाव अजरामर केलं, आणि साहिरच्या लेखणीतून उतरलेल्या या 'ताजमहल' गीतानं - म्हणजे ताजमहालनंच - साहिरला अजरामर करून ठेवलं आहे. त्याच्या या गीतानं सर्वजण विस्मयचकित झाले. काव्यक्षितिजावर त्याचं स्थान ध्रुवसारखं अढळ झालं. आणि मग साहिरची लेखणी अशा 'गरीब कारागीरां' साठीच अधिक लिहू लागली.

**आजसे ऐ मजदूर किसानों । मेरे राग तुम्हारे है ।
फाक्राकश इन्सानों । मेरे जोग - बिहाग तुम्हारे हैं ॥
तुमसे कुव्वत लेकर अब मैं तुमको राह दिखाऊंगा ।
तुम परचम लहराना साथी मैं बरबत पर गाऊंगा ।
आजसे मेरे फ़नका मक़सद ज़ंजीर पिघलाना है ।
आजसे मैं शबनमके बदले अंगारे बरसाऊंगा ॥**

आजपासून माझी ही गीतं तुमच्यासाठी आहेत. गरिबांनो, भुकेलेल्या बांधवांनो, (फाक्राकश), आता माझी कला फक्त तुमच्यासाठी आहे. तुमच्यामधेच असलेली शक्ती (कुव्वत) घेऊन आता मी तुम्हाला मार्ग दाखवण्याचा प्रयत्न करीन. तुमच्यासाठी गाईन. माझ्या कलेचा (फ़न) उद्देश (मक़सद) आता हे गरिबीचे साखळदंड तोडणे हाच असेल. आता माझ्या काव्यातून कोमल दवबिंदूंपेवजी (शबनम) निखारे बरसतील. (आणि त्यामुळे गरीबीच्या बेड्या वितळतील)! 'साहिर' चं काव्य भावनांनी असं ओतप्रोत भरलेलं आहे. त्याची ही थोडीशी झलक. जीवनाशी तडजोड करण्यासाठी त्यानं हिन्दी सिनेमाची गाणी लिहिली. पण ती गीतदेखील त्या अर्थानं गुळगुळीत हिंदी गाणी नव्हेत, तर काव्याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

औरतने जनम दिया मर्दोंको,
मर्दोंने उसे बाज़ार दिया ।

जब जी चाहा मसला कुचला,
जब जी चाहा दुतकार दिया ॥

यासारखं गीत किंवा -

ये दुनिया जहाँ आदमी कुछ नहीं है
वफ़ा कुछ नहीं, दोस्ती कुछ नहीं है,
जहाँ प्यारकी क्रद्रही कुछ नहीं है

ये दुनिया अगर मिल भी जाए तो क्या है ।

हे जग! जिथं माणसाला काही किंमत नाही, त्याच्या ईमानदारीला किंमत नाही, जिथं दोस्तीला अर्थ नाही, प्रेमाची काही कदर नाही, असं हे जग, ही दुनिया, करायचीय काय?

जला दो इसे, फूँक डालो ये दुनिया ।

मेरे सामनेसे हटा लो ये दुनिया ।

तुम्हारी है, तुमही संभालो ये दुनिया ।

ये दुनिया अगर मिल भी जाये तो क्या है ।

चित्रपटांसाठी लिहिलेली अशी गाणी आता आढळणार नाहीत. 'तुम्हारी है तुमही संभालो ये दुनिया' अशा जळजळीत बेदिलीनं, बेफिकीरीनं साहिर 'दुनियेतून गेला' असं म्हणता येत नाही, त्यानंच दुनिया आपल्या समोरून दूर केली!

५. भावकवी - शकील

‘गझल’ म्हणजे काय? - हे तुमच्या - आमच्यासारख्यांना ठाऊक होण्यापूर्वीच ज्या गायिकेनं आपल्या गझलगायनानं जाणकार संगीतप्रेमींना अक्षरशः वेडं केलं होतं, त्या गझल सम्राज्ञी म्हणजे बेगम अख्तर! त्यांच्या मैफलीत तुमरी, दादरा, कजरी अशी विविधरंगी कारंजी तर असायचीच, पण त्यांनी गझल गायला सुरुवात केली की रसिक अधिकच सावरून बसायचे. बेगम अख्तर सूर आणि शब्द यांचा असा मिलाफ करित की स्वरांचे शिडकावे रसिकांना गुलाबपाण्याप्रमाणे भासत, आणि गझलेचे दर्दभरे शब्द काळजात गुलाब काट्यांप्रमाणे रुतून बसत.

ऐ मुहब्बत! तेरे अंजामपे रोना आया ।

जाने क्यों आज तेरे नामपे रोना आया ॥

उत्तम व जाणकार गझलगायक एका गोष्टीचं भान नेहमीच ठेवत असतो. आपलं गायनाचं कसब दाखविताना कवीच्या शब्दांवर तर आपण अन्याय करत नाही ना? - हे तो आवर्जून पाहतो. म्हणून तर गझलगायक हा प्रथम काव्याचा जाणकार असावा लागतो. बेगम अख्तर यांचं नाव आता भारतात पहिल्या गझलगायिका म्हणून घेतलं जातं ह्यामामे त्यांची ही जाण हे महत्वाचं कारण असावं.

त्यांनी ‘शकील’ बदायुनींच्या अनेक गझला गायल्या. यामध्ये सूर आणि शब्द, दोन्हींनीही परस्पराना गौरविलं आहे, असंच म्हणावं लागेल. वर आलेला शकीलचा शेर पाहिल्यावर साध्या शब्दातही केवढी ताकद असते ते कळतं. ‘प्रेम’ या विषयावर विविध तऱ्हेनं लिहिलेलं काव्य आढळतं. हा विषय कधी जुना तर होणारच नाही, उलट नवनवीन दृष्टिकोनांतून त्याकडे बघण्याचं आव्हान मात्र तो कवींना देत राहिल. ‘शकील’ ला प्रामुख्यानं प्रेमकवी म्हटलं जातं. पण त्याचं त्यानं कधी वैषम्य वाटून घेतलं नाही. शेवटी आपल्याला भावेल ते कवीनं लिहीत राहावं, स्वतःसाठी लिहावं, कुणाला ते पटो न पटो! अर्थात् शकीलचं

काव्य, त्याची शायरी आज उर्दू साहित्याचं लेणं आहे यात शंकाच नाही. प्रेमाला उद्देशून त्यानं गझलेच्या पहिल्याच शेराला सांगून टाकलंय की, “आज तुझं नाव ऐकल्याबरोबरच मी दुःखात बुडून गेलोय.... काय ही तुझी रीत! जो तुझ्यात गुरफटला - त्याच्या नशिबी रडण्याची पाळी यावी ना? प्रेमाचा शेवट (अंजाम) म्हणजे दुःखच! याचंच वाईट वाटतंय -”
दुसऱ्या शेराला कवी म्हणतो -

यूँ तो हर शाम उम्मीदोंमें गुज़र जाती थी ।

आज कुछ बात है, जो शामपे रोना आया ॥

प्रेमाच्या जगात रममाण होऊन आणि प्रेमाच्या सफलतेची आशा- स्वप्नं बघत, साऱ्या संध्याकाळी आत्तापर्यंत तर खूप मजेत, आशेत (उम्मीद) व्यतीत होत होत्या. पण आज नक्कीच काहीतरी घडलंय. आज त्या गेलेल्या संध्याकाळीच्या विचारानंच मला दुःख होतंय. (प्रेमाच्या अपेक्षापूर्तीची आता कोणतीच शक्यता दिसत नाही.)

३६

हे प्रेम तरी किती निष्ठूर आहे! त्याचा केवळ शेवटच दुःखदायी आहे असं नाही, तर पावलोपावली (हर गाम) ते माणसाला रडवतं.

कभी तकदीर का मातम, कभी दुनियाका गिला ।

मंझिले - इश्क में हर गमपे रोना आया ॥

कधी या प्रेमाला स्वतःचं दुर्भाग्य समजून गप्प बसायचं, तर कधी न राहवून जगाकडे तक्रार करायची! एकूण काय, असं हे प्रेम! जे माणसाचा आनंदच हिरावून घेतं, त्याला बेचैन करतं. कुठल्याही मैफलीत, मित्रपरिवारात ‘आनंद’ असा शब्द जरी कुणी उच्चारला तरी असफल हृदयाला (दिले- नाकाम) जणू इंगळ्या डसतात. कारण ह्या निर्दय प्रेमानं त्याला ‘आनंद’ उपभोगण्याच्या मनःस्थितीत ठेवलेलंच नसतं. याचं वर्णन करताना शायर म्हणतो -

जब हुआ ज़िक्र ज़माने में मसरतका ‘शकील’ ।

मुझको अपने दिले - नाकामपे रोना आया ॥

(ज़िक्र = चर्चा, मसरत = आनंद, खुशी)

फुलाच्या सुकुमार पाकळ्यांनी दवबिंदू झेलावेत, तसे अख्तरीबाई यांच्या सुरांनी हे दवासारखे हळवे शब्द अलगद झेलले आहेत.

प्रेमाच्या अंजामाच्या (शेवट) कल्पनेनेच शायर इतका धास्तावलेला आहे की

एका ठिकाणी तो म्हणतो -

अज़मो - हिम्मतके बावजूद 'शकील' ।

इश्क़की इब्तिदासे डरते हैं ॥

प्रेम केलं तर ते सुखद शेवटापर्यंत न्यायचंच असा आमचा दृढ निश्चय (अज़म) आहे आणि आमच्यात हिम्मतही आहे, पण तरी सुद्धा (मनात कुठेतरी पाल चुकचुकते) आणि आम्ही ह्या प्रेमाची सुरुवात (इब्तिदा) करायलाच घाबरतो. ह्या प्रेमकवीचा स्वायिभाव जरी वारंवार त्याच्या लिखाणातून प्रकट होत असला तरी, अनेक जीवनविषयक तात्त्विक शेर त्याच्या काव्यात विखुरलेले आहेत. वर आलेल्या गज़लेतलाच आणखी एक शेर -

दुश्मनोंके सितमका खौफ़ नही ।

दोस्तोंकी वफ़ासे डरते हैं ॥

'दुश्मन'चा शब्दशः अर्थ 'शत्रू' असला तरी इथे मित्र नसलेले ते सर्व इतर, म्हणजे परके असा घ्यावा लागेल. परक्यांनी माझ्यावर कितीही अन्याय (सितम), अत्याचार केले तरी मला त्याची भीती (खौफ़) वाटत नाही (कारण त्यांच्याकडून तेच अपेक्षित आहे), पण माझ्या मित्रांच्या आणि आप्त-स्वकीयांच्या प्रामाणिकपणाची (वफ़ा) मात्र मला भीती वाटते. (कारण त्यांच्या प्रामाणिकपणात जराही कसूर झाली तर माझ्या हृदयाला जी जखम होईल, त्या जखमेची मला भीती वाटते.) आणि केव्हा केव्हा तसा प्रसंग येतोच. आपल्या दुःखात सहभागी होणारे (ग़मख़वार), आपलं दुःख जाणणारे मित्रच जर बदलले तर?

बदले बदले मेरे ग़मख़वार नज़र आते है ।

मरहले इश्क़के दुश्वार नज़र आते है ॥

प्रेमाच्या दोस्तीचा सुखद टप्पा (मरहले=मंझिले) गाठणं हे एकंदरीत कठीणच (दुश्वार) म्हणायचं!

दुःख सोसणारं मन, प्रथम प्रथम दुःखानं दबून जातं, निष्क्रीय होत. पण मग अशीही वेळ येते की ते बंड करतं, क्रांतीची भाषा बोलतं.

इन्क़िलाब आया न जाने ये चमनमें कैसा ।

गुंचा ओ गुल मुझे तलवार नज़र आते है ॥

क्रांतीच वारं जर बागेवरून (चमन) वाहू लागलं तर प्रत्येक कळीफूल (गुंचा ओ गुल - प्रत्येक गवताचं पातंसुद्धा) जणू तलवारच बनतं.

ह्या दोन शेरांवरून रसिकांना नक्कीच लतार्जींच्या आवाजातील ओळी आठवतील-

बदले बदले मेरे सरकार नज़र आते हैं

घरकी बरबादिके आसार नज़र आते हैं ॥

‘चौदहवीका चाँद’ साठी ‘शकील’ नं लिहिलेली गीतं कशी विसरता येतील? चमन, गुलशन आणि ‘बहार’ यांच्या भेटी शकीलच्या काव्यातून पुनः पुन्हा वाचकाला होतात. पण प्रत्येक वेळी ढंग किती निराळा आणि मनमोहक!

बहारे - मैकदा अपनी, सरे - गुलशन तमाम अपना ।

मगर कुछ इसतरह, जैसे न फूल अपना न जाम अपना ॥

या मधुशालेतील ही बहारही आपलीच, आणि हा आख्खा बगीचाही आपलाच! पण काय हा विरोधाभास! या बागेतलं एखादं फूलही ‘आपलं’ नाही आणि या मधुशालेतला प्याल्यातला एखादा थेंबही (जाम -मधाचा घोट) ‘आपला’ नाही. उर्दू शेराचं एक वैशिष्ट्य असतं. शब्द वाचून समजणारा असा एक ‘शब्दार्थ’ त्या शेरांना असतोच, पण त्यामागे लपलेला भावार्थ किंवा लाक्षणिक अर्थ त्या शेराचं सौंदर्य आणखीनच वाढवतो. वर आलेल्या शेरामध्ये गुलशन आणि मैकदा हे शब्द जीवनाला उद्देशून जेव्हा येतात, तेव्हा एक वेगळाच अर्थ प्रतीत होतो, आणि काव्यानंदाची लज्जत वाढते. किंवा तोच शेर एखाद्या लोकशाही राज्याच्या (जसा आपला भारत) संदर्भात घेतला तरीही एक वेगळा अर्थ उलगडतो. जीवनातले पेच आणि वळणं- वळसे (खामियाँ) याबद्दल कवी लिहितो -

बहुत कुछ हो चुकी हैं जिन्दगीमें खामियाँ पैदा ॥

ज़रूरत है नये सरसे हो फिर बज़्मेजहाँ पैदा ॥

माणसाच्या जीवनात आता इतके खाचखळगे निर्माण झालेत, अशी वेळ आलीय की, हे सर्व जगच नष्ट होऊन एक नवं जग पुन्हा निर्माण व्हावं. (तरच जगणं शक्य आहे.) (बज्मे- जहाँ= जगरूपी सभा - मैफल.)

न राहवून शेवटी कवी त्या पालनकर्त्यालाच विचारतो -

पिन्हाँ है कहकहोंमें सदा - शिकस्तेदिल ।

दुनिया इसीका नाम है परवरदिगार क्या ?!!

“आमच्या ह्या हसण्याचा आवाजात (कहकहे) आमच्या भग्न हृदयाचा आवाज लपून (पिन्हाँ) गेला आहे, (भग्न हृदयानंही आम्हाला हसावंच लागतं.) हीच का परमेश्वरा, तुझी दुनिया? दुनिया अशीच जर असेल तर मी माझे अश्रू तिच्यापासून

लपवले असते तरच बरं झालं असतं.

किया होता न आँखोंको गमेहस्तीसे तर मैं ने ।

अगर पहचान ली होती ज़मानेकी नज़र मैं ने ॥

जीवनातल्या दुःखाने (गमे- हस्ती) मी आपले डोळे ओले होऊच दिले नसते, तर जगाची (उपेक्षेची) दृष्टी माझ्या आधी लक्षात आली असती.

जीवनातल्या दुःखात इतकं गुंतून पडल्यावर आपण वाटचालीत कुठेतरी मागे पडतो, आणि आपले सहप्रवासी मात्र दूर दूर निघून जातात.

अब इम्तहान-ए- तेज़खरामी है और हम ।

लो कारवाँ तो हद्दे- नज़रसे निकल गया ॥

आता आमच्या भरभर चालण्याची (तेज़खरामी) परीक्षाच (इम्तहान) आहे म्हणायची. (सह) प्रवासी (कारवाँ) तर दृष्टीच्या टप्प्याच्याही पलीकडे निघून गेले !

शेवटी शायर एकटा राहतो, एकाकी पडतो. त्याचं दुखरं, हळवं मन जणू कुणाला कळतच नाही, कुणी त्या मनाचं हळुवार सांत्वन करत नाही, कुणी त्याला आपल्यात सामावून घेऊ शकत नाही. त्या कवीजवळ असते फक्त त्याची एकनिष्ठ लेखणी! आपल्या काळजाच्या पाझरात ती लेखणी चिंब बुडवून तो लिहितो, किती विशाल (वुसअते) आहे हे जग! किती विशाल!! (पण हाय रे दैवा!) माझं जीवन (हस्ती) काही त्यात मावलं नाही. (मला हे जग सामावून घेऊ शकलं नाही! इतकं विशाल आहे ते, तेवढंच क्षुद्र?)

कितनी वुसअते है वो जहाँसे 'शकील' ।

मेरी हस्ती मगर समा न सकी ॥

gGg

६. एहसास की लौ

‘कवी कुणाला म्हणावं?’ - असा जर प्रश्न केला, तर विविध प्रकारची उत्तरं पटापट मिळतील. ‘कशिद्याचा झब्बा- पायजमा, गळ्यात ‘शबनम’ पिशवी, मुद्दाम वाढवलेली दाढी आणि हरवलेली नजर ही सगळी लक्षणं दिसतील, तोचि कवी जाणावा’ या उपहासगर्भ उत्तरापासून ‘भावनांना शब्दरूप देणारा जादूगार’ अशा सन्माननीय प्रशंसेपर्यंत अनेक प्रतिक्रिया उमटतील.

पण मग खरोखर ‘कवी’ असतो तरी कसा? एका कवीनंच याचं उत्तर अत्यंत समर्पकपणे दिलंय.

४०

‘फराज़’ कोई सौदा, कोई जुनूँ भी नहीं ।

मगर क्रारसे दिन कट रहे हो, यूँ भी नहीं ॥

सुप्रसिद्ध उर्दू शायर अहमद फराज़ यांच्या गज़लेचा हा पहिला शेर (मतला) काय सांगतो पाहा-

फराज़, अरे काय तुझी ही अवस्था? तुला कुठला मेंदूचा विकार (सौदा) नाही किंवा वेडही लागलेलं नाही. (जुनूँ - उन्माद, वेड.) असं असतानाही दिवस मजेत आणि स्वास्थ्यामध्ये (क्रार) व्यतीत होताहेत असंही नाही! (काय म्हणावं या चमत्कारिक अवस्थेला?)

आता यातील पुढले शेर-

लबोदहन भी मिला, गुफ्तगूका फ़न भी मिला ।

मगर जो दिलपे गुजरती है, कह सकूँ भी नहीं ॥

- मला ओठ (लब) आहेत, तोंड (दहन) आहे, एवढंच काय (काव्यातून) बोलण्याची (गुफ्तगू) कलासुद्धा (फ़न) अवगत आहे. आणि तरीसुद्धा माझ्या हृदयाला जे जे सहन करावं लागतंय ते मला सांगता येत नाही!

फराज़ साहेबांना जी अडचण वाटतेय, तीच अवस्था साऱ्या कवींची!

न जाने क्यों मेरी आँखे बरसने लगती है ।

जो सच कहूँ, तो कुछ ऐसा उदास हूँ भी नहीं ॥

- कोण जाणे का माझे डोळे असे सतत पाझरताहेत, वाहताहेत? खरं तर मी इतका उदास आहे असंही नाही.

हीच ती कवीची उन्मनी अवस्था! अकारण हुरहूर, अकारण पाऊस.

दुखोंके ढेर लगे हैं, कि लोग बैठे हैं ।

इसी दयारका मैं भी हूँ, और हूँ भी नहीं ॥

जीवन नावाच्या ह्या बागेत (दयार) बसलेली ही माणसंच आहेत की ह्या दुःखाच्या जणू राशीच (ढेर) आहेत? मला वाटतं मी यांच्यातला आहेही आणि नाहीही!

कवीच्या मनातल्या घालमेलीच्या सूक्ष्म छटा अहमद फ़राज़ किती अचूक टिपतात! त्यांच्या संवेदनाशील मनाला फक्त स्वतःची किंवा भोवतालच्या माणसांचीच दुःखं स्पर्शून जातात असं नाही, सारी सचेतन व अचेतन सृष्टीही जणू फ़राज़ना आपलं मनोगत सांगते.

४१

किस कदर आग बरसती है यहाँ ।

खल्क शबनमको तरसती है यहाँ ॥

- (काय हा तापदायक सूर्य!) जणू काही सृष्टीवर आगच बरसते आहे (निखाऱ्यांचा पाऊस पडतो आहे) आणि सृष्टी मात्र दवर्बिंदूंसाठी व्याकूळ आली आहे! (खल्क- सृष्टी, शबनम - दवर्बिंदू)

या शेराचा दुसरा अर्थ लक्षात घेतल्यावर त्या शेराचं महत्त्व कळतं. सृष्टीवर आग ओकणारा सूर्य हे एखाद्या जुलमी राज्यकर्त्याचं प्रतीक आहे. सारी प्रजा जीवनातल्या सुखाला वंचित राहते आणि जुलूम सहन करण्यावाचून तिला पर्याय नसतो. हे अन्याय सरळ सरळ शब्दांत मांडणं तर शक्यच नसतं. कारण तसं केलं तर असतो तुरुंगवास! मग कवी अशा प्रतिकांचा आधार घेतो.

सिर्फ अंदेशा- ए - अफ़ई हि नहीं ।

फूल की शाख भी डसती है यहाँ ॥

- इथे काळ्या नागाचीच (अफ़अई) फक्त भीती किंवा संशय (अंदेशा) आहे असं नाही, तर फुलांनी डवरलेली फांदीसुद्धा केव्हा दंश करील याचा नेम नाही.

ज़ीस्त वह जिन्से - गराँ है कि 'फ़राज़' ।

मौत के मोल भी सस्ती है यहाँ ॥

- फ़राज़, जीवन (ज़ीस्त) ही ह्या जगातली अत्यंत महागडी गोष्ट (जिन्से - गर्राँ) आहे. त्या मानानं मृत्यूला काहीच मोल नाही, तो फार स्वस्त आहे!
अशा महागड्या जीवनाशी गाठ न पडल्यामुळे जर कोणी त्याच्याकडे पाठ फिरवली आणि जगण्याचे प्रयत्न सोडून दिले, तर मग मात्र 'जीवन' त्याला हाका देऊ लागतं. लोक त्याला जगवू पाहतात, विज्ञत चाललेल्या त्याच्या आशेला फुंकर घालून पुन्हा ठिणगी फुलवू पाहतात.

शोला था जल बुझा हूँ, हवाएँ मुझे न दो ।

मै कबका जा चुका हूँ, सदाएँ मुझे न दो ॥

- मी एक पेटलेला, चैतन्यमय आगीचा लोळ (शोला) होतो. जळलो अन् विझलोदेखील. आता का उगीच वारा घालून पुन्हा चेतविण्याचा प्रयत्न करता आहात? मी तुमच्यापासून या जीवनापासून कधीच दूःख निघून गेलोय. आता हाका तरी कशाला देताय? (सदाएँ - आवाज)

जो ज़हर पी चुका हूँ, तुम्हीने मुझे दिया ।

अब तुम तो ज़िन्दगीकी दुआएँ मुझे न दो ॥

- मी जे हे (दुःखाचं) विष पिऊन टाकलं आहे, ते तुम्हीच तर मला दिलंत, आणि आता तुम्हीच माझ्या जगण्यासाठी प्रार्थना (दुआएँ) करता आहात? (काय हा ढोंगीपणा!) एवढं तरी आता करू नका!

जगानं दिलेलं हे दुःखाचं विष जीवनाच्या पेल्यात ओतून पीत राहायचं फ़राज़ म्हणतात की, प्रेमाच्या पोटी मिळालेलं दुःखही याच पेल्यात एकत्र करून झकपैकी 'कॉकटेल' तयार करावं! मग येणारी दुःखाची नशा काही औरच! या अर्थाचा शेर पाहा -

ग़मे- दुनिया भी ग़मे - यारमें शामिल कर लो ।

नशशा बढता है, शराबें जो शराबोंमें मिले ॥

नशा वाढत जातो खरा, पण प्रेयसीचा विसर काही पडत नाही. उलट तिच्या नसण्याची खंत तीव्रतेनं जाणवते.

अब न वो मैं हूँ न तू है, न वो माज़ी है 'फ़राज़' ।

कैसे दो शरूस तमन्नाके सराबोंमें मिले ॥

फ़राज़, आता तूही उरला नाहीस आणि तुझी प्रियतमा (वो) देखील राहिली

नाही. तो पूर्वीचा 'गतकाल' (माझी) निघून गेला आहे. सगळंच जणू आकांक्षांच्या (तमन्ना) मृगजळात (सराब) विरून गेलंय. (आशा ही मृगजळासारखी आहे. दोन जिवांचं मीलन या मृगजळात कसं शक्य आहे?)

प्रियतमेशी असा चिरवियोग झाला तरी तिच्या अस्तित्वानं आणि आठवणींनी मन व्यापलेलंच राहतं.

ये उम्रे - गुरेजा कहीं ठहरे तो ये जानूं ।

हर साँसमें मुझको यही लगता है कि तुम हो ॥

- सतत गतिमान असलेलं हे आयुष्य (उम्रे - गुरेजा) जरा कुठे थांबेल तर किती बरं होईल! माझ्या प्रत्येक श्वासात अद्यापही तूच आहेस असं मला वाटतं. (ही गतिमानता किंचित् कमी झाली तर मी तुझी चाहूल घेऊ शकेन.)

आयुष्यात असा 'थांबवणारा' क्षण आला असता तर किती बरं झालं असतं. त्या क्षणी अचानक 'तिनं' समोर यावं यापेक्षा दुसरी काय इच्छा असणार? मात्र असा क्षण खरोखरच आला तर आपला आपल्यावरच विश्वास बसत नाही. वाटतं, हा अनुभव खराच आहे की नुसता एक भास?

देखूँ ये किसी औरकी आँखे हैं कि मेरी ? ।

देखूँ ये किसी औरका चेहरा है कि तुम हो?॥

- (काय पाहतोय मी हे?) माझेच आहेत का हे डोळे? (विश्वास बसत नाही.) आणि खरंच का ती तूच आहेस? तुझाच चेहरा मी पाहतोय की आणखी कोणी दुसरंच आहे?

कवी त्या प्रेयसीला सांगू इच्छितोय की अशी अचानक का होईना, क्षणभरासाठी का असेना, पण तू भेटच. मला तुला एवढंच सांगायचंय की-

जो कुछ गुजरी जैसी गुजरी । तुझको कब इल्जाम दिया है ॥

- माझ्यावर ज्या आपत्ती कोसळल्या त्या कोसळू दिल्या (नि मी मुकाट त्यांना तोंड दिलं.) पण तुला मी कधीच दोष (इल्जाम) दिला नाही ग. एवढंच नाही तर-

चुप रहना आसान नहीं था । बरसों दिलका खूँ पिया है ॥

तुझं नाव ओठांवर येऊ नये आणि तुझी बदनामी होऊ नये यासाठी मी गप्प राहण्याचं अवघड व्रतही स्वीकारलंय. त्यासाठी वर्षानुवर्ष स्वतःचं रक्त आटवत दुःख गिळून टाकत आलोय.

हे सगळं मला तुला सांगयचंय म्हणून तरी एकदा तू येच.

अब तक दिले खुशफ़हमको तुझसे हैं उम्मीदें।

ये आखरी शम्मे भी बुझानेके लिये आ ॥

(तू इतकी मला विसरलीस तरी) हे माझं मन मात्र अद्याप गोड गैरसमजुतीत (खशफ़हम) आहे, की तू येशील. आशेचे हे अखेरचे दीप (शम्मे) विझवण्याकरता तरी ये....

रंजिशही सही दिलही दुखानेके लिये आ ।

आ, फिरसे मुझे छोडके जानेके लिये आ ॥

- मला माहीत आहे, की आपल्यात बेबनाव (रंजिश) आहे. तू येशील (आणि पुन्हा परत निघून जाशील). त्यानंतरच्या तुझ्या जाण्याचं मला दुःख होईल. माझं मन दुखावलं जाईल. (पण काही हरकत नाही) तरीसुद्धा तू येच, निदान पुन्हा मला सोडून जाण्यासाठी (त्या तुझ्या आसुरी आनंदासाठी) तरी तू एकदा तरी येच.

४४

किती अस्वस्थ करणारी कल्पना फराज़नी कागदावर उतरवली आहे. प्रेमिक किती 'मजबूर' असतो! एखाद्या कठपुतलीसारखा. कधी त्याच्या प्रेयाच्या रूपानं नियती त्याला आपल्या मनाप्रमाणे नाचवीत असते, तर कधी परिस्थितीच्या रूपानं. म्हणूनच, प्रेमिक नव्हे, किंवा कवीही नव्हे, तर प्रत्येक व्यक्तीच अशी नियतीच्या हातातील 'कठपुतली' असते. 'कुणीतरी' त्या दोरांची हालचाल करतं नि 'कठपुतली'चा खेळ रंगत जातो.

अश असह्य नाचात 'जीवन' दूरच राहून जातं.

जब रूह किसी बोझसे थक जाती है ।

अहसासकी लौ और भी भडक जाती है ।

मैं बढता हूँ ज़िन्दगीकी जानिब लेकिन ।

ज़ंजीरसी पाओंमें छनक जाती है ॥

(दुःखांचे) भार (बोझ) वाहता वाहता शरीर- मन आणि आत्मा (रूह) थकून जातो. आणि अनुभवांच्या (अहसास) जाणिवांची दाहकता (लौ) आणखीनच वाढते. यातून मार्ग काढून खऱ्या जीवनाचा शोध घेऊ म्हणून वाटचाल करण्याचा प्रयत्न करावा, तर पाऊल उचल्याबरोबर कळतं की अरे, पायात तर जडजड साखळदंड जणू कोणी अडकविले आहेत!

(आणि शेवटी मी होतो तिथंच राहिलोय.)

- कवीची ही अस्वस्थता हीच मग त्याच्या काव्याचा गाभा बनते. शब्द सुचत जातात आणि 'दीवान' तयार होतात. ते मुद्दाम लिहावे, लागत नाहीत. कवीला 'वेडा' (दीवाना) म्हणणाऱ्यांनीच त्याच्या लिखाणाला 'दीवान' हे नाव दिलं असावं! त्यातला विनोदाचा भाग वगळला तर लक्षात येतं, कवी आणि तत्त्वज्ञ, दोघांही सारखेच. दोघांनाही कुठल्यातरी 'वेडा' नं झपाटलेलं असतं. म्हणून तत्त्वज्ञ सामान्यजनांसाठी जीवनाची 'वाट' निर्माण करतात आणि कवी (आणि इतरही कलांचे पुजारी) त्या वाटेच्या आजूबाजूस आनंद दायी फुलं फुलवीत राहतात आणि रसिकांची ही वाटचाल सुखद करतात.

gGg

७. बादे नौबहार : फ़ैज़

४६

परिवर्तन हा जीवनाचा स्थायीभाव आहे. परिवर्तन जीवनाला पुढे पुढे घेऊन जातं. जीवनाचा विकास घडवून आणतं. बदल घडला नसता तर जीवन एकतारी आणि एकसुरी झालं असतं. वाऱ्याच्या दिशा बदलतात, ऋतू बदलतात, ग्रहताऱ्यांच्या कक्षा बदलतात. सारं सतत बदलत असतं. माणूस हासुद्धा ह्या परिवर्तनशील सृष्टीचा एक घटकच आहे. त्याच्यात बदल घडणार नाही, हे कसं शक्य आहे? माणूसही 'बदलत' असतो. निसर्गाचा नियम म्हणून सारेच जण बदलतील, पण विचारवंत मात्र अंतर्बाह्य बदलत असतो. आणि ह्या परिवर्तनालाच खरा विकास म्हणता येईल.

फ़ैज़ अहमद फ़ैज़ची शायरी वाचताना हेच कळून येतं. सुरुवातीला त्याचे काव्यविषय स्त्रीसौंदर्यापर्यंतच मर्यादित होते. त्याची प्रतिभा जणू फक्त एखाद्या बागेत आणि त्यातल्याही गुलाबाच्या ताटव्यांच्या अवतीभवतीच विहरत होती. याबद्दल त्यानं स्वतःच म्हटलं होतं,

लेकिन उस शोखके आहिस्तासे खुलते हुए होंट ।

हाय उस जिस्मके कम्बलत दिलावेज़ खुतूत ॥

आपही कहिये, कहीं ऐसे भी अफ़सूँ होंगे?

अपना मौजू- ए- सुखन इनके सिवा और नहीं।

त्या चंचलेचे (शोख) अर्धोन्मीलित ओठ, तिच्या बांधेसूद शरीराच्या (जिस्म) आकर्षक (दिलावेज़) अशा वक्ररेषा (खुतूत)! आता तुम्हीच सांगा, (आपल्याला खिळवून ठेवेल अशी) जादू (अफ़सूँ) आणखी कुठली असणार? आपल्या काव्याचे विषय (मौजू-ए-सुखन) तर बुवा, याखेरीज दुसरे नाहीतच! पण काळाबरोबरच परिवर्तन घडत गेलं आणि फ़ैज़च्या लेखणीतून शब्द उतरले,

अब भी दिलकश है तेरा हुस्न मगर क्या कीजे ।

और भी दुख है जमानेमें मुहब्बतके सिवा ।

राहते और भी हैं वस्लकी राहतके सिवा ।

मुझसे पहलीसी मुहब्बत मेरी महबूब, न माँग ॥

- प्रियतमे, आजसुद्धा तुझं सौंदर्य (हुस्न) नक्कीच आकर्षक (दिलकश) आहे. पण आत्ता मला कळतंय की प्रीतीचं मीलन (वस्ल) हेच काही जगातलं एकमेव सुख (राहत) नाही. आणखीही वेगळी अशी सुखं आहेतच. आणि प्रेमाच्या (ताटातुटीतून) होणाऱ्या दुःखापेक्षा आणखी वेगळी दुःखंही या जगात आहेत. ती वेगळी सुखदुःखं आता मला अनुभवायची आहेत. कृपा करून माझ्याकडून आता पूर्वीसारख्याच प्रेमाची मागणी - अपेक्षा करू नकोस.

फुलांच्या ताटव्यांभोवती- रुंजी घालणाऱ्या या भ्रमराचं बघता - बघता असं रूपांतर झालं, आणि तेही गरुडपक्ष्यात! मग प्रतिभेच्या पंखांनी सारं आकाशच काबीज केलं. आणि फ्रैज़नं उर्दू - शायरीत स्वतःचं वेगळं असं स्थान निर्माण केलं. त्याच्या शायरीत नव्या आणि जुन्या प्रवाहाचा सुंदर संगम आढळतो. आपल्या शायरीत त्यानं नवनवे प्रयोग केले, पण नवीन गोष्टींचा उगम जुन्यामधूनच होत असतो हे भान तो कधीच विसरला नाही.

फाळणीपूर्वी भारतीय सैन्यात कर्नल असलेला फ्रैज़ फाळणीनंतर पाकिस्तानात गेला. तिथं त्यानं पत्रकारितेचा पेशा स्वीकारला आणि 'पाकिस्तान टाइम्स'चं अनेक वर्षे संपादन केलं. पण सरकारविरोधी भूमिकेमुळे व सडेटोड लेखणीमुळे त्याला तुरुंगात जावं लागलं. तेव्हा जे प्रत्यक्ष लिहिता येत नव्हतं ते त्यानं काव्याच्या रूपकांतून लिहिलं -

फ्रिक्के - दिलदारिये - गुलज़ार करूं या न करूं ।

ज़िक्के - मुर्गानि - गिरफ्तार करूं या न करूं ॥

- या रम्य बगीचाची (गुलज़ार) चिंता (फ्रिक्क) मी करू का नको करू? आणि बगीच्यात असूनही पिंजऱ्यात बंद (गिरफ्तार) अशा पक्ष्यांबद्दल 'ब्र' देखील उच्चारू नको का? या शेराचा खरा अर्थ मात्र वेगळाच आहे. बगीचा म्हणजे आपली मातृभूमी आणि तिच्या प्रेमांमुळेच पिंजऱ्यात अडकलेले पक्षी म्हणजे राजकीय कैदी. त्यावेळचे अध्यक्ष आयूबखान यांनी काही कारण न दाखवता फ्रैज़ व इतर अनेकांना कैदेत ठेवलं होतं. झिया राजवटीतही फ्रैज़ बराच काळ पाकिस्तानबाहेरच राहत होता, यालाही राजकीयच कारणं होती. सत्तासुद्धा लेखणीला किती घाबरू शकते याचं हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे!

अध्यक्ष भुक्तोना सुळावर चढवण्यात आलं तेव्हा फ़ैज़नं लिहिलेले शेर पाहा! वरवर पाहता त्यांचा अर्थ अगदी सरळ आहे. पण त्या शेरांचे संदर्भ हे असे राजकीय आहेत.

चिराग़ बुझने लगे, अंजुमनसे यार चले ।

कहो कि अब न इधर बादलो- बहार चले ॥

- हे काय घडतंय? एक एक करून हे दिवे का विझू लागलेत? मैफलीमधून (अंजुमन) आपले मित्र (यार) उठून चाललेत! आता या मेघांना, या फुलणाऱ्या ऋतूला सांगा की तुम्ही अजिबात इकडं फिरकू नका. (आता आम्हाला तुमचं काही कौतुक उरलेलं नाही.)

ज़ुबाँसे कुछ न कहा, और न अशक़बार चले ।

कमाले - ज़ब्तसे बस अपने दिलको मार चले....॥

-मैफलीतून उठून जातानाही केवढा कमालीचा सोशीकपणा! (ज़ब्त). आपलं मन मारून, नाखुशीनंच यांनी मैफल सोडली, पण तोंडानं (दुःखाचा) एक चकार शब्दही काढला नाही की डोळ्यांनं एखादा अश्रूही ढाळला नाही! (अशक - अश्रू).

राजकीय घटनांबद्दलची तळमळ, त्याचे मनात उमटणारे पडसाद किती उत्कट शब्दांनी फ़ैज़नं व्यक्त केले आहेत! सुप्रसिद्ध गझल गायक मेहदी हसन यांना अफाट लोकप्रियता ज्या एका गझलेनं मिळवून दिली ती गझलही फ़ैज़चीच आहे!

गुलोंमें रंग भरे बादे - नौबहार चले ।

चले भी आओ कि गुलशनका कारोबार चले ॥

-नवऋतूचा प्रतिनिधी असलेला हा वारा (बादे - नौबहार) आता फुलांमध्ये (गुल) रंग भरत चालला आहे. नवीन ऋतू येतो आहे. आता तरी तू ये ना! तू येशील तरच ह्या बगीच्याचे (गुलशन) व्यवहार (कारोबार) सुरळीत चालतील.... (तरच माझं जीवन फुलेल.)

क्रफ़स उदास है यारों, सबासे कुछ तो कहो ॥

कहीं तो बहरे - खुदा आज ज़िक्रे - यार चले ॥

- हा पिंजरा, ही कोठडी किती उदासवाणी वाटतेय. वाऱ्याला (सबा) सुद्धा या गजांना ओलांडता येऊ नये का? त्याला म्हणावं ये, काही तरी प्रियेची खबरबात

सांग. For God's Sake (बहरे- खुदा), आज तरी मित्रांची, आसांची, प्रियजनांबद्दल बातचीत (जिक्र) करू या.

कभी तो सुबह तेरे कुंजे - लबसे हो आगाज़ ।

कभी तो शब तेरे काकुलसे अशकवार चले ॥

-कधीतरी एखादी सकाळ तुझ्या ओठांच्या कोपऱ्यातून उगवू दे! (तुझ्या स्मितानं दिवस उगवल्यासारखाच मला भासेल.) तर कधी असं वाटतं की रात्रीच्या या रेशमी अंधारामुळे तुझ्या केसांच्या घनदाट बटांची आठवण होऊन रात्र अश्रूंनी भिजून जाऊ दे!

मुकाम फ़ैज़ कोई राहमें जँचाहि नहीं ।

जो कू- ए- यारसे निकले तो सू-ए- दार चले ॥

- (जीवनाच्या प्रवासात) चालता चालता विश्रांती घ्यावी असं एकही ठिकाण (मुकाम) आमच्या मनाला भावलं नाही. (जँचाही नाही.) प्रियतमेनं (किंवा मित्रांनी) आमची उपेक्षा केल्यानंतर आम्ही तिच्या गल्लीतून (कू-ए-यार) निघालो तो थेट वधस्तंभापर्यंत (सू-ए-दार) चालतच गेलो.

या शेरामध्ये फ़ैज़नं आपल्या काव्याचाच प्रवास वर्णन केलाय असं म्हटलं तरी वावगं होणार नाही. प्रीतिविषयांना मागे टाकून राजकीय संघर्षाप्रत पोचणारा हा प्रवास असाच आहे. तिथं मध्ये कोणतंही विश्रांतीस्थान नाही. या शेराला आणखीही एक उत्कट अर्थ आहे. कू-ए- यार म्हणजे स्वदेश. देशामधून हद्दपार केलेल्या स्वदेशनिष्ठ व्यक्तीला कोणतं विश्रांतीस्थळ लाभणार? त्याला फक्त मरणच बरं वाटेल. आणि म्हणूनच स्वतः तो सुळापर्यंत चालत जाणं पसंत करेल. मध्ये थांबणं त्याला आवडणार नाही.

आपली लेखणी ही अशी खळबळ माजवते हे माहीत झाल्यावर त्यानं गप्प बसण्याचं ठरवलं. पण त्याच्या ह्या 'गप्प' बसण्यावरही रण माजलंच.

इस तरह अपनी ख़ामशी गूँजी ।

गोया हर सिम्तसे जवाब आये ॥

- माझ्या मौनाचेसुद्धा इतके आवाज घुमले की प्रत्येक दिशेनं त्याचे प्रतिसाद (पडसाद) आले!

लोक बोलूही देत नाहीत आणि गप्पही बसू देत नाहीत! ह्या जुलमाला काय म्हणावं?

पण कुठलीही गोष्ट कायम राहत नाही. गोष्टी बदलत राहतात. म्हणूनच तर फ़ैज़ दिलासा देत सांगतो,

अजनबी हार्थोंका बेनाम गिराँबार सितम ।

आज सहना है हमेशा तो नहीं सहना है ॥

चन्द रोज और, मेरी जान! फक्त चन्दही रोज !

- (आपलेपणाचा अंश नसलेल्या व म्हणून) परक्या अशा या हातांनी - सत्ताधान्यांनी - केलेला हा असह्य (गिराँबार) जुलूम आज आपल्याला सहन करावा लागतोय. पण ही स्थिती कायम थोडीच राहणार आहे? आणखी फक्त काही दिवस, फक्त थोडेच दिवस हे आपल्याला सहन करायचंय.... (तोवर धीर धर!) हे सगळं बदलणार आहे. नवीन ऋतू येणार आहे. परिवर्तन घडणार आहे. ह्या ओळी फ़ैज़ लिहून गेला. पण हा नवीन ऋतू येईल, नवीन वारा येईल तेव्हा त्यालाही चुकल्यासारखं वाटेल. तो वाराही किंचित् स्तब्ध होईल! गुलशन मधलं प्रत्येक फूल त्याला सांगेल की फ़ैज़ला कुणी आता तुरुंगात टाकू शकणार नाही कारण तो केव्हाच मृत्यूच्या गजाआड गेलेला आहे !!

८. आवारा शायर - मजाज़

**“यह सच है, कि यह भेड़ियों की दुनिया
इस क्राबिल नहीं, कि शायर यहाँ
जिन्दगी बसर करे।” - जोश**

- हे जग केवळ (लचके तोडणाऱ्या) निर्दय लांडग्यांचं आहे. एखाद्या (निष्पाप, कोमलहृदयी) कवीनं इथं जीवन जगावं अशी या जगाची लायकीच नाही!
जोश मलिहाबादी या सुप्रसिद्ध कवीनं हे उद्गार काढलेत - मजाज़च्या अकाली मृत्यूनंतर. मजाज़! उर्दू काव्यामधला कीटस्!

मजाज़ एक महान कवी. निष्कपट, सरळ मनाचा आणि हळवा. पण हे गुलाबाचं रोपटं सहारा वाळवंटात कसं रुजावं? मजाज़साठी जीवनानं इतकं उग्र रूप का धारण करावं? मजाज़नं पाहिलेले जेमतेम चाळीस पावसाळेही आगीचेच का असावेत? खुद्द मजाज़नं मात्र आपलं दुःसह जीवन भोगलं, तेही तक्रारीशिवाय.....

**बहुत कुछ है इस जहाँ में
ये दुनिया महज़ ग़मही ग़म नहीं है।
मेरी बरबादियोंका हमनशीनों,
तुम्हें क्या, खुद मुझेभी ग़म नहीं है ।**

- हे जग म्हणजे काही केवळ (महज़) दुःखच दुःख आहे असं नाही. दुःखापेक्षा बरंच आणखीही काही या जगात आहे. माझ्या मित्रांनो (हमनशीनों), माझं दुःख पाहून जगाबद्दल असा गैरसमज करून घेऊ नका. माझ्या या उद्ध्वस्त जीवनाबद्दल मला स्वतःलासुद्धा दुःख वाटत नाही. मग तुम्हाला तरी ते का वाटावं? आपल्या दुःखानं दुःखी झालेल्या आपल्या मित्रांचं सांत्वन करण्याचंसुद्धा भान मजाज़नं ठेवलं हे विशेषच म्हणावं लागेल. कारण स्वतःच्या अस्तित्वाचंही भान राहू नये असाच प्रयत्न त्यानं सतत केला होता. आपलं जीवन मद्यात बुडवून तरी

मुसह्य होऊ शकतं का हे त्यानं शेवटपर्यंत पाहिलं. तरीही अखेर जगाच्या 'साक्री'
स उद्देशून त्याला हेच म्हणावं लागलं-

दिलमें सोजे - गमकी इक दुनिया लिये जाता हूं मैं।

आह! तेरे मैकदेसे बे- पिये जाता हूं मैं॥

-हृदयात दुःखाच्या जळजळीनं (सोजे- गम) धगधगणारं एखादं विश्वच मी घेऊन
जगलोय.... आणि आता जातोय. पण, तुझ्या ह्या मधुशाळेतून (मैकदा) मात्र मी
मद्य न पिताच जातोय - तहानेला, प्यासा....

जग निर्माण करणाऱ्या ईश्वराला मजाजनं साकी समजून म्हटलंय, तुझ्या
मधुशालेतून - म्हणजे ह्या जगातून - मी मात्र तसाच तहानेला जातोय. माझ्या
वाटेला तुझ्या मद्याचा - (कूपेचा, सुखाचा) एक थेंबही आला नाही!

खऱ्या मधुशालेच्या वाटेवर मजाज जाऊन पोहोचला, तो मात्र आपल्या प्रेयसीच्या
गल्लीतून उपेक्षितपणे बाहेर पडल्यानंतर. त्याच्या प्रेयसीची गल्ली दिल्लीमध्ये होती.

रुखसत ऐ दिल्ली, तेरी महफिलसे जाता हूं मैं ॥

नौहागर जाता हूं मै, नाला - ब- लब जाता हूं मै॥

- त्या दिल्लीला आता रामराम! (रुखसत= निरोप) पण ह्या दिल्लीतून जाताना मी
शोक करत आहे (नौहागर) आणि ओठांवर आर्त उद्गार (नाला-ब-लब) घेऊन
जातो आहे.

दिल्ली सोडून मजाज दुसऱ्या शहरात आला खरा, पण तिथं त्याचं दुःखी आणि
प्रेमवेडं मन रमणं शक्यच नव्हतं. दिवस- रात्र त्या नवीन परक्या शहरात बेकार
भटकण्यापलीकडे काय करावं हे समजत नव्हतं. जीवनातल्या अशा अवस्थेतही
फक्त एकाच गोष्टीची अनुकूलता कवीजवळ असते. शब्दांची साथ. शब्द मात्र
आज्ञाधारकपणे समोर उभे असतात.

शहरकी रात और मैं नाशादो - नाकारा फिरूं ।

जगमगाती जागती सड़कोंपे आवारा फिरूं ।

गैरकी बस्ती है कब तक दर-ब- दर मारा फिरूं ?॥

ऐ ग़मे-दिल क्या करूं, ऐ वहशते- दिल क्या करूं? ॥

- रात्रीच्या (या सुनसान) वेळी, ह्या जगमगीत रस्त्यांवरून असा उदास आणि
बेकार अवस्थेत (नाशाद - ओ- नाकारा) किती वेळ नि कुठवर फिरू? ह्या
परक्या (गैर) वस्तीत कुणाचे दरवाजे ठोठावत राहू? कुठ जाऊ.... काय करू?

माझ्या दुःखी आणि प्रेमवेड्या हृदया, तूच सांग, मी काय करू?
मजाजचे हे आर्त शब्द नंतर एका संगीतकारानं (सरदार मलिक) अधिक सुंदर रीतीनं पेश केले, आणि तलत महमूदच्या ओल्या, भावपूर्ण आवाजानं त्या शब्द- सुराना अमर करून टाकलं. 'ठोकर' या जुन्या चित्रपटात घेतलेलं हे गीत रसिकांच्या हृदयात जखमेच्या व्रणासारखं अजून टिकून असेल, असं मला तरी वाटतं.

रास्तेमें रुकके दम लूं यह मेरी आदत नहीं ।

लौटकर वापस चला जाऊ, मेरी फ़ितरत नहीं ।

और कोई हमनवा मिल जाए, ये मेरी क़िस्मत नाही ।

ऐ ग़मे- दिले क्या करूं, ऐ वहशते- दिल क्या करूं ? ॥

- चालता चालता थांबायचं, दम खायचा हे माझ्या सवयीचं नाही आणि (निराशेनं) आलेल्या वाटेवरून परत फिरायचं माझ्या स्वभावात बसत नाही (फ़ितरत= स्वभाव). माझ्या ह्या एकाकी वाटेवर मला कोणी साथी (हमनवा) मिळावा एवढा नशिबवानही मी नाही. अशा परिस्थितीत करावं तरी काय? थांबाव - मागं फिरावं - की असंच चालावं?

याच गीतामधील पुढच्या एका कडव्यात मजाजने चंद्राला दिलेल्या उपमा अगदी वेगळ्या अशा आहेत.

इक महलकी आडसे निकला वो पीला माहताब

जैसे मुल्लाका अमामा, जैसे बनियेकी किताब ॥

जैसे मुफ़लिसकी जवानी, जैसे बेवाका शबाब ।

ऐ ग़मे- दिल क्या करूं, ऐ वहशते - दिल क्या करूं ?

(त्या शहरातल्या रस्त्यावरून चालता चालता मजाजच लक्ष गेलं.....) एका हवेलीच्या मागून (लपत छपत) पिवळा केशरी चंद्र (माहताब) उगवत होता. जणू काही धर्मगुरूंची (मुल्ला) पगडीच! (अमामा); किंवा वाण्याची (बनिया) - व्यापाऱ्याची हिशोबाची वही. या दोन्ही उपमांचा संबंध चंद्राच्या लपतछपत महालाच्या आडून बाहेर येण्याशी आहे. धर्मगुरू मद्य न पिण्याचा उपदेश करतो पण सामान्यजनांची नजर चुकवून मद्यशालेतही हटकून जातो असा संकेत उर्दू शायरीत मानला जातो व त्यावर अनेक शेर सापडतात. वाण्याच्या हिशोबाची वही तर प्रसिद्धच आहे. आपले खरे हिशेब कळू नयेत यासाठी अंधारातच गुपचूप तो आपली वही बाहेर काढतो.

वरील कडव्यातील तिसरी ओळही चंद्राच्या उपमेचीच आहे. पण त्यात मजाजला सांगायचंय, हा चंद्र उगवलाय खरा, पण मला त्याचा काय उपयोग? मला मुळीच आनंद देऊ शकत नाही तो. एखाद्या दरिद्री (मुफलिस) माणसाला तारुण्य आलं तरी (पैशाअभावी) तो काय आनंद लुटू शकणार? आणि हा चंद्र आलाय तोही अवेळी, एखाद्या विधवेच्या (बेवा) वयात येण्यासारखा. त्या तिच्या तारुण्याचा बहर (शबाब) कोणाला सुखवू शकणार?.....

तसंच मजाजला त्या चंद्राबद्दल वाटतं आणि तो पुन्हा विचारतो, ए गमे दिल क्या करू?...

काय करू? असा प्रश्न मजाजनं वारंवार स्वतःला विचारला खरा, पण या प्रश्नाचं उत्तर त्याला स्वतःलाच चांगलं माहीत होतं. मजाजला शृंगार आणि मद्याचा कवी म्हणणाऱ्यांना जणू त्यानं गप्प बसविले होतं. आणि आपली सामाजिक जाणीव त्यानं अशा तऱ्हेनं प्रगट केली होती-

अभी फ़ाक्राकश इन्सानोंसे आँखें मिलाना है

अभी पामाले ज़ौर आदमको सीनेसे लगाना है

मुझे जाना है इक दिन तेरी बज़्मे- नाज़से आख़िर....

एके दिवशी मला ह्या सजलेल्या मैफिलीतून (बज़्मे- नाज़) उठून जायचं आहे. (माझा शेवट व्हायचाय. या मैफिलीतून म्हणजे जगातून जायचं आहे) पण त्या आधी ह्या गरीब भुकेल्या (फ़ाक्राकश) माणसांशी नातं जोडायचंय. (त्यांचं दुःख समजावून घ्यायचंय.) आणि अत्याचारांनी पीडित (पामाले ज़ौर) अशा अवघ्या मानवजातीला आपलंसं करायचंय. दुसरं महायुद्ध संपण्याचा तो काळ होता. मजाजवर त्या काळाचा प्रभाव पडल्याशिवाय कसा राहील?

- ये मुसलसल आफ़तें, ये यूरिशें, ये कत्ले - आम ।

आदमी अबतक रहे औहामे - बातिलका गुलाम? ॥

- ही सतत येणारी (मुसलसल) संकटे, ही आक्रमणे (यूरिशें), ह्या खून - कत्तली! (हे सारं कशासाठी?) माणूस कुठपर्यंत (सत्तेच्या) ह्या खोट्या भ्रमांचा (औहामे- बातिल) गुलाम बनून राहणार आहे?

कोई बताये अज़मते - खाके वतन कहां है अब?!

कोई बताए ग़ैरते- अहले वतन को क्या हुआ?॥

-सांगा, कोणीतरी सांगा, स्वदेशाची धूळसुद्धा (खाकेवतन) पवित्र (अज़मत),

महान मानण्याची ती भावना कुठे गेली? देशवासियांची (अहलेवतन) स्वाभिमानाची (गैरत) भावना कुठे गेली?....

कोह वही, दमन वही, दशत वही, चमन वही

फिर ये मजाज़ जज़्बे - हुब्बे - वतनको क्या हुवा?

- या देशातले पहाड (कोह), उजाड माळरानं (दमन), जंगलं (दशत) आणि बागबगीचेही पूर्वीचेच आहेत. पूर्वी या सर्वांवर माणूस प्रेम करत होता. आणि आज मात्र ती देशप्रेमाची भावना (जज़्बे-हुब्बे- वतन) गेली तरी कोठे?.... १९५० साली मजाज़नं हे शेर का बरे लिहिले असतील? स्वातंत्र्य नुकतंच मिळालं होतं, पण उजाडलं तरी सूर्य दिसत नव्हता, म्हणूनच का? या शोरांमुळे आजही अंतर्मुख होण्याची आणि विचार करण्याची वेळ आली आहे. मजाज़ची ओळख खरी तेव्हाच पटेल.

कुफ्रो- इलहादसे नफ़रत है मुझे

और मज़हबसे भी बेज़ार हूं मैं

- नास्तिकता (कुफ़्र) आणि अधर्म (इलहाद) या दोन्हींबद्दल मला तिरस्कार (नफ़रत) आहे. (याचा अर्थ मी धार्मिक वृत्तीचा आहे असंही नाही) या धर्माची (मज़हब) सुद्धा मला चीडच येते.

धर्म ही स्वतःची वैयक्तिक बाब आहे. ती कोणीही चार भिंतीतच ठेवावी. त्या भावनेपायी मानवाचे मानवाशीच संबंध तुटत असतील, तर त्या कोणत्याही धर्माची चीडच यायला हवी. मजाज़नं हे ओळखलं होतं. पण एका कवीची वेडी बडबड असं समजून त्याकडे बहुधा दुर्लक्ष झालं. मजाज़नं ही प्रतिक्रियासुद्धा जाणून लिहिलं होतं-

मेरी बातोंमें मसीहाई है

लोग कहते हैं कि बीमार हूं मैं

- (मसीहा = रोगनिदान करून त्यावर दैवी उपचार करणारा) माझ्या शब्दांमधून रोगावरचा इलाजच मी सांगितलाय. पण लोक तर उलट मलाच 'आजारी' (उपचार करण्याजोगा) समजतात! असा होता मजाज़ आणि अशी त्याची शायरी !

* (आजचे प्रसिद्ध लेखक व शायर, शोलेचे पटकथालेखक जावेद अख्तर यांचे मजाज़ हे मामा होत.)

१. 'क़तील' चा गुलपोश . क़लम

५६

फार वर्षापूर्वीची गोष्ट! म्हणजे जेव्हा 'विविध भारती का पंचरंगी प्रोग्राम' अस्तित्वात आला नव्हता तेव्हाची! (३ ऑक्टोबर १९५७ पूर्वीची) तेव्हा सिनेसंगीताच्या शौकिनांचे लाड पुरवीत होता 'रेडिओ सिलोन' . पण दुपारच्या वेळात ते चालू नसे. मग रेडिओची बटण पुन्हा पुन्हा फिरवून अगदी प्रयत्नपूर्वक सापडत असे, 'रेडिओ पाकिस्तान'. त्या स्टेशनचं एक गाणं ऐकण्यासाठी आधी 'खरखर' या संगीताची सवय करून घ्यावी लागे. पण शौकिन हे सारं खुशीनं सहन करीत. कारण त्यात ऐकायला मिळत एकापेक्षा एक कर्णमधुर गाणी. ती गाणी केवळ गीतं नसत, तर उत्तम काव्याचे नमुने असत. 'तू जो नहीं है तो कुछ भी नहीं है ये माना कि महफिल जवाँ है हंसी है।' किंवा 'उल्फ़तकी नयी मंज़िलको चला.....' हे इक्बाल बानूचं दर्दभरं गीत. आणखी तिनंच गायलेलं 'परीशाँ रात सारी है....' रेडिओच्या खरखरीमधून यासारख्या सुंदर काव्याचे शब्दही काही वेळा नीट कळायचे नाहीत, आणि मन अतृप्त, तहानेलं राहायचं-

'परीशाँ रात सारी है, सितारों तुम तो सो जाओ।'

या गझलेच्या दुसऱ्या ओळीचे शब्द कळले, क़तील शिफ़ाईचं पुस्तक हातात मिळालं तेव्हा! दुसरी ओळ अशी-

सुकूते- मर्ग तारी है, सितारों तुम तो सो जाओ॥

चंद्र- ताच्यांनो, (माझ्यासाठी) ही रात्र म्हणजे बेचैनीची रात्र आहे. (पण माझ्याबरोबर तुम्ही कशाला जागत राहता आहात?) तुम्ही तरी झोपून जा. केवढी भयाण शांतता - मरणाची शांतता (सुकूते- मर्ग) पसरलेली आहे! (तारी है). (माझ्या बेचैनीमुळे परेशानीमुळे) मला झोप येणं शक्यच नाही. निदान तुम्ही तरी झोपून जा!

कृतील शिफ्राईची ओळख होते ती अशी. नि मग त्याच्या काव्याकडे मन ओढ घेऊ लागतं, कृतीलची 'परेशानी' केव्हा आपली होऊन जाते ते कळतही नाही. माझ्याबरोबर तुम्ही कशाला जागता? असं ताऱ्यांना म्हटल्यावरही ते जराही फिके होत नाहीत, उलट रात्रीच्या गहिरेपणाबरोबर ते अधिकच चमकतात. तेव्हा मात्र कृतीलला त्यांचा राग येतो,

तुम्हें क्या गम अगर लूटे गये राहे मोहोब्बतमें ।

यह बाज़ी हमने हारी है, सितारों तुम तो सो जाओ ॥

-खरंच, (माझ्यासारखे) प्रेमाचे वाटसरू वाटेत उध्वस्त झाले तरी तुम्हाला थोडंच दुःख होणार आहे? आम्ही हा डाव हरलो आहोत, मान्य आहे! (पण आता आम्हाला खिजवू तरी नका!) ताऱ्यांनो, (कृपा करून) झोपा बरं! (बस करा तुमचं चमकणं.)

हमें भी नींद आजायेगी, हम भी सो हि जायेंगे ।

अभी कुछ बेकरारी है, सितारों तुम तो सो जाओ ॥

- (दुःखाच्या भारानं थकून) आम्हालासुद्धा केव्हातरी झोप येईलच की! तेव्हा आम्हीही झोपून जाऊ. आता मात्र बेचैनी (बेकरारी) आम्हाला झोपू देणार नाही. पण ताऱ्यांनो, तुम्ही मात्र झोपा. (आमच्या बेचैनीचं तुम्हाला काय वाटणार?) अशा या बेचैन, अस्वस्थ आणि प्रेयसीची वाट बघत तळमळणाऱ्या हृदयाला उद्देशून कृतील लिहितो,

हो चुका इन्तज़ार, सोने दे ।

ए दिले - बेकरार सोने दे ॥

अरे वेड्या, बेचैन मना, पुरे झालं आता वाट बघणं (इन्तज़ार), आता जरा झोपू देत.

आहटोंके फ़रेबमें मत आ ।

उनका क्या एतबार, सोने दे ॥

-अरे, (तिची) चाहूल (आहट) ऐकू येतेयू असं तुला वाटतंय ना, तो केवळ भास (फ़रेब) आहे. त्याला फसू नकोस. किती वेडा विश्वास (एतबार) आहे तुला तिच्याबद्दल! (ती कसली येतेयू?) आता झोपू दे मला.

बन गये हैं हमारे सीनेमें ।

हसरतोंके मज़ार, सोने दे ॥

- आमच्या इच्छा - आकांक्षा (हसरते) केव्हाच धुळीत मिळाल्या, जमीनदोस्त झाल्या. (आम्ही त्यांना गाडून टाकलं) आणि त्यांच्यावर थडगी (मज्जार) सुद्धा बांधून टाकली. (आता कसली वाट बघायची?) म्हणून वेड्या मना, झोपू दे आम्हाला.

हृदयाला अशा प्रकारे कितीही समजावलं तरी त्याची अस्वस्थता थोडीही कमी होत नाही. मग 'त्याला' वाटतं आपली ही अशी अवस्था झालीय हे 'तिला' निदान सांगावं तरी! तेवढी तरी 'तिनं' 'त्याची' दखल घ्यावी. पण हे कसं घडावं? कारण आज दोघांमधलं अंतर न संपणारं आहे....

मैं कि तेरी खल्वतोसे कलतलक सरशार था ।

आज तेरी जल्वतोसे भी सरासर दूर हूँ ॥

- कालपर्यंत मी तुझ्यासमवेत एकांतात (खल्वत) मस्त, धुंद व तृप्तीनं काठोकाठ भरलेला (सरशार) असा होतो. तोच मी आज तुझ्या दर्शनालाही (जल्वते) पारखा झालोय. पूर्णपणे (सरासर) दुरावलोय.

ये निगाहोंकी हर्दे, ये धड़कनोंके फासलें ।

तुझसे अपना हाले- दिल कहनेसे भी माज़ूर हूँ ॥

- आपण एकमेकांच्या दृष्टीपथातून इतके दूर गेलो आहोत आणि आपल्या मनांमधे एवढी अंतराची दरी (फ़ासले- अंतर) निर्माण झालीय की माझ्या हृदयाची ही बेचैन अवस्था (हाले-दिल) मी तुला सांगण्यास अगदी असमर्थ (माज़ूर) आहे. (आणि तूही ती जाणून घेण्यास असमर्थ आहेस!) हातात हात घालून साथ देणारा, सोबत करणारा जीवनसाथी दुरावतो आणि जेव्हा दूरवर निघून जातो, तेव्हा सारं जगच जणू आपल्यावर सूड घेतंय असं वाटू लागतं.

अब तो बेदादपे बेदाद करेगी दुनिया ।

हम न होंगे तो हमें याद करेगी दुनिया ॥

- आता तर हे जग आमच्यावर अत्याचारावर अत्याचार (बेदाद) करील! (आणि त्यामुळे) आम्ही जेव्हा संपून जाऊ तेव्हा मात्र हे आमची आमची आठवण काढत बसेल! साहिर लुधियानवीनंही म्हटलंय-

‘यह बस्ती है मुर्दापरस्तोंकी बस्ती।’ (मुर्दापरस्त = मृतपूजक, मृतांना पुजणारे).

जिंदगी भाग चली मौतके दरवाज़े से ।

अब क़फ़स कौनसा ईजाद करेगी दुनिया? ॥

या अप्रतिम शेरात कृतील म्हणतो, मरणाच्या दरवाजामधून जीवन (बघता बघता) निसटून चाललंय, त्या जीवनाला सांभाळून अडकवून ठेवण्याकरता आता कोणत्या पिंजऱ्याचा (क्रफ़स) शोध (ईजाद) लावणार हे जग? (आणि मृत्यूला कसं टाळणार?) खरोखर जीवनाचा प्रत्येक क्षण त्या अंतिमाच्या दरवाज्यातून हळूच निसटून जात असतो. अगदी आपल्या नकळत. कितीही मनात आणलं तरी ह्या जाणाऱ्या क्षणांना अटकाव करणं कोणाला शक्य आहे? आणि तसं करावंही कशासाठी? मृत्यु हा काही जीवनाचा शेवट नाही. ती मुक्ततेची एक परिसीमा आहे. अंधार वितळून तांबडं फुटावं तसा मृत्यु हा गूढ जीवनाची पहाट होऊन येतो. बंदिवान पक्ष्याप्रमाणे असलेल्या जिवाला मुक्ती देतो.

रक्स करते हैं खलाओंमें अंधेरे लोगों ।

शामके रंगमें डूबे हैं सवरे लोगों ॥

अवकाशात जिकडे तिकडे अधाराचं थैमान (रक्स-नाच) चालू आहे. दिवसाच्या प्रकाशालाही जणू अस्तित्त्वच नाही, तोसुद्धा संध्याकाळच्या गडद रंगात (अंधारात) बुडून गेला आहे. (मृत्यूच जीवनात गुरफटून गेलाय.) ह्या तात्त्विक अर्थाशिवाय एक सामाजिक आशयही कवीला या शेरातून सांगायचाय. आजच्या बरबटलेल्या आणि अधःपतित समाजालाच कवी 'अंधेरा' म्हणतोय. जी काही थोडीफार नीतिमत्ता शिल्लक आहे तीसुद्धा ह्या अंधारातच मिसळून जाऊ पाहते आहे.

देखना रखते - सफ़रभी न कहीं लुट जाये ।

हमसफ़र बनके फिर आये हैं लुटेरे लोगों ॥

- लोकहो, सावध असा (देखना) - प्रवासात तुमची चीजवस्तू (रखत) तर लुटली जात नाहीये ना? कारण समाजात रुजलेले हे दुष्ट आचार (हे लुटेरे) सहप्रवाशांचे (हमसफ़र) ढोंग करून तुमच्याबरोबर येताहेत. (म्हणून तुमच्या व्यक्तित्वला सांभाळा.)

या शेरात रखते - सफ़रचा अर्थ जीवनात उपयोगी पडणारे सद्गुण असा आहे.

प्यार है तुमसे मुझे तुम हो मेरा आईना ।

मुझसे तुम दूर न होना कभी मेरे लोगों ॥

- लोकहो, मला तुमच्याबद्दल प्रेम आहे (कारण मी आणि तुम्ही वेगळे नाहीच मुळी.) मी तुमच्यामध्ये मला स्वतःला पाहतो आहे. जणू तुम्ही माझा आरसा

आहात! माझे आहात! माझ्यापासून तुम्ही कधीच दूर होऊ नका. (आपण एक होऊन राहू या!)

साऱ्या मानवजातीला उद्देशून लिहिलेला हा शेर केवढ्या उंचीवर जाऊन पोहोचला आहे! अवघी मानवजात जर कवीचे हे भाव समजू शकली तर.....?

मसजिदकी अज्राँ हो कि शिवालयका गजर हो ।

अपनी तो ये हसरत है किसी तरह सहर हो ॥

मशिदीतल्या प्रार्थनेनं (अज्राँ) जाग येऊ दे अथवा शिवमंदिरातल्या घंटानादानं येऊ दे. आपली तर एवढीच इच्छा आहे की सकाळ (सहर) होऊ दे, बस!

कवीची लेखणी समर्थ असली की शब्द कसे अनेक अर्थ घेऊन येतात हे कृतीलच्या काव्यात जागोजागी आढळतं. आपल्या लेखणीचं हे सामर्थ्य कृतीललाही ठाऊक आहे. तो म्हणतो,

राहोंमें 'कृतील' आयेंगे सौ आईनाखाने ।

लेकिन मेरा गुलपोश क़लम साथ रहेगा ॥

६०

- आईनाखाना म्हणजे आरसेमहाल. या महालात प्रवेश केल्यावर माणूस चक्रावूनच जातो आणि आश्चर्यचकितही होतो. इतकी आपली स्वतःचीच प्रतिबिंब? आपणही न पाहिलेली ही सारी आपलीच रूपं का असा त्याला संभ्रम होतो. अशी अनेक रूपं जीवनाच्या वाटेवर आपल्याला भेटतात. आपलीच पण जणू अनोळखी असलेली. कृतील म्हणतो. कोणत्याही रूपात मी असलो तरी (शब्दांच्या) फुलांनी सजविलेली (गुलपोश) ही लेखणी (क़लम) माझ्याबरोबर असणारच!

कृतीलचं खरं नाव होतं औरंगजेबखाँ. कृतील हे त्याचं काव्यातलं उपनाव (तखल्लुस). कृतील या शब्दाचा अर्थ- 'जिसका कत्ल हुवा हो वह कृतील! आणि क़त्ल (खून) करणाऱ्याला म्हणतात क़ातिल. एक प्रेमी दुसऱ्या प्रेमिकाच्या प्रेमाची जेव्हा उपेक्षा करतो, तेव्हा प्रीतीचाच जणू खून होतो आणि ज्याच्यावर हा प्रसंग येतो तो 'कृतील' होतो. अशाच भावनेतून तर कृतीलनं हे उपनाव निवडलं नसेल? या संबंधात लिहिलेली त्याची गझल मात्र प्रेम करण्याजोगी आहे! उपेक्षा करण्याजोगी नाहीच!

यारों, किसी क़ातिलसे कभी प्यार न माँगो ।

अपनेहि गलेके लिये तलवार न माँगो ॥

- मित्रांनो, कधी आपल्या निर्दय प्रेयसीकडे (तिलाच त्यानं क्रातिल म्हटलंय) प्रेमाची मागणी करू नका. (तिच्यावर प्रेम करणं आणि) तिच्याकडून प्रतिप्रेमाची अपेक्षा करणं म्हणजे आपल्याच गळ्यावर फिरवायला आपण तलवार मागण्यासारखं आहे. तेव्हा, मुळीच तसं करू नका!

सच बातपे मिलता है यहाँ ज़हरका प्याला ।

जीना है तो फिर जुरते - इज़हार न माँगे ।।

- या जगात खरं बोलायला जाल, तर नशिबी येईल विषाचा पेला. (म्हणजे साक्षात मरणच!) म्हणून, तुम्हाला जगायचं असेल तर मनातल्या खऱ्याखुऱ्या भावना व्यक्त (इज़हार) करण्याचं धाडस (जुरते) मुळीच दाखवू नका.

उस चीज़का क्या ज़िक्र जो मुमकिनहि नहीं है ।

सहरामें कभी साया - ए- दीवार न माँगे ।।

- जी गोष्ट (अस्तित्वात) असण्याचा संभवच (मुमकिन) नाही, त्या गोष्टीची चर्चा (ज़िक्र) तरी कशासाठी? वाळवंटात (सहारा) जिथं चिटपाखरूही नाही, अशा ठिकाणी का भिंतीची सावली (विसाव्यासाठी) मागायची?

या शेरात जीवनालाच क्रातीलनं वाळवंटाची उपमा दिलीय. त्याच्यामते या रूक्ष जीवनात प्रेम वगैरेसारख्या गोष्टी अस्तित्वातच असणार नाहीत. आहेत असं क्षणभर भासलं तरी ते मृगजळच! मग कशासाठी त्या गोष्टीची अपेक्षा करायची? कशासाठी त्यामागे धावायचं? त्यापेक्षा जीवन आहे तसंच ते स्वीकारावं. 'साया-ए-दीवार' (भिंतीची सावली) मागू नये. या गझलेचे आणखीही कांही सुंदर शेर आहेत. त्यातली 'तडप' आपलं मन हेलावून टाकते. भावनिक मंथनातून कवीला शब्द सुचतात, तर उत्कट शब्द सामोरे आले की गायक त्यांना सुरांमधे झेलून घेतात आणि त्याचं कोडकौतुक करतात. 'यारों ऽ ऽ' अशी आर्त हाक जेव्हा मेहदी हसनच्या ओथंबलेल्या आवाजात येते, तेव्हा काय बिशाद की तुम्ही जिवाचे कान करणार नाही! सुंदर काव्य आणि सुमधुर भैरवीचे सूर.... अगदी गुलाबपाकळ्या मधात भिजवून चाखाव्या तसं गुलकंदी सुख! ते घेतच राहावं, घेतच राहावं...

१०. कवी अमान अख्तर

तुम्हारा नाम किसी दरपर
हजारों सालहीसे क्यों न लिक्खा हो, मगर
इसको मिटानेके लिये इक पलही काफ़ी है
वो इक पल जाने कब किस वक़्त
चुपकेसे चला आए
तुम्हें बेनाम कर जाए!

६२

नाव! ही केवढी मोठी गोष्ट आहे. जन्मल्यावर कुणीतरी आपलं 'नाव' ठेवतं. मात्र मोठं झाल्यावर ते कमवावं लागतं, मिळवावं लागतं. ते जर साधलं नाही तर खूपजण असतातच 'नावं ठेवायला!' म्हणूनच का नावाला जपायचं असतं? बहुधा तसंच! आपण उरलो नाही तरी हरकत नाही, पण नाव राहिलं पाहिजे. प्रत्येकाच्या मनात ही इच्छा तीव्रतेनं दडलेली असते. वरकरणी कितीही कुणी नाकबूल करो, पण 'नावा' साठीच सारी धडपड चालू असते. पुण्यातील कवी अमान अख्तर सुरुवातीच्या या छोट्या गीतात (नज़्म) इशारा देताहेत-

हजारो वर्षांपासून तुमचं नाव लिहिलेलं असू देत, ते पुसून टाकण्यासाठी एक क्षणही पुरेसा असतो. कोणास ठाऊक तो दुष्ट क्षण हळूच केव्हा येईल आणि तुमची नामोनिशाणी पुसून जाईल! म्हणून फक्त चांगली कृत्यं करत राहा. तुमच्या कमावलेल्या यशावर पाणी पडेल असं तुमच्या हातून काही घडू देऊ नका. कुठल्याही क्षेत्रात नाव संपादन करणं किंवा यश मिळवणं हे कधीही सोपं नसतं. यशाकडे जाणारा मार्ग काटेरीच असतो. काटे दूर सारीत मार्ग मोकळा करून पुढे जाणं याचंच नाव कर्तृत्व. ज्यांच्याकडे हे नसतं हे आपल्या अपयशाचं खापर दुसऱ्याच्या डोक्यावर फोडायला तत्पर असतात. त्यांना उद्देशून अमान अख्तर म्हणतात-

गालियाँ सूरजको क्यों देते हैं आप?

धूप सहनेकी अगर आदत नहीं

घरसे बाहर क्यों निकलते हैं जनाब?

आपल्याला ऊन सोसत नाही हा काय सूर्याचा दोष होऊ शकतो? अशाच अर्थाचा हा एक शेर-

रेतके घर खुले मैदाँमें बनाते रहिये ।

और इल्जाम हवाओंपे लगाते रहिये ॥

आधी वाळूची (रेत) घरं बांधायची, तीही खुल्या मैदानात! (आणि घरं जमीनदोस्त झाली की) दोष (इल्जाम) मात्र वाऱ्याला द्यायचा! ही कुठली रीत? (अशी घरं बांधण्याआधीच विचार करायला हवा) माणसाच्या इच्छा, अपेक्षा या कित्येकदा वाळूच्या घरासारख्याच असतात. त्यांना कुठलाही आधार नसतो. बिचाऱ्या 'हवे'ला अशा माणसाचा रोष सहन करावा लागतो. स्वतःचा दोष नसताना!

पुण्याचे अमान अख्तर आधुनिक उर्दू शायर आहेत. (तरक्कीपसंद.) त्यांच्या गझलमध्ये अथवा गीतांमध्ये वेगळ्या प्रतिमा सापडतात. त्यामुळे त्यांच्या काव्याला एक नवा ताजेपणा आहे. नवीन फुटलेल्या पालवीसारखा. म्हणून त्यांचे 'क्रलाम' पुन्हा पुन्हा ऐकावेसे वाटतात. पुण्यात कुठलाही मुशायरा अमान अख्तरशिवाय अधुराच वाटतो, यात आश्चर्य नाही. हैद्राबाद, औरंगाबादला जे मोठ्या प्रमाणावर अखिल भारतीय मुशायरे होतात त्यात त्यांना आवर्जून निमंत्रण असतं. आणि तिथेही ते आपलं नाव, त्याचबरोबर पुण्याचं नावही 'रौशन' करून येतात. गेली जवळजवळ वीस वर्षे ते लिहीत असले तरी, 'पुण्यात आल्यानंतर माझ्या लेखनाला अधिक बहर आला' असं ते म्हणतात. पुण्याबद्दल त्यांना जे प्रेम आहे ते, इथं खास रसिकतेनं दाद मिळते. म्हणून

किसी भी शहरमें मिलता नहीं सुकूं दिलको ।

कहीं भी जाइये दो दिन रहा नहीं जाता ॥

- दुसऱ्या कुठल्याही गावी जाऊन राहायचं म्हटलं तर कुठेच मनाला समाधान अथवा शांती (सुकून) मिळत नाही, मग कुठे दोन दिवसही राहणं होत नाही. अमानसाहेबांचा निराळा रंग गझलमध्ये आढळतो तो असा-

धूपसे मेरी हिफ़ाज़तका बहाना छोड़ो ।

साया खोये हुए पेड़ों, मेरा रस्ता छोड़ो ॥

- सावली देण्याचं निमित्त करून, उन्हापासून माझं रक्षण (हिफाजत) करण्याचा बहाणा करून माझी वाट अडवून उभे असलेल्या (वठलेल्या) वृक्षांनो, सोडा माझा रस्ता!

वठलेल्या जुन्या वृक्षांनी खूपसे पावसाळे पाहिलेले असतात म्हणून काय झालं? एक वेळ अशी येतेच ना, जेव्हा त्यांची पालवी फुटण्याची क्षमता संपते. नवनिर्मिती थांबते. अशा वेळी वाटेतून दूर व्हायला काय हरकत आहे?

आपल्या राजकीय पुढाऱ्यांना हा अमानसाहेबांचा शेर नक्कीच अर्थपूर्ण वाटेल.

मैं अभी ज़िन्दा हूँ, और तुमसे ज़ियादा ज़िन्दा ।

खैरियत पूछनेवालों मुझे तनहा छोड़ो ॥

तुम्ही माझ्या समाचाराला आलात, मी मेलो तर नाही ना हे पाहायला आलात, पण मी अजून जगतो आहे. मी मनानं, खऱ्या अर्थानं जगत आहे. 'ज़िन्दादिल' आहे मी, तुमच्या मानानं जरा अधिकच. उगाच माझी विचारपूस (खैरियत) करायला येऊ नका. मला एकटं (तनहा) सोडा.

पुढचा शेर फार सुंदर आहे-

साथ चलते हुए रस्तेकी पकड लो उंगली ।

पीछे हटती हुई बस्तीका भरोसा छोड़ो ॥

- आपण (आपल्या विचारांच्या दिशेनं) चालत राहतो तेव्हा आपला एकच साथीदार असतो, तो म्हणजे रस्ता. त्याची साथ लक्षात घेऊन त्याचंच बोट धरून चालत राहायचं. मागे पडलेली, मागे सरणारी ही (माणसांची) वस्ती? तिचा काही भरोसा नाही. ती वस्ती नि त्यातली माणसं का आपली साथ देणार आहेत?

प्यास उनकी भी तो तक्रदीरमें लिक्खी होगी ।

आनेवालोंके लिये भी कोई दरिया छोड़ो ॥

- आपल्या मागून येणारे जे लोक आहेत त्यांनासुद्धा तहान लागणारच. तेव्हा एखादी नदी (दरिया) त्यांच्यासाठीही राहू द्यात की.

चालू पिढीनं येणाऱ्या पिढ्यांसाठी काय केलं पाहिजे हे अवघ्या दोन ओळीत किती सहज सुंदर सामावलंय. सर्व इंधन, ऊर्जा, उपलब्ध साधनं आम्ही

खर्चिकपणानं वापरतो आहोत आणि पुढल्या पिढ्यांसाठी मात्र ठेवल्या आहेत समस्या! प्रदूषणाच्या, वाढत्या लोकसंख्येच्या आणि शिवाय त्यांच्यावर आम्ही टांगल्या आहेत अणुयुद्धाच्या धारदार तरवारी! त्यांच्या तहानेसाठी त्यांनाही एखादी नदी लागेल असा मानवतावादी विचार आम्ही विसरलो आहोत का? या एका शेरावरून, कवीची ताकद केवढी असू शकते हे स्पष्ट होतं. केवळ काही शब्दांत तो खूप काही सांगू शकतो. कवी ईश्वरालाही प्रार्थनावजा फर्मावू शकतो -

मौसमे - गुल जहाँ - तहाँ रख दे ।

खुशबुओंकी जवानियाँ रख दे ॥

आता जिकडे तिकडे फक्त वसंत ऋतू (मौसमे गुल, - फुलांचा मोसम) नांदू दे. जिकडे तिकडे ताजा सुगंध (खुशबू) दरवळत राहू दे.

शाख दर शाख टाँक गुल बूटे ।

पत्ते पत्ते पे तितलियाँ रख दे ॥

- ईश्वरा, ह्या प्रत्येक डहाळी (शाख) वर पानंफुलं येऊ देत. आणि पानोपानी फुलपाखरं उडू देत.

दे हवाओंको पाँव राधाके

टहनी टहनीमें बन्सियाँ रख दे ॥

- राधेच्या पेंजण घातलेल्या पावलांप्रमाणे, तालबद्ध चालीत हवा येऊ दे. आणि तिच्या येण्यानं हर्षभरित होऊन कृष्णानं बासरी वाजवावी तसं संगीत पानोपानी सळसळू दे. एकूण काय सर्व वातावरण वसंत ऋतूमुळे भारलं राहू दे. आणि -

फिर मुझे फुर्सते - सुखन दे दे ।

फिर लहूमें मेरे जुबाँ रख दे ॥

- पुन्हा मला काव्य (सुखन) जगण्याचा, लिहिण्याचा अवकाश (फुर्सत) मिळू दे. आणि माझा रक्ताचा थेंब न् थेंब वाणी (जुबाँ) होऊन बोलू लागू दे. (लहू= रक्त)

गीत चुनता फिरूं मैं गलियोंमें ।

मेरी पलकोंपे झोलियाँ रख दे ॥

- मी गीतांचा, काव्याचा शोध घेत राहीन. माझ्या पापण्यांवर गीतांना अलगाद झेलून घेईन.

या गझलेचा शेवट एका अप्रतिम शेरानं होतो आहे.

ऐ खुदा, लोग प्यार भूल गये ।

इनके हाथोंमें रोटियाँ रख दे ॥

- ईश्वरा, लोक एकमेकांवर प्रेम करणंच विसरून गेले आहेत. त्यांना प्रेम सुचणार तरी कसं? बिचारे मूलभूत गरजाही भागवू शकत नाहीत ! त्यांना प्रथम 'रोटी' दे... मग बाकीचं !

कवीची प्रखर सामाजिक जाणीव त्याच्या या दोन ओळीत उत्कटतेनं व्यक्त झालीय. अमान अख्तर साहेबांना ह्या गजलेची फर्माइश तर मुशायय्यात होतेच, पण हा शेवटचा शेर पुनः पुन्हा लोक आग्रहानं म्हणवून घेतात. अमानसाहेबांचा 'प्रेमाचा' चा ढंगही वेगळाच आहे.

तुझसेही नहीं खुदसे भी मिलना है मुझे आज ।

तस्वीर की सूरत नहीं, दर्पन की तरह आ ॥

- आज मी फक्त तुलाच भेटायला उत्सुक आहे असं नाही. मला स्वतःलासुद्धा आज भेटायचंय. आज तू येथील, ती तुझ्या तस्वीरप्रमाणे थंड, चैतन्यहीन अशी येऊ नकोस. आज मी तुझ्या मनात डोकावून पाहणार आहे, तिथं मी मला शोधणार आहे. माझ्यावरच्या तुझ्या प्रेमाचा प्रत्यय मी घेणार आहे. म्हणून आज येथील ते 'आरसा' (दर्पन) होऊन ये. पाहू या तिथं 'मी' मला भेटतो का! कवीला 'ती' भेटली. पण आरशाचा प्रत्यय येण्यापूर्वीच निघूनही गेली. आणि -

जो फूल तूने रक्खे थे मेरी किताबोंमें ।

वो आज भी है तेरे लम्सकी महक पहने ॥

- (जाताना) तू माझ्या पुस्तकात फुलं ठेवून गेलीस, तेवढाच काय तो त्या फुलांना तुझा स्पर्श लाभला. पण आजही त्या स्पर्शानं (लम्स) ती तशीच सुगंधित राहिली आहेत. (सुकून गेली तरीही!)

अशाप्रकारे ती निघून जायची ती जातेच पण जाताना पुन्हा भेटण्याचं वचन देते! पण कसचं? नुसती अशी वचनं देत राहायचं आणि ती कधीतरी खरी होतील या आशेवर आम्ही जगत राहायचं!

आपके होते हुए मौतका खटका कैसा?

अपने वार्दोंसे मेरी उम्र बढ़ाते रहिये ॥

- बाईसाहेब, आपण असताना आम्हाला मृत्यूची भीती (खटका) कुठून असणार? आपण अशीच वचने (वादे) देऊन आमचं आयुष्य वाढवीत राहा

आणि आम्ही जगत राहू.....

नियती मोठी चतुर आहे. तिनं प्रत्येकाच्या पाठीला एक काठी लावून नजरेसमोर एक गाजर बांधलेलं असतं. आणि सगळी गाढवं त्या गाजराच्या मागे मागे जात असतात. आयुष्यभर. शेवटी 'त्यामुळेच मी चालत राहिलो' असे उलट तिचेच (नियतीचे) आभार मानावे लागतात.

ये करम है तेरा मुझपर, मुझे प्यासा रक्खा ।

इक इसी आगने अबतक मुझे ज़िन्दा रक्खा ॥

ही तुझी कृपाच, की तू मला नेहमी तहानेलंच ठेवलंस. (कधीच तृप्त केलं नाहीस.)

पण या दाहक तहानेमुळेच मी (पाण्याच्या) आशेवर जगत राहिलो.

हे तर खरंच, की कुठलीही 'तहान' माणसाला सक्रीय बनवते. निष्क्रीयता दूर करते. उर्दू शायरीची 'तहान' निर्माण झाली की त्यातले जास्तीत जास्त शब्द माहीत व्हावेत म्हणून प्रयत्न सुरू होतो. जो जो अधिक कळत जातं तो तो आणखी वाचावंसं वाटतं, लिपी शिकावीशी वाटते.... आणि प्रक्रिया चालूच राहते. अशी ही उपकारक तृष्णा!

कवी हा जन्मावा लागतो. कवी होण्यासाठी कुठलाही कोर्स नाही. म्हणूनच फाळणीच्या वेळी दहा वर्षांच्या 'अमान' ने पाहिलेलं दृश्य त्याच्या संवेदनशील मनावर कायमचं कोरलं गेलं.

याद है वह फ़साद का मंजर

रो रही थी गलीमें इक लडकी

अपनी गुडियाको गोदमें लेकर ॥

(फ़साद = दंगल) केवळ तीन ओळींचे काव्य (तसलीस किंवा मुसल्लस)

वाचणाऱ्यांच्या डोळ्यांपुढे मूर्तिमंत चित्र उभं करू शकतं.

दो पडोसी जो मुल्क होते हैं

उनके बिछडे हुए सभी रिश्ते

सरहदोंसे लिपटके रोते हैं ॥

- देश वेगळे झाले खरे, पण नाती एक दुसऱ्यात गुंतलेलीच राहिली. सीमारेषा हाच फक्त दुवा! त्या सीमेच्याच खांद्यावर मान ठेवून अश्रू ढाळायचे!

अशा तऱ्हेने आपल्या माणसापासून दूर केल्यावर 'अमान' च्या लेखणीतून उतरतं-

वक्रत आता है सभीपर मगर ऐसा भी नहीं ।

कोई अपना भी नहीं और मैं तनहा भी नहीं ॥

- बरेवाईट प्रसंग सर्वावरच येतात. पण असा प्रसंग, अशी वेळ (वक्रत) कोणावर येऊ नये कोणी 'आपलं' म्हणावं असं नाही, आणि तसा मी 'एकटा' ही नाही.

रात है या, किसी तपते हुए सहरा का सफ़र ।

ख़्वाबका साया नहीं, नींदका झोंका भी नहीं ॥

- जीवन म्हणजे अंधारी रात्र आहे म्हणावं तर झोप नाही की स्वप्न नाही. केवळ एखादा वाळवंटातला (सहरा) प्रवास आहे हा!

दोपहरमें मेरा साया जहाँ होता है 'अमान'

क्रद कई लोगोंका, सच पूछिये, तो उतनाभी नहीं

- सूर्य डोक्यावर असताना माझी सावली जेवढ्या उंचीची असते, कित्येक लोक तेवढ्याही उंचीचे (क्रद) खरं तर नसतात.

दुपारच्या वेळी आपली सावली सर्वात छोटी असते. हे शास्त्रीय सत्य शेर लिहिताना विचारात घेतलंय. 'अमान' साहेबांनी स्वतःच्या शायरीला उद्देशून हा शेर लिहिला नाही. पण तो तसा असायलाही हरकत नाही. हा शेर म्हणजे उद्दामपणा मुळीच नाही. ही फक्त आहे वस्तुस्थिती व तिची यथार्थ जाणीव!

'अमान' साहेबांच्या शायरीला नक्कीच 'उंची' आहे. गझला, नज़्मे, तसलीस अशा सर्वांगानं तिचा 'विस्तार' ही सतत वाढता आहे. उद्या ते यशाची 'मंझिल' दिमाखानं गाठतील यात काहीच शंका नाही. ते स्वतःला सावध करत असतात-

निकले हो सफ़रपर तो ।

मेरा मश्वरा सुन लो ।

रास्तेमें पेड़ोंकी छाँवसे बचे रहना ॥

(मश्वरा = सल्ला)

११. 'सच्चा' शायर : सादिक्र

लोग घबराते हैं मंझधारसे तूफानोंसे ।

हमको तूफान किनारेसे लगा देता है ॥

आगळ्या - वेगळ्या आशयाचा हा शेर ऐकल्याबरोबर कवीला 'वाह - वाह' ची भरघोस दाद मिळणार हे ठरलेलंच असतं. या कवीला इतरांपेक्षा नक्की काही वेगळं सांगायचंय हे उत्सुक श्रोत्यांना लगेच कळतं आणि ते अधिकच सावरून पुढचे शेर ऐकू लागतात.

वरच्या शेराचे साधेच शब्द खूप काही सांगतात. लोक प्रवाहाला, तुफानाला घाबरतात. मला मात्र हे तुफानच (वादळ) किनाऱ्यावर आणून सोडतं!

इथं आपल्याला जाणवतं ते कवीचं वेगळेपण! जीवनाच्या प्रवाहात अनेक वादळं उठत असतात.... विरतही असतात. पण वादळ नुसतंच विरत नाही, ते आपल्या खुणा मागे ठेवून जातं. मग माणूस त्या विखुरलेल्या खुणांकडे सुत्रपणे बघत राहतो. वादळ त्याला उद्ध्वस्त करून गेलेलं असतं!

कवी मोहम्मद 'सादिक्र' यांना मात्र वेगळे अनुभव सांगायचेत. वादळ हा जीवनाचा (वाहत्या पाण्याचा) स्वाधिभावच आहे असं त्यांना वाटतं. त्यांना वादळ असं सुत्र करून जात नाही, तर त्या वादळामुळेच त्यांना सापडतो कवितेचा किनारा! या किनाऱ्यावर असते गहिरी शांती! 'सुकून'! म्हणून 'सादिक्र' वादळाला मुळीच घाबरत नाहीत. या गझलेतील आणखी शेर असे आहेत-

ख्वाबमें आके मोहोब्बतको जतानेवाले ।

ख्वाब पहलेही मेरी नींद उड़ा देता है ॥

तू स्वप्नात येऊन माझ्याशी प्रेमाचं हितगुज करू पाहतेस (प्रत्यक्षात मात्र तसं घडतच नाही), पण स्वप्नात तरी हे व्हावं कसं? स्वप्नामुळेच तर माझी झोप उडते! (मग कुठे तू आणि तुझं हितगुज?)

या अनुभवातून स्पष्ट होत जातं की जीवन म्हणजे सुंदर, सप्तरंगी स्वप्न नक्कीच नाही. तर जीवन म्हणजे फक्त वादळ! अफाट आणि अनोळखी आकाशात

कागदाचा चतकोर जीव असलेल्या पतंगानं तग धरण्याचा प्रयत्न करत रहावं, तसं माणूस जगत असतो. हृदयाचा एक कच्चाबच्चा धागा एवढाच काय तो त्याचा आधार!

**लोरियाँ देता है जलते हुए अरमानोंको ।
ज़िन्दगीको दिले - मासूम दुआ देता है ॥**

जळत्या आशा - आकांक्षांची (अरमान) दुःखं कमी व्हावीत म्हणून हे भोळं, निष्पाप मन स्वतःचंच सांत्वन करतं. आणि जीवनासाठी प्रार्थना करतं. या शेरात 'लोरियाँ' या कल्पनेचा फार चांगला प्रयोग कवीनं केला आहे. मन शांत होऊन झोप यावी यासाठी गायलेलं गीत म्हणजे लोरी! इथं कवीला आपल्या निष्फळ, अपुऱ्या आशा- आकांक्षांना 'लोरी' ऐकवावीशी वाटते. त्या आशांनी आता निद्रिस्त व्हावं, पुनः पुन्हा डोकं वर काढू नये आणि त्यांच्या पूर्तीशिवायच सुखानं जगू द्यावं असं कवीचं मन स्वतःला बजावतंय.

दिले - मासूम या शब्दप्रयोगातूनही कवीला सुचवायचं आहे, की वेडं मन अशी प्रार्थना करतंय हे खरं, पण ह्या अशा माणसाला आशाच छळत राहणार आहेत, हे कुठं त्याला समजतंय? भोळं आहे बिचारं !

सय्यद मोहम्मद 'सादिक्र' हे पुण्यातलेच एक कवी पेशानं शिक्षक, आणि गरजांची तोंडमिळवणी करण्यासाठी एका अगदी छोट्या हॉटेलचे चालक. पण कविमन मात्र सदैव जागृत. या कोमल मनाच्या माणसाला असंख्य दोस्त, मित्र नसतील तरच नवल! कारण मित्रांच्या, आत्मांच्या सुखदुःखाशी त्यांचं मन लगेच संवाद साधतं, एकरूप होतं. मग आपल्या एखाद्या मित्राची 'परेशानी' ही आपलीच आहे असं त्यांना होऊन जातं. आणि प्रसंगी धनानंही ते झटतात, आपल्या मानलेल्या माणसांसाठी!

केव्हा केव्हा 'उडदामाजी' चे, 'काळे' त्यांना भेटतात. सादिक्रभाईचं कविमन दुखावलं जातं. दुखावणारे तर अनभिज्ञ राहतात. पण कविमन सर्वांना माफ करून टाकतं. मात्र अनुभवातून शहाणं व्हायचं ठरवलं तरी कोणाला ते जमलंय? यावर ते लिहितात-

ज़िक्र उनका नहीं 'सादिक्र' जिन्हें ठोकर न लगे ।

उनको क्या कहिये, जो खाकरहि न ठोकर जागे ॥

त्यांना जीवनात कधी ठेच लागलीच नाही, त्यांची गोष्टच दूर. (त्यांची चर्चा-

ज़िक्र - काय करायची!) पण ज्यांना ठेच लागूनही, जे जागे होत नाहीत, त्यांना काय म्हणावं?

खरंच का अनुभवानं कुणी शहाणं होतच नाही? निदान कवी तरी नाहीच होत. त्याचं मन पुन्हा आशेनं पल्लवित होत राहतं, आजूबाजूच्या अंधारात कुठलातरी एक तारा नक्की असा असेल की जो माझ्यासाठी चमकेल.... आज ना उद्या !

इसी उम्मीदपे रहता हूँ मैं यूँ सर-ब-सजूद ।

मेरी क्रिस्मतका सितारा तेरे दरपर जागे ॥

केव्हातरी माझं नशिब उघडेल या आशेनं (उम्मीद) मी तुझ्या दाराशी नतमस्तक (सर-ब-सजूद) उभा आहे!

हा शेर वर वर पाहता प्रेयसीला उद्देशून असला तरी कवीची खरी प्रेयसी 'ज़िन्दगी' हीच. हे जीवन केव्हातरी प्रसन्न होईल, सफलता मिळेल, ही खरी 'उम्मीद'! - अशा आशावादी दृष्टिकोनावर त्यांची श्रद्धा आहे.

कुठलीही श्रद्धा ही भावनेतूनच निर्माण होते. प्रेमभावनेच्या उत्कटतेचा परमोच्च बिंदू म्हणजे श्रद्धा. श्रद्धा हे माणसाचं बळ असतं. मग ती श्रद्धा देवावर, अल्लावर असो, एखादा व्यक्तीवर असो किंवा कर्तव्यबुद्धीवर असो. आपली आई हे 'सादिक' भाईचं श्रद्धास्थान आहे. त्यांचे शब्द आईसाठी लिहिताना प्रेम, आदर, अदब सारं काही घेऊन येतात.

ज़िंदगीके खुशीके दिन हैं आप

इक उम्मीदकी किरन हैं आप ॥

हर खुशी मुन्सालिक है आपहीसे

ज़िंदगी 'ज़िंदगी' है आपहीसे ॥

- (आईला उद्देशून-) माझा आनंद, माझं सुख सारं तुझ्याशी निगडीत (मुन्सालिक) आहे. तुझ्यामुळे माझं जीवन हे 'जीवित' आहे.

आईपासून थोडं जरी दूर जावं लागलं तरी कवी अस्वस्थ होतो.

थोडे दिनके लिये जुदा हैं आप

मेरी नजरोंमें बस खुदा हैं आप ॥

प्यारी अम्मी! तुम्हें खुदा रक्खें

मेरे सरपर सदा सदा रक्खें! ॥

उर्दू शायरीत 'आई' संबंधी फार थोड्या कविता (नज़्मे) असतील. म्हणून या

कवितेचा मुद्दाम उल्लेख केला.

माता आणि अपत्य यांच्यामधील प्रेमाच्या अतूट नात्याबद्दल सादिक्रभाईच्या भावना अधिक प्रखर आहेत, हे आणखीही एका 'नज़्म' वरून चांगलं स्पष्ट होतं. संजय गांधी यांच्या अपघाती मृत्यूची बातमी ऐकून त्यांनी ही नज़्म लिहिली व त्यावेळी इंदिराजींनाही ती पाठविली होती. आणि त्यावर इंदिराजींचं त्यांना उत्तरही आलं होतं-

**मुफ़लिसों और गरीबोंका सहारा संजय
किसक्रदर जानसे प्यारा था हमारा संजय ॥**

- दरिद्री (मुफ़लिस) आणि गरीबांचा आधार असलेला संजय, आम्हाला किती प्रिय होता!

**माँका दिल माँकी तमन्ना था सरापा तू ही
माँके अरमानोंका भरम राजदुलारा संजय ॥**

- तुझ्या आईच्या आशा - आकांक्षांनीच जणू मूर्तिमंत तुझं रूप घेतलं होतं. आपल्या आईच्या आकांक्षांचा तू जणू केंद्रबिंदूच होतास! प्रिय होतास! काही घटनाच अशा असतात की त्यांचे पडसाद जीवनात सतत उमटतच राहतात. परिस्थितीचा झोका एकदम टोकाला पोहोचतो आणि जीवन एकदम पालटून जातं. दुःख अधिक गडद होतं. तेव्हा वाटतं-

**हवाके रुख बदलते जा रहे हैं
चमनके फूल भी मुरझा रहे हैं ॥**

- वारे आता वेगळ्याच दिशेनं (रुख) वाहू लागलेत. (काय झालंय कुणास ठाऊक-) पण फुलंसुद्धा (अवेळीच) सुकून जाऊ लागली आहेत!

**निगाहें फेर ली साक्रीने हमसे
करम गैरोंपे अब फरमा रहे हैं ॥**

- मद्य वाटणाऱ्या साक्रीनं आमच्याकडे आता दुर्लक्ष करायचं ठरवलेलं दिसतंय! आणि आपली कृपादृष्टी (करम- कृपा, निगाह- नज़्म) दुसऱ्यांकडे (गैर) वळवलीय! पण एकटी साक्रीच काय, सारं जगच बदलल्यासारखं वाटतंय.

**ज़माना आजकल बदला हुवा है
ज़रा हम भी बदलते जा रहे हैं ॥**

- पण जगच काय, परिस्थितीनं मलासुद्धा बदलून टाकायला सुरुवात केली आहे!

रुखे- रौशनपे जिनके थी मसरत

वो अब तस्वीरे- गम कहला रहे हैं ॥

- आनंदामुळे (मसरत) जो चेहरा उजळलेला (रुख- चेहरा) होता तो चेहरा म्हणजे आज दुःखाचं मूर्तिमंत चित्रच (तस्वीर- गम) बनला आहे. अधिकाधिक दुःखाकडे झुकणारे हे बदल पचवत 'ठेविले अनंते' तसं राहायचं ही गोष्ट सोपी नाही.

हमेशा अपने गुनाहोंसे आब- आब रहा ।

रखा जो हालमें तूने मैं बेहिसाब रहा ॥

- (ईश्वरा) तू जे जे मला भोगायला लावलंस ते ते मी (बिनतक्रार) भोगत आलो, तू दिलेल्या दुःखाची मोजदाद न करता. उलट माझ्याकडून घडलेल्या गुन्हांबाबत मला मनोमन शरम वाटत आली आहे. (म्हणून मी तुला दोष देत नाही, तर माझ्या दुःखांना मीच स्वतः जबाबदार आहे.)

या गझलेच्या पुढच्या शेरात पुन्हा कवीचं वेगळेपण प्रकर्षानं जाणवतं.

संवरके बनके वो हरवक्रत सामने आया ।

मैं अपनी आँखपे डाले हुए नक्राब रहा ॥

- नटूनथटून ती प्रत्येक वेळी माझ्यासमोर येऊन उभी राहिली. (बुरखा न घेता) 'पण मीच आपल्या डोळ्यांवर जणू पडदा (नक्राब) ओढून घेतला. (आणि मुद्दामच तिचं दर्शनही घेतलं नाही. पुढची दुःखाची मालिका टाळण्यासाठी!)

हुई न तुझको मसरत नसीब ऐ सादिक्र

तेरी निगाहमें कैसा ये इज्तराब रहा ॥

- सादिक्र, खरंच तुझ्या नशिबी खुशी किंवा आनंद (मसरत) नाहीच का? ही कुठली एक प्रकारची बेचैनी (इज्तराब) सतत तुझ्या नजरेत भरून राहिली आहे? ही बेचैनी आणि दुःख कुणाला सांगणार? डोळ्यांतल्या अश्रूंनी हे काम कदाचित केलं असतं, पण हे अश्रूच डोळ्यांतली भडकलेली आग विझवून टाकताहेत. आणि शेवटी कवीची बेचैन अवस्था कुणाच्या लक्षातही येत नाही. मग कुणी सहानुभूती दाखवणं तर दूरच.

(अश्रू- अश्रू, शोला - आग)

कवीच्या अशा अवस्थेवर फक्त एकच उपाय असतो खऱ्याखुऱ्या प्रीतीची चाहूल! कवीचं हळुवार मन, दुखरं मन आपल्या फुंकरीनं फुलवणारी प्रेमाची झुळूक येऊन

आपलं जीवन पुन्हा एकवार बदलावं, म्हणून कवी त्या झुळुकीचीच कशी आर्जव करतोय पाहा-

**बेकरारोंको खुदारा अब न यूँ तडपाइये
आपके आनेका मौसम है खिरामाँ आइये
बेकरारी बंदापरवर हदसे गुज़री जाती है
आइये, आजाइये, आजाइये, आजाइये ॥**

-बेचैन असलेल्या माझ्या मनाला आता आणखी तरसायला लावू नकोस. तू यावंस असाच मोसम आता आला आहे बघ. ही बेचैनी आता सहनशक्तीच्या पलीकडे वाढत चालली आहे. आता तू यायलाच हवंस.... यायलाच हवंस. कविमनाची ही अशी बेचैन अवस्था खुद्द कवीला तापदायक असली आणि त्याच्या पदरात ती अश्रूंचं माप टाकून जात असली तरी रसिकांना मात्र ती काव्याचे सुंदर, पाणीदार (अश्रूंचे नव्हे) मोती देऊन जाते. अश्रूंचे मोती बनविण्याची अशी जबरदस्त ताकद कवीशिवाय आणखी कुणाजवळ असणार? पण म्हणून कवीच्या वाट्याला अश्रूच यावेत असं म्हणण्याएवढे काही रसिक स्वार्थी नसतात ! त्यांना खात्री आहे जो अश्रूंचे मोती बनवू शकतो, तो फुलांचेही तारे बनवू शकेल. म्हणून आता थोडी फुलंही मिळू देत कवीच्या ओंजळीत! फुलं, फुलांचा मोसम.... आणि ती 'झुळूक!' आम्ही रसिक ताऱ्यांची वाट पाहू....

१२. कुछ यार्दे, कुछ जख्म !

दिलकी चोटोंनें कभी चैनसे रहने न दिया ।

जब चली सर्द हवा मैंने तुझे याद किया ॥ (जोश)

थंड (सर्द) अशा हवेची झुळुळ मनावरच्या घावांना आणि जखमांना (चोटें) नेहमीच का बरं अशी झोंबते? या जखमा अजिबात सुखानं जगू देत नाहीत. या शीत हवेनं जणू त्या अधिकच उकलतात. आणि आम्हाला तुझी पुन्हा पुन्हा आठवण करून देतात.

इसका रोना नहीं, क्यों तुमने किया दिल बरबाद ।

इसका ग़म है कि बहुत देरमें बरबाद किया ॥

तुझी आठवण झाली की पाठोपाठ याद येते आमच्या बरबादीची, आम्ही उद्ध्वस्त झालो याची! छे छे! आम्ही बरबाद झालो याबद्दल मुळीच तक्रार (शिकवा) नाही, आम्हाला तुम्ही का बरबाद केलं, असंही आम्ही विचारत नाही. दुःख एवढ्याच गोष्टीचं आहे की आम्हाला बरबाद करायला एवढा उशीर (देर) लावलात! (आम्हाला भरपूर यातना सोसायला लावल्यात नि मग संपवलंत.) हा शेर ऐकल्यानंतर मनात येऊन जातं, प्रीती म्हणजे उंदीर- मांजराचा खेळ तर नव्हे? काही वेळा कदाचित असेलही हे खरं. एकानं दुसऱ्याच्या जिवाशी जीवघेणा लपंडाव मांडायचा आणि दुसऱ्याच्या आतल्या आत जळण्यानं स्वतःला सुखवित राहायचं. यातना भोगायला लावून नंतर तोडून टाकायचं! अशा बरबादीचा 'शिकवा' करणार तरी कोणाजवळ?

बरं, ही बरबादीची कहाणी गुप्त तरी राहावी! तेही नाही. कारण आपला चेहरा, आपले डोळे अन् आपलेच अश्रू! आपले कसले ते ? तेच ही कहाणी इतरांना जाहीर करून टाकतात. मग कुणीतरी जुजबी सहानभुतीनं छेडतं. फाजील चौकशी करतं. मग कशीबशी टाळाटाळ करावीच लागते आणि सांगावं लागतं-

हमको किसके ग़मने मारा ये कहानी फिर सही ।

किसने तोडा दिल हमारा ये कहानी फिर सही ॥

कोणी आमच्या मनाला हे पराकोटीचं दुःख (ग़म) दिलं आणि आमचं हृदय विदीर्ण (तोड दिया) करून टाकलं, हे कशाला उगीच विचारताय? सांगेन पुन्हा केव्हातरी! (फिर सही)

दिलके लुटनेका सबब पूछो न सबके सामने ।

नाम आयेगा तुम्हारा, ये कहानी फिर सही ॥

माझं मन (माझी स्वप्न) उद्ध्वस्त होण्याचं कारण (सबब) असं सगळ्यांच्या देखत विचारू नका बरं! अहो, त्याला कुणी कुणी एकटंदुकटंच जबाबदार आहे असं वाटलं की काय तुम्हाला? मी जर सांगायलाच लागलो ना, तर त्यात तुमचंही नाव येईल कुठं तरी. आणि उगीच तुम्ही अडचणीत याल. त्यापेक्षा जाऊच दे, ही गोष्ट पुन्हा कधीतरी काढू!

नफ़रतोंके तीर खाकर दोस्तोंके शहरमें ।

हमने किसकिसको पुकारा ये कहानी फिर सही ॥

७६

(दुश्मनांवर येऊ नये ते प्रसंग आमच्यावर आले-) आमचे मित्र म्हणविणाऱ्या लोकांनीच तिरस्काराचे (नफ़रत) बाण टाकले. (नू आम्हाला घायाळ केलं.) तशा विव्हल अवस्थेत आम्ही कोणाकोणाला मदतीच्या हाका घातल्या (पण ते आले नाहीत!) हे सारं पुन्हा केव्हातरी बोलू या.

क्या बताएँ प्यारकी बाज़ी वफ़ाकी राहमें ।

कौन जीता कौन हारा, ये कहानी फिर सही ॥

प्रीतीच्या ह्या खेळी (बाज़ी) मध्ये आम्ही नेहमी इमानदारीनं (वफ़ा) वागलो. पण जिंकलं कोण, नि हरलं कोण, हे आता काय सांगायचं? जाऊ द्या झालं! कशाला ती कहाणी छेडायची? विसरायलाच हवं ते.

मसरूर अन्वर या कवीनं 'फिर सही' म्हणता म्हणता आपल्या गजलेतून बरीचशी कहाणी सांगूनच टाकली आहे. आणि गुलामअलीनं ती मदभच्या स्वरांनी साकार केली आहे.

प्रीतीच्या ह्या जगात नेहमीच दुःख, विरह अन् कटु अनुभव असतात असं मात्र मुळीच नाही. केव्हा केव्हा, मीलनाचे शिडकावेही मनाला धुंद करून जातात. अगदी मुंगीच्या पावलांनी येत असले तरी सुखाचे क्षण येतात हे नक्की. त्या क्षणांचं वर्णन काय करावं? पण तेही कवी करतोच.

सरकती जाये है रखसे नक्राब आहिस्ता आहिस्ता ।

निकलता आ रहा है आफ़ ताब आहिस्ता आहिस्ता ॥

तिच्या चेहऱ्यावरून (रख) घूँघट (नक्राब) हळूहळू ढळू लागला आहे. काय वर्णन करावं त्या सौंदर्याचं? (क्षित्रिजाआडून) सूर्य (आफ़ताब) कणाकणानं वर यावा, आणि तेजानं दिपून जावं! अगदी तसंच तिच्या सौंदर्याच्या दर्शनानं झालंय.

जवाँ होने लगे जब वो, तो हमसे कर लिया परदा ।

हया यकलख्त आयी और शबाब आहिस्ता आहिस्ता ॥

(आम्ही तिला किशोरी असल्यापासून पाहत आहोत.) पण जसं तिनं तारुण्यात पदार्पण केलं, तशी ती आमच्या समोर येईनाशीच झाली. (पर्दा कर लिया) पाहता पाहता केवढा बदल! तारुण्य येताच लज्जा (हया) एकदम एका वेळी (यकलख्त - one piece) आली. तारुण्य मात्र हळूहळू येतंय आणि अधिकाधिक बहरतंय.

सवाले - वस्लपर उनको अदूका खौफ है इतना ।

दबे हॉटोंसे देते हैं जवाब आहिस्ता आहिस्ता ॥

(कधी संधी साधून) तिला भेटण्याबद्दल (वस्ल) विचारलं (सवाल) तर, आमच्या प्रेमाचे दुश्मन (अदू) असणाऱ्यांचं तिला इतकं भय (खौफ) वाटतं की काही विचारू नका! कुणी ऐकणार तर नाही ना या भीतीनं अगदी दबलेल्या आवाजात ती (होकारार्थी) उत्तर देते! अगदी हळूच!

तिच्या ह्या अशा थंड आणि सावकाशीनं येणाऱ्या प्रतिक्रियांनी शायर प्रेमोत्कटतेमुळे हैराण होऊन जातो आणि शेवटी सांगतो-

हमारे और तुम्हारे प्यारमें बस फ़र्क है इतना ।

इधर तो जल्दी जल्दी है, उधर आहिस्ता आहिस्ता ॥

(माझं प्रेम आहे, तसं तुझंही माझ्यावर प्रेम आहे, कबूल.) पण आपल्या दोघांच्या या प्रेमात एक मोठा फरक आहे. कोणता सांगू? इकडे आम्हाला तर कसं सगळं अगदी भराभर घडून यावं (आणि तू मला मिळावीस) असं वाटतंय. आणि तिकडे तुम्ही मात्र अगदीच आस्ते आस्ते! असला थंडपणा काय कामाचा?

इथपर्यंत शायरला प्रेमानुकूल असलेल्या प्रेयसीनं पुढं मात्र आपला पवित्रा बदलला असं दिसतंय. चेहऱ्यावर परकेपणाचा 'नक्राब' ओढून ती त्याच्या जीवनातून दूर

गेली असावी. आणि मग नेहमीचं वियोगाचं दुःख कवीला जाळू लागलं. रात्र - रात्र जागवू लागलं.

शबे- फुर्कत का जागा हूं, फ़रिशतों अब तो सोने दो ॥

कभी फ़ुर्सतमें कर लेना हिसाब आहिस्ता आहिस्ता ॥

(पहाटेच्या वेळी चित्रगुप्त - देवदूत - येऊन पापपुण्याचा हिशोब विचारतात असा एक संकेत आहे. त्याचा उल्लेख या शेरात आहे.)

देवदूतांनो, नेमके आत्ताच आलात का ह्या पहाटे? आताच कुठे माझा डोळा लागतोय. रात्रभर विरह (फुर्कत) दुःखानं मी तळमळत जागाच होतो. झोपू द्या मला, आता तरी. कधी फुरसतीनं करा माझ्या पापपुण्याचा हिशोब!

कवीला विरहयातना जाळताहेत. आणि जास्त दुःख होतंय ते प्रेयसीच्या निष्ठुरपणाचं. (बेददी) शेवटच्या शेरात शायर कळवळून सांगतो आहे-

वो बेददीसे सरकाते 'अमीर' और मैं कहूं उनसे ।

हुजूर आहिस्ता आहिस्ता, जनाब आहिस्ता आहिस्ता ॥

७८

- बाईसाहेब, ह्या 'अमीर' ला किती निष्ठुरपणे आणि निर्दयपणे दूर लोटता आहात, बाजूला सारता आहात! तुमच्यापासून तोडून टाकणारच आहात तर तोडा, पण जरा सबूरीनं, सावकाशीनं, हळूवारपणानं! आहिस्ता!

अमीर मीनाई यांनी कितीही 'आहिस्ता आहिस्ता' म्हणून विनवलं तरी ते तोडणं (आणि तुटणं) हळूवारपणे, धक्का न लावता, असं का होणार आहे? फक्त एवढंच की, तोडणाऱ्यानं देठापासून तोडावं, उपटणाऱ्यानं मुळापासून उखडून टाकावं, नाहीतर मागे राहिलेल्या खुणा मरण जगायला लावतात.

अमीर मीनाईची ही गझल जगजीत सिंग यांना लोकप्रियतेच्या शिखरावर घेऊन गेली. जगजीतसिंग पुनः पुन्हा 'आहिस्ता, आहिस्ता' असं म्हणत होते. पण लोकांनी त्यांचं मुळीच 'न ऐकता' त्यांना आपलं प्रेम झटपट देऊन टाकलं!

१३. खुशबू

एक सुंदर आकर्षक फूल आणि त्याचा आल्हाददायक सुगंध ह्या दोन्ही गोष्टी नुसत्या निसर्गातच एकरूप आहेत असं नाही तर साहित्यातही ते एकात्मतेचं एक सुरेख प्रतीक म्हणून परिचित आहे. फूल आणि सुगंध खरोखरच इतके एकरूप आहेत का, की त्यांना वेगळं करताच येऊ नये? पण छे! व्यवहारातलं कटु सत्य काहीसं निराळंच आहे. फुलामधला सुगंध मनमुराद अनुभवायचा आणि फूल मात्र मातीत फेकून द्यायचं, हीच जगाची कठोर वास्तवता आहे. निदान ह्या कवयित्रीला तरी तसं वाटतं. तिच्या गजलेचा हा 'मतला' पाहा-

७९

कू- ब -कू फैल गयी बात शनासाईकी ।

उसने खशबूकी तरह मेरी पज़ीराई की ॥

जिकडे तिकडे, रस्तोरस्ती (कू-ब-कू) आमच्यामधल्या परिचयाबद्दलच (शनासाई) चर्चा होते आहे. त्यानं मला स्वीकारलं (पज़ीराई) ते एखाद्या फुलाच्या सुगंधासारखं. (सुगंध घेऊन संपला की फुलाची जी गत होते, तीच झालीय माझी!) या पहिल्या शेरात कवयित्रीनं आपली दुर्दशा अप्रत्यक्षपणे वर्णन केली आहे. पण दुसऱ्या शेरात मात्र आपला पराभव सपशेल मान्य करून टाकला आहे.

कैसे कह दूं कि मुझे छोड़ दिया है उसने ।

बात तो सच है, मगर बात है रुसवाईकी ॥

तो मला सोडून गेलाय हे मी लोकांना सांगू तरी कसं? गोष्ट खरी आहे, तो निघून गेलाय माझ्या जीवनातून! पण माझ्या प्रीतीच्या उपेक्षेची, अपमानाची (रुसवाई) ही गोष्ट मी माझ्याच तोंडून इतरांना कशी बरं सांगू? (किती यातना होतील मला ते सांगताना!)

कितीही उपेक्षा वाट्याला आली तरी खरी प्रीती मात्र आपल्या प्रिय व्यक्तीला कधी दूषणं देत नाही. उलट तिचं भलंच चिंतते. कवयित्री म्हणते-

तेरा पहलू तेरे दिलकी तरह आबाद रहे ।

तुझपे गुजरे न क्रयामत शबे- तनहाईकी ॥

- (माझ्याप्रमाणे तुझ्या वाट्याला कधीच असं उपेक्षेचं दुःख येऊ नये-) तुझं हृदय अबाधितच राहावं! आणि तुझी प्रिय व्यक्ती नेहमी तुझ्या सन्निध- (तुझ्या बाहुपाशात - पहलू) असावी. एकटेपणाची (तनहाई) प्रलय- रात्र (कयामत आणि शब) काटण्याची वेळ तुझ्यावर कधीच न येवो!

तो निघून गेला आहे आणि त्याला दुसरीच कुणी व्यक्ती प्रिय आहे, हे कळूनही कवयित्री आपल्या प्रियकराबद्दल उदंड विश्वास बाळगून आहे. ती म्हणते-

वो कहीं भी गया, लौटा तो मेरे पास आया ।

बस यही बात है अच्छी मेरे हरजाईकी ॥

- तो कुठेही गेला तरी पुन्हा माझ्याकडेच परतून येणार हे नक्की मला माहित आहे. माझ्या ह्या चंचल, (हरजाई) सगळीकडे धाव घेणाऱ्या भ्रमरवृत्तीच्या प्रियकराची एवढी एक तरी गोष्ट नक्कीच चांगली आहे! इथं तिच्या प्रेमाचा सुप्त अहंकार सुखावला जात असावा, आणि त्याच्या चंचलतेवरही ती त्यामुळेच खूष असावी. तो पुन्हा आपल्याकडेच आकर्षिला जातो, हा तिचा प्रेमाभिमानच म्हणायचा! असा तो जेव्हा परत येतो आणि तिची क्षमा मागतो, तिच्या दुःखावर फुंकर घालतो तेव्हा तिचं हृदय लगेच विरघळतं. ती मनोमन त्याला माफ करून टाकते. खरं तर त्याच्या परत येण्यानंच तिच्या सर्व व्याधी - सर्व दुःखं बरी झालेली असतात. ज्याच्या दिव्य स्पर्शात ही दुःखमुक्त करण्याची ताकद असते असा तो तिचा 'मसीहा' असतो!

उसने जलती हुई पेशानीपे जब हाथ रखा ।

रूहतक आ गयी तासीर मसीहाईकी ॥

- (वियोगदुःखानं) जळजळत्या माझ्या मस्तकावर (पेशानी) त्यानं जेव्हा प्रेमभरानं तळहात ठेवला तेव्हा त्या (दिव्य) स्पर्शानं माझ्या हृदयालाच नव्हे तर आत्म्याला (रूह) सुद्धा कसं शांत शांत वाटलं! असा होता त्याच्या दिव्य स्पर्शाचा प्रभाव (तासीर)!

एका पाकिस्तानी कवयित्रीची (परवीन शाकिर) ही गझल सुप्रसिद्ध गझलगायक मेहदी हसन यांनी दिल्ली दूरदर्शनसाठी गायिली होती. जुलै ८६ मध्ये हा कार्यक्रम प्रसारित झाला होता. दरबारी कानडा रागात बांधलेली सुंदर चाल आणि मेहदी

हसन यांचा दर्दभरा आवाज! 'रूहतक तासीर' म्हणजे नेमकं काय ते रसिकाला अशा गझलगायनानं अनुभवायला मिळतं.

गझल गाणं म्हणजे खयाल - गायकी नव्हे, हे जरी खरं असलं तरी गझलची विशिष्ट रागात गुंफलेली बंदिश आणि रसहानी न होईल इतपत सरगम या गोष्टी गझलेच्या सौंदर्यात निश्चितच भर घालतात आणि रसिकाला काव्य व संगीत या दोहोंचा एकाचवेळी आनंद देतात. गुलामअलीनी गायिलेली भूपकल्याण रागातली ही पुढील गझलही पुनःपुन्हा ऐकावीशी वाटेल अशीच आहे. तिचा आशयही गहिरा आहे.

रंजकी जब गुफ्तगू होने लगी ।

आपसे तुम, तुमसे तू होने लगी ॥

सुप्रसिद्ध शायर 'दाग' म्हणतात-

एकदाच दुःखाशी (रंज) आमची ओळख झाली, परिचय झाला, वाढत गेला, बातचित (गुफ्तगू) होऊ लागली, आणि काय विचारता? एवढी सलगी झाली की, 'आप' वरून व 'तुम' व 'तुम' वरून 'तू' म्हणू लागलो की एकमेकांना! (दुःख आणि मी, आता एकमेकांचे अगदी घनिष्ठ परिचित झालो आहोत!)

चाहिये पैगामवर दोनों तरफ ।

लुत्फ़ क्या जब रूबरू होने लगी ॥

-प्रीतीच्या (या उत्कंठापूर्ण) प्रतीक्षेच्या काळात एकमेकांना निरोप पोहचविणारा संदेशवाहक (पैगामवर) दोन्ही बाजूने हवाच. (कुणीतरी निरोप आणणार, प्रतीक्षा होणार नि मग भेट होणार! यात केवढा तरी आनंद आहे.) सारखीसारखी 'आमने सामने' (रू-ब-रू) दोघांची गाठ पडू लागली तर (प्रतीक्षा व नंतरचं मीलन यांचा-) उत्कट आनंद (लुत्फ़) कसा मिळणार?

या प्रीतीच्या देवघेवीत जेव्हा कवीची उपेक्षा होते तेव्हा तो लिहितो-

मेरी रुसवाई की नौबत आ गयी ।

उनकी शोहरत कू-ब-कू होने लगी ॥

- (पाहा तरी!) प्रेमात आमच्यावर काय प्रसंग (नौबत- संकट) आलाय! आम्हाला मिळालीय फक्त उपेक्षा. (रुसवाई) आणि उलट तिची मात्र प्रतिष्ठा (शोहरत) गळोगळी (कू-ब-कू) वाढतच चाललीय! (एकेकाच नशीब, झालं!) ती अशी 'गली- गलीत' ओळखली जाऊ लागली ह्याचं 'त्याला' कुठंतरी वैषम्य

वाटतं. रागानं तो म्हणतो,

है तेरी तस्वीर कितनी बेहिजाब ।

हर किसीके रू-ब-रू- होने लगी ॥

- बघ बघ. ही तुझी प्रतिकृती (फोटो) किती निर्लज्ज (बेहिजाब) आहे ती! सगळ्यांना आपला मुखडा दाखवत फिरते आहे! सगळ्यांच्या समोर जाते आहे. गझलेमधला प्रत्येक शेर दुसऱ्या शोराशी 'अर्थाअर्थी' संबंधित नसतो.

नाउम्मीदी बढ़ गयी है इसकदर ।

आरजूकी आरजू होने लगी ॥

- (मनावर आलेलं) निराशेचं सावट (नाउम्मीदी) हळूहळू वाढत गेलंय. आणि इतकं वाढलंय की आता मनात काही आकांक्षा निर्माण व्हावी, अशीच इच्छा (आरजू) करण्याची वेळ आलीय.

अशा निराश अवस्थेत कवी असतानाच बहुधा त्याच्या मित्रगणांनी आणि प्रेयसीनंही त्याचा पाठपुरावा सुरू केला, त्याची शोधाशोध (जुस्तजू) केली. आणि त्याला जरा प्रेम दाखवलं. आशा पुन्हा पल्लवित झाली-

अबके मिलकर देखिये क्या रंग हो ।

फिर हमारी जुस्तजू होने लगी ॥

- बघू या, आता तरी या भेटीनंतर प्रेमाचे रंग गहिरे होतात का! निदान तिनं आमचा तपास केला, (आणि भेटण्याची इच्छा दर्शवली) तेव्हा आशेला थोडी जागा आहे म्हणायची! शेवटचा शेर 'मक्ता' आहे.

‘दाग’ इतराये हुअे फिरते हैं आज ।

शायद उनकी आबरू होने लगी ॥

- आजकाल 'दाग' अगदी गर्वनि (ताठ मानेने) इकडे तिकडे फिरताहेत! (काय घडलंय कुणास ठाऊक!) हं! बहुतेक त्यांना सुद्धा आता लोक इज्जत, मान देऊ लागलेत! (त्यामुळेच अगदी खुषीत दिसताहेत!)

'दाग' नं दुःखाशी घनिष्ठ परिचय झाल्याचं या गझलेत सुरुवातीला सांगितलंय. आपण मात्र गझलेशी आणि उर्दू शायरीशी आपली 'आपसे तुम, तुमसे तू' अशी मैत्री व्हावी अशी इच्छा करत आहोत. पाहू या कितपत जमतंय ते!

१४. 'तनहाई'

तनहाई. एकलेपणा. नुसताच एकलेपणा नाही, तर त्याच्या आजूबाजूला एक भयानक पोकळी! नित्यातून प्रत्ययाला येणारा Emptiness! एकाकीपणाचा हा अनुभव प्रत्येकाला केव्हा ना केव्हा येत असतो. आणि एकदा तो आल्यानंतर पुन्हा कधी तो वाट्याला येऊ नये असं प्रत्येकाला मनोमन वाटत असतं. Every individual is an island हे कितीही खरं असलं तरी बेटासारखं आपलं आयुष्य दुसऱ्या आयुष्यांपासून अलग असणं कुणालाही नको असतं. असं एकाकीपण लादलं गेलं तर मग बेटाचे किनारेसुद्धा वाहू लागतात, दुसऱ्या बेटांच्या किनाऱ्यांना भेटण्यासाठी....

८३

आज उन रस्तोंपे तनहाईकी धूल उड़ती है ।

जो तरे नक्रशे- क्रफेपासे सजा करते थे ॥

किती ओसाड, खिन्न आणि एकाकी आहेत आज हे रस्ते! त्यावरची ही पोरकी धूळ, काय करावं हे न सुचल्यामुळे नुसती इतस्ततः उडते आहे! काल इथं, ह्या रस्त्यांवर, या धुळीत तुझ्या पावलांची पदचिन्हं (नक्रशे- क्रफेपा) उमटलेली होती. हा रस्ता (ही आयुष्याची वाट) तुझ्या अस्तित्वाची ती चिन्हं केवढ्या दिमाखानं मिरवीत होता अन् अचानक काय झालं कुणास ठाऊक, त्या अस्तित्वाची नामोनिशाणी राहिली नाही. मागं उरली आहे फक्त धूळ! धूळ कसली ती, माझंच जीवन ते. तू निघून गेल्यामुळे, उडणाऱ्या धुळीसारखं दिशाहीन झालेलं! एखाद्या सुनसान, निर्जन रस्त्याप्रमाणे एकाकी झालेल्या या आयुष्यात पुन्हा येशील तू? कारण-

गम है या खुशी है तू ॥

मेरी ज़िन्दगी है तू ॥

तू कशीही असलीस तरी मला हवी आहेस. हवं तर दुःखाचं रूप घेऊन ये किंवा आनंदाचे क्षण घेऊन ये. पण ये. कारण तू म्हणजेच माझं जीवन (जिन्दगी)

आहेस. माझा श्वास आहेस. माझं सर्वस्व आहेस!

नासिर क्राजमी! पाकिस्तानातील एक प्रसिद्ध कवी. आपल्या भावपूर्ण आणि तरीही साध्या, सोप्या रचनांमुळे अत्यंत लोकप्रिय आहे. छोट्या वृत्तांच्या (बहर) गझला ही तर 'नासिर'ची खासियत. खरं तर छोट्या 'बहर'मध्ये लिहिणं जरा जास्तच अवघड म्हणायला हवं. कारण फार थोड्या शब्दांत हवा तो आशय व्यक्त करणं, आणि तोही ताकदीनं, हे वाटतं तेवढं सोपं नाही. पण 'नासिर'ला ते सहज जमलंय.

ह्या गझलेला गुलाम अलीनं अत्यंत समर्पक चाल दिली आहे. गझल गाण्यापूर्वी तो आवर्जून सांगतो की, 'ह्या छोट्या वृत्तांच्या गझलांना चाल लावणं हेही एक आव्हानच असतं. आणि अशी आव्हानं स्वीकारून ती यशस्वी करून दाखवणं ह्यामध्ये मला आनंद मिळतो.'

'गम है या खुशी है तू' हे कवीनं आपल्या प्रिय व्यक्तीला उद्देशून म्हटलं आहेच, पण हा शेर त्याला आपल्या स्वतःच्या आयुष्याला- ज़िन्दगीला- उद्देशूनही म्हणायचा आहे. तो अशा अर्थानं की, जीवना, मी तुला स्वीकारलं आहे. तू जसा असशील तसा. कारण शेवटी तू 'माझं जीवन' आहेस. ते दुःखद असो अथवा आनंदमय असो, ते मला मान्य आहे. नव्हे ते माझं मला भोगलंच पाहिजे. कारण अखेर 'मेरी' ज़िन्दगी है तू! पुढचा शेर पुन्हा आपल्या प्रियतमेला (किंवा प्रिय अशा दोस्तालाही) उद्देशून म्हटलाय-

आफ़तोंके दौरमें ।

चैनकी घड़ी है तू ॥

हे जीवन म्हणजे संकटांची (आफ़त) एक मालिकाच आहे जणू. रहाटगाड्यासारखी किंवा चक्रासारखी संकटं आपली एकामागून एक येतच राहतात. त्यात मोठ्या मुश्किलीनं गवसणारा असा सुखाचा क्षण (चैनकी घड़ी) म्हणजे फक्त तूच ! पण छे! तुझं हेही वर्णन पुरेसं नाही. तर-

मेरी रातका चराग़ ।

मेरी उम्मीद भी है तू ॥

-एखाद्या अंधान्या रात्री रस्ता सापडत नसलेल्या एकाकी वाटसरूला एखादा दिवा दिसला तर काय वाटेल? तसं माझ्या या अंधकारमय जीवनातला दीप आहेस तू. या निराश काजळरात्री चमकणारा आशेचा (उम्मीद) किरण आहेस तू.

आणखीही तू कोण आहेस, सांगू?

मैं खिज़्राकी शाम हूँ ।

रुत बहारकी है तू ॥

- मी आणि माझं जीवन म्हणजे बसू एक शिशिरऋतू! पानगळ (खिज़्रा). जीर्ण होऊन गळतीला लागलेलं. (आता त्यात उरलंयच काय?) पण तुझं तसं नाही. तू आहेस मूर्तिमंत वसंत! फुलांचा ऋतू. फुलायचा ऋतू. (म्हणूनच तू माझ्या जीवनात येशील का?)

पुढचा शेर पुन्हा प्रियतमेला आणि जीवनालाही उद्देशून लिहिला आहे.

दोस्तोंके दरमियाँ ।

वजहे - दोस्ती है तू ॥

‘समानशीले व्यसनेषु सख्यम्’ असं जे संस्कृत वचन आहे, तसा काहीसा हा शेर आहे. ज्या व्यक्तींच्या जीवनातील सुखदुःखांत साधर्म्य असतं, एखादा सामाईक धागा असतो, त्यांची, आपोआप मैत्री होत असते. अर्थात् हे जीवनच दोस्तीला कारणीभूत (वजहे- दोस्ती) असतं.

वरील हाच शेर प्रियतमेच्या संदर्भात असा मांडता येईल की, ‘ती’ आणि तिच्याबद्दलचा जिवाळा किंवा तिनं दिलेल्या दुःखाची चर्चा कवी करणार तरी कोणाजवळ? ते फक्त तो दोस्तांनाच सांगू शकेल. त्यांच्यामधला मैत्रीचा धागा पक्का करणारीसुद्धा ही प्रियतमाच आहे. कवीचं जीवन तिच्याभोवती एवढं केंद्रित झालंय की, सर्व कार्यकारणभाव म्हणजे केवळ ‘ती’ आहे. पण ‘ती’ तर निघून गेलेली आहे, म्हणून कवी पुढच्या शेरात म्हणतो,

मेरी सारी उग्रमें ।

एकही कमी है तू ॥

-माझ्या ह्या साऱ्या जीवनात (बाकी सगळं असेलही, पण ते असून नसल्यासारखं!) तुझी मात्र एक मोठीच उणीव भासते आहे.

अशा उणिवा हाच जीवनाचा स्थायीभाव आणि खरं स्वरूप आहे. जर उणिवा नसत्या तर जीवन अगदीच अळणी होऊन गेलं असतं. मात्र हे उणिवांचं प्रमाण जेवणातल्या मिठाइतकंच असावं तरच अळणीपणा जाऊन जीवनाला ‘चव’ येईल. पण जर हे मीठ प्रमाणाबाहेर, न सोसवेल इतकं पडलं तर? तर जीवन नासून जाण्याशिवाय दुसरं काय होणार? कवीवर बहुधा हीच दुःखद पाळी आलीय-

मैं तो वो नहीं रहा ।

हाँ, मगर वही है तू ॥

- (जीवना,) तुझं रहाटगाडगं चालूच आहे. त्यात काही बदल नाही की काही नाही. पण त्यात फिरता- फिरता मी मात्र काही पूर्वीचा राहिलो नाही. पार बदलून गेलो. खचून गेलो! हेच शब्द कवीनं आपल्या प्रियतमेसाठी उच्चारले असतील तर त्याला म्हणायचंयू की-

- तू दिलेल्या दुःखानं आणि उपेक्षेनं मी आता इतका बदलून गेलोयू की काय सांगू? आता ना पूर्वीची उमेद राहिली, ना तुझ्या येण्याची आशा! हं, तू मात्र अजून आहेस तशीच आहेस. निष्ठुर, दुरून उपेक्षेच्या यातना देणारी!

शेवटी कवीला असं वाटतं आहे की, त्याच्या वाट्याला आलेलं जीवन इतर चार- चौघांसारखं तर नाहीच, पण फार दुःखद रीतीनं वेगळं आहे. आजूबाजूला बघावं तर जीवन इतरांवर या ना त्या रीतीनं 'मेहेरबान' आहे. पण कवीला मात्र-

‘नासिर’ इस दयारमें ।

कितना अजनबी है तू ॥

८६

- नासिर, (कवी स्वतःला उद्देशून म्हणतो आहे) इतरांच्या दृष्टीनं जीवन ही एक बाग आहे. (दयार.) या बागेत तऱ्हेतऱ्हेची फुलं फुलताहेत, परिपूर्णतेचा आनंद लुटताहेत, जीवनं बहरताहेत. तू ह्या बागेत अगदी विशोभित दिसतो आहेस. या बागेच्या रिवाजाप्रमाणे तू वागू शकत नाहीस. तू फुलू शकत नाहीस. अगदी परका (अजनबी) किंवा उपरा आहेस तू इथं! (तेव्हा नासिर, मी तुझं सांत्वन तरी कोणत्या शब्दांत करू?)

इथं आठवते ती बहादुरशाह ज़फरची गज़ल. महंमद रफीनं गायलेली. 'लगता नहीं है दिल मेरा उज़डे दयारमें' - आणि वाटतं, हा जीवनरूपी बगीचा किती विचित्र आहे. यात ज़फरसारखी सुंदर फुलं उमलली खरी, पण 'जीवना' वाचून सुकून गेली!

उर्दू शायरी प्रेम, विरह आणि विरहाचं दुःख याभोवती इतकी केंद्रित झालेली आढळते, की वाटतं, हे सर्व कवी आयुष्यात फक्त प्रेमच करीत असावेत. नित्याचे व्यवहार, आजूबाजूचं जग याकडे बघायला त्यांना, त्यांच्या प्रेम आणि त्यापोटी आलेल्या दुःखातून, सवडच मिळाली नसावी. अर्थात् त्यामुळेच त्यांची शायरी अशी उत्कट, भावनांनी थबथबलेली अशी आहे. गुलाम अलीनं गायलेली

ही गझल त्यासाठी एकावी-

बिछड़केभी मुझे तुझसे यह बदगुमानी है ।

कि मेरी याद कभी तो तुझे भी आनी है ॥

- तू मला सोडून गेलीस (बिछड़ना). आपण विभक्त झालो आहोत. पण माझ्या मनात मात्र अजूनही एक वेडा भ्रम, एक गोड गैरसमजूत (बदगुमानी) कायम आहे, की केव्हा ना केव्हा नक्की तुला माझी आठवण होईल. आणि तू माझ्यासाठी अगदी व्याकूळ होशील. एकदा जरी तसं घडलं तरी मला पुरेसं आहे. तीच माझ्या प्रीतीची सार्थकता!

प्रीतीच्या ह्या कटू अनुभवानं कवीनं मनाशी काय निश्चय केला आहे पाहा-

हरेक शख्सको अपना बनाके देख लिया ।

मिलेंगे अब न किसीसे ये दिलमें ठानी है ॥

-जीवनात भेटेल त्या व्यक्तीला (शख्स) आपलंसं करण्याचा प्रयत्न केला. जीव लावला. पण छे, कशाचाही उपयोग नाही. (आपण प्रेम करतो म्हणून ती व्यक्तीही आपली होते, असं थोडंच आहे?) म्हणूनच आता ठरवलंय, नव्हे निश्चयच केलाय (ठानी है), कोणालाही मुळी भेटायचंच नाही! असंच एकटं, एकाकी राहायचं. नाही तरी 'ती' निघून गेल्यापासून हा एकाकीपणाच तर फक्त सोबती आहे!

शजर उदास है चिडियोंके चहचहे गुमसुम ।

कि तेरे बाद यह तनहासी ज़िन्दगानी है ॥

- तू गेल्यापासून फक्त मलाच उदास वाटतंय असं नाही. हे सगळं वातावरणच कसं उदास, खिन्न झालंय. ही झाडं (शजर) आणि त्यावरचे चुपचाप, मुके झालेले (गुमसुम) पक्षी! तू काय गेलीस, सगळं चैतन्यच निघून गेलंय. सगळ्या गोष्टींतला प्राण हरवला आहे. मागे राहिलं आहे ते एकाकी, एकलकोंडं जीवन! तनहासी जिन्दगानी.

जगात एकटंच यायचं असतं आणि एकटंच जायचं असतं हे तत्त्वज्ञान जर सर्वांना ठारूक असतं तर प्रवाहातले ओंडके जवळ येतात तरी कशासाठी? 'तनहाई'चा अनुभव देण्यासाठी? नव्हे, उत्तम काव्यनिर्मिती व्हावी यासाठी!

१५. ज़िंदगी - ज़िंदगी

कुणी एका तत्त्ववेत्त्यानं म्हटलं आहे की, आयुष्य फार सुंदर आहे, पण सुंदर कसं? तर अळवावरल्या पाण्याच्या थेंबासारखं! अळूच्या पानावरचा मोत्यासारखा दिसणारा पाण्याचा एक थेंब! कोणत्या तरी सूर्याचे किरण त्या थेंबाला क्षणकाल तेजःपुंज बनवतात आणि मोत्याचे रूप देतात. अस्थिर पाण्याच्या थेंबाला 'मोती' म्हणायचं आणि अस्सल मोत्याला 'पाणीदार' म्हणायचं हा आयुष्याच्या प्रमेयाचा व्यत्यासच म्हणावा लागेल.

८८

सौंदर्य आणि शाश्वतता या दोन गोष्टी निसर्गाच्या बाबतीत एकमेकांशी कितीही जुळवून घेणाऱ्या असल्या तरी आयुष्याच्या बाबतीत मात्र एकमेकांशी फटकून आहेत! हे सुंदर आयुष्य, सुंदर जरूर आहे, पण शाश्वत नाही. इथं आठवण येते महाभारतातल्या त्या यक्षप्रश्नाची! यक्षानं धर्माला विचारलं होतं, 'जगातली सर्वात आश्चर्यकारक गोष्ट कोणती?' आणि धर्म उत्तरला - 'हे जीवन अशाश्वत आहे हे माहीत असूनही मानव त्यात अधिकाधिक लिप्त होत राहतो, हीच ती आश्चर्यकारक गोष्ट!' ह्या पुढल्या शेरात नेमकं हेच कसं सांगितलंय पाहा-

तुझे पहलेही कहा था

ये दुनिया है सराए - फ़ानी

दिले- बदनसीब, तूने

मेरी बातही न मानी

माझ्या दुर्दैवी हृदया, मी तुला आधीच सांगत होतो, की हे जग मर्त्य आहे, अशाश्वत आहे. (सराए - फ़ानी) इथं कुठलीच गोष्ट टिकाऊ अशी नाही, 'पण तू काही माझं ऐकलं नाहीस. (आणि अशाश्वत गोष्टींच्या मागे धावत सुटलास आणि त्यामधला फोलपणा लक्षात आल्यावर आता दुःख करत बसलास, स्वतःला 'बदनसीब' म्हणवून घेत राहिलास. पण चूक तुझीच आहे, कारण मी तुला आधीच सतर्क करण्याचा प्रयत्न केला होता!)

या शेराला कवीचा निर्देश 'प्रीती' कडे आहे, हे वेगळं सांगायला नकोच. आयुष्यच जिथं नश्वर आहे तिथं, आयुष्याच्या वाटेवरचं हे छोटंसं सुगंधी 'रानफूल' तरी कसं शाश्वत असेल? त्याचं अस्तित्व तर तुलनेनं आणखीनच कमी! पण कवीच्या 'बदनसीब' हृदयानं त्या नश्वरतेकडे दुर्लक्ष केलं आणि ते फूल आपल्या छातीवर दिमाखानं लावलं. त्यापोटी आलेलं दुःखही आनंदानं स्वीकारण्याचा दिलदारपणा त्यानं दाखवला. मात्र या दुःखानंदात तो इतका बुडाला की स्वतःलाही विसरला. कारण फुलानं आपल्या नश्वरतेची चुणूक दाखविली होती!

कोअी मिलता है तो अब

अपना पता पूछता हूँ

मैं तेरी खोजमें

तुझसेभी परे जा निकाला

कुणी या आयुष्याच्या वाटेवर भेटलंच तर आता मी माझाच पता त्याला विचारतो. (कारण मीच कुठेतरी हरवून गेलोय.) तुला (म्हणजे प्रीतीला - प्रेयसीला) शोधता शोधता मी इतका पुढे आलोय की तुझ्याही पलीकडे निघून गेलो. (कशाचं भान आता उरलं नाही.) तुझी अवस्थाही अशीच असेल, माझ्यासारखीच!

दुखकी लहरने छेडा होगा

यादने कंकर फैंका होगा

आपण एकमेकांना ओलांडून दूर निघून गेलो आणि शांत सरोवराप्रमाणे असणाऱ्या तुझ्या आयुष्यात दुःखानं लहरी उसळल्या असतील. जुन्या (माझ्या) आठवणींनी त्या सरोवरात एक दगड (कंकर) टाकला असेल आणि तुझ्या मनःशांतीचा भंग केला असेल! (खरं आहे ना? कारण मीही त्याच अनुभवातून जातो आहे.)

आज तो मेरा दिल कहता है

तू इस वक़्त अकेला होगा

आज माझं मनच मला सांगतंय, की आज, आता तू अगदी एकटी असशील, अगदी एकाकी वाटत असेल तुला, आणि तू रडलीही असशील, माझ्या आठवणीनं. (म्हणूनच की काय...) मीही आज अश्रू आवरू शकत नाहीये. (तुझ्या संवेदना माझ्यापर्यंत आजही पोहोचताहेत)-

मैं तो आज बहुत रोया हूँ

तू भी शायद रोया होगा

जीवनानं आपल्याला अलग केलं! इतकं करूनही तेवढ्यावर थांबलं नाही तर त्यानं आपल्याला तिसऱ्याच व्यक्तीला 'प्रिय' म्हणायला भाग पाडलं-

मेरे चूमे हुए हाथोंसे औरोंको खत लिखता होगा

जे हात माझ्या हाती होते, ज्या हातांवर प्रेमातिशयाने मी माझे ओठं टेकले होते, त्याच हातांनी आज तू दुसऱ्याच कुणाला 'प्रिय' म्हणून संबोधत असशील - पत्र लिहिताना!

प्रिय व्यक्तीच्या वियोगानं दुःखी झालेलं मन एक वेळ ते दुःख सहन करतं, पण तो भयाण एकाकीपणा जे आघात करतो ते असह्य असतात. मग कुणाची तरी सोबत हवीशी वाटते. ती सोबत गर्द अंधाराची असो किंवा तशाच एकाकी लुकलुकणाऱ्या ताऱ्याची !

मेरा साथी शामका तारा तुझसे आँख मिलाता होगा

१०

हा एवढाच आता माझा सोबती. सांजतारा! (रात्रभर माझ्यासारखाच जागत राहील आणि दिलासा देईल.) आज हा मला अधिक प्रिय का आहे सांगू? तुझ्या - माझ्यातला तो एकच दुवा उरलाय. मी इकडे त्याच्याकडे डोळे लावलेत आणि तो तुला पाहू शकतोय! तेवढीच तुझी - माझी दुरान्वयाने भेट! आणि मला माहीतं आहे, त्या ताऱ्याला पाहून तू काय केलं असशील, सांगू? -

यार्दोंकी जलती शबनमसे फूलसा मुखड़ा धोया होगा

माझ्या आठवणीची आग तुझ्या मनात इतकी भडकून उठली असेल की तुझे अश्रूही जणू पेटून उठले असतील. आणि त्या तप्त अश्रूंनी तुझा फुलासारखा चेहरा अगदी कोमेजून गेला असेल.

अशी केव्हा ना केव्हा तरी 'नासिर' ची आठवण तुला येतच असणार, कारण पूर्वीचे ते नाजूक धागे असे तोडू म्हटल्यानं थोडेच तुटणार आहेत?

'नासिर' तेरा मीत पुराना तुझको याद तो आता होगा

नासिर काजमी या कवीची ही आणखी एक गझल. छोट्या बहरची (छोट्या वृत्ताची)

नुकताच पुण्यात गुलाम अलीचा जो कार्यक्रम झाला, तेव्हा पहिल्या टुंबरीनंतर सलामीलाच त्यांनी ही गझल म्हटली. एक नवीन भेट म्हणून. पण कॅसेटमधून ती गझलप्रेमींना आधीच भेटली होती. “नासिर काज़मी तुमचा अगदी आवडता शायर दिसतोय. तुम्ही बऱ्याच गझला गाता त्यांच्या!”- असं मी गुलाम अलींना म्हटलं, त्याबरोबर ते उत्तरले “क्यों नहीं? मैं तो कहता हूँ कि नासिर काज़मी आजके ज़मानेका मीर तक़ी मीर है!”

जुन्या आठवणी आणि नव्या ठेचा सहन करत करत आयुष्याची वाट चालत राहायचं याचा माणसाला मनस्वी कंटाळा येतो, यात आश्चर्य कसलं? मग पावलोपावली त्याला जाणवत राहतो तो कमालीचा थकवा! केवळ पावलं च थकलेली नसतात, थकलेलं असतं ते मन!

**मुसाफ़िर चलते चलते थक गया है
सफ़र जाने कितना पड़ा है ॥**

आयुष्याची बिकट वाट चालता चालता हा वाटसरू (मी) तर थकून गेला आहे! वाट तरी कुठे संपते आहे? अंतिम विश्रामस्थान किती दूर आहे? किती काळ ह्या थकव्यासह चालतच राहायचं? सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं अज्ञात आहेत! थकवा आणखीनच वाढतो आहे.

वाटेत कुठल्या तरी एखाद्या घरापाशी क्षणभर विसाव्यासाठी थांबावं तर तेही नको वाटतं. कारण-

**मकाँके सब मकीं सोये पड़े हैं ।
हवाका शोर मुसझे कह रहा है ॥**

हे घोंघावणारं वारंच सांगतंय की या घरातले मुक्कामावरचे सर्वजण गाढ झोपेत आहेत!

आयुष्याच्या वाटेवर, इतरांची दखल घेण्याइतकी उसंत कुणाला असते? सर्वजण आपल्याच स्वप्नांमध्ये गर्क असतात. केव्हा केव्हा तर बरोबरीनं वाटचाल करणारे, हातात हात घालून चालणारे साथीदारही खऱ्या अर्थानं वेगळ्या वाटेनं जात असतात.

**वो मेरे सामने बैठा है लेकिन ।
दिलोंके बीच कितना फ़ासला है ॥**

ती (किंवा तो-) माझ्या अगदी समोर आहे. पण मनांमधलं अंतर (फ़ासला) मात्र पार न करता येण्याजोगं आहे!

मनं दुरावली की या अंतराला सीमाच उरत नाही. गुंफलेले हात सुटून जातात आणि वाटाही बदलून जातात. एकमेकींना न छेदणाऱ्या वाटा. अशा समांतर आयुष्यात कुणी एखाद्यानं माघार घ्यायचं आणि वाटा प्रेमाच्या पुलानं जोडून घ्यायचं ठरवलं तरी ते साध्य होतं का? मधलं अंतर कापून साथीदाराचा मागोवा घेत त्याच्या वाटेवर यावं तोपर्यंत तो त्या मुकामावरून केव्हाच पुढे निघून गेलेला असतो! आणि एकाच रस्त्यावर येऊनही 'अंतर' कायमच राहतं. गजलेचा हा शेवटचा शेर त्यासाठी ऐकायला हवा-

जिसे मिलने तुम आये हो यहाँपर ।

वो कबका इस मकाँसे जा चुका है ॥

ज्याला भेटण्याच्या उद्देशानं तुम्ही इथवर आला आहात, तो तर कधीचा इथून निघून गेला आहे!

अशी चुकामूक झाल्यानंतर मनाला येणारा थकवा, वाटचाल अधिकच मुश्किल करून टाकतो. आता विश्रामस्थळ तरी किती दूर आहे याची चिंता या थकव्यात भरच घालते.

९२

गजलेच्या शब्दांत उदासीनता भरून राहिलेली असली तरी गुलामअर्लींचे सूर मात्र पुन्हा पुन्हा एकावेसे वाटतात. आणि आपला थकवा अन् शिळेपणा नाहीसा होऊन आपली रोजची वाटचाल करीत राहणं जरा सुसह्य होतं.

gGg

१६. खूबसूरत मोड़

आयुष्य कसं असावं? अगदी साधं? सरळ? नाकासमोर जाणाऱ्या रस्त्यासारखं.....? छे! अगदी 'सरळमार्गी' व्यक्तीलासुद्धा असं 'सरळसोट' आयुष्य आवडणार नाही. त्यापेक्षा डौलदार वळणं, वळसे घेत जाणाऱ्या पायवाटेसारखं सतत नव्या दिशेकडे जाणारं आयुष्य कोणालाही आवडेल. एवढंच नाही तर त्या वळत जाणाऱ्या पायवाटेवर असावंसं वाटेल ते 'गवत उंच दाट दाट.....' आणि शिवाय वळणावर हवंच एखादं आंब्याचं झाड! पण तेही सरळ नकोच, तर वाकडं. अन् मग त्या वळणावरून पुढं गेलं की, त्या तिथे, पलीकडे, असावी आपल्या प्रियेची झोपडी! आणि झोपडीच्या दारात उभी असावी ती प्रिया'..... सारी उत्कंठा डोळ्यांत गोळा करून, आपली वाट पाहणारी.

पण आयुष्यातली सर्वच 'वळणं' अशा स्वप्नातल्या पायवाटेसारखी सुंदर आणि अपेक्षापूर्ती करणारी नसतात. काही वळणं माणसाला त्याच्या माणसांपासून दूर घेऊन जातात- एखाद्या अज्ञात वादळाकडे. आणि 'होत्याचं नव्हतं' होऊन जातं. पायाखालची तीच वाट अनोळखी होऊन जाते. त्या वाटेवरची प्रत्येक खूण अशा वेळी 'त्याला' विसरून जाते. आणि तो स्वतःलाच परका वाटू लागतो. कृतील शिफाई अशा वळणावर लिहून जातो-

किया है प्यार जिसे हमने ज़िंदगीकी तरह ।

वो आशना भी मिला हमसे अजनबीकी तरह ॥

- आम्ही तिच्यावर प्रेम केलं- कसं, माहित आहे? स्वतःच्या जीवनावर, स्वतःच्या प्राणावर करावं तसं! आणि तीच 'ती' आज आम्हाला कशी भेटते आहे? एखाद्या परक्यासारखी! (अजनबी) परिचित (आशना) असूनही अगदी ओळख नसल्यासारखी. आयुष्यातल्या वळणानं दोघांना अशा ठिकाणी नेलंय की जिथं परिचय विसरून फक्त परकेपणाच दाखवणं योग्य ठरावं.

परिचित असूनही ओळख न दाखवणं हे काही दोन प्रेमिकांच्याच बाबतीत घडतं असं नाही. कित्येकदा अगदी जवळच्या व्यक्ती अशाच एकाएकी 'अनोळखी' बनून जातात. मित्र मैत्री विसरतो. मुलगा (किंवा मुलगी) आई- वडिलांशी नातं विसरतो. आणखी अशी कित्येक तुटलेली बंधनं आयुष्य दिशाहीन करून टाकतात. वर आलेल्या शेरात हे सर्व अर्थ अभिप्रेत आहेत.

एक मात्र खरं की, नाती तुटल्याचं दुःख प्रेमाशी कितीही प्रामाणिक असलं, तरी खरं दुःख असतं ते अपेक्षाभंगाचं! कुणाचा प्रेमाचा हात आधाराला हाती आला की जीवनाबद्दलच्या अपेक्षा वाढतच जातात.

बढ़ाके प्यास मेरी उसने हाथ छोड़ दिया ।

वो कर रहा था मुरव्वत भी दिल्ली की तरह ॥

- (आधी मला हात देऊन) माझ्या अपेक्षा वाढवून ठेवल्या. माझ्या मनातली (प्रेमाची) तृष्णा (प्यास) अधिकच तीव्र केली. आणि नंतर मात्र दिला हात सोडून! (तेव्हा कुठं मला कळलं) माझ्या प्रेमाला प्रतिसाद दिला गेला, ती होती केवळ माणुसकी. केवळ भीड (मुरव्वत), प्रेम नव्हतंच ते! माणुसकी कसली ती? माझ्या प्रेमाची चेष्टाच (दिल्ली) की ती!

गुंतलेली नाती एकदा अशी उकलली नि गुंफलेले हात सुटले की पाय तरी आंधळे होतात किंवा वाटा अंधारमय होऊन जातात. काळ आणि आयुष्य दोन्हीही अडखळतात, ठेचकाळत राहतात.

कैसे खबर थी बढ़ेगी कुछ और तारीक्री ।

छुपेगा वो किसी बदलीमें चांदनीकी तरह ॥

- तो (प्रिय व्यक्ती अशी हात सोडून, अर्ध्या वाटेतून निघून जाईल-) गेल्यामुळे आयुष्यातला आधीच असलेला अंधार (तारीक्री) अधिकच गडद होईल याची कुणाला कल्पना होती? आकाशात ढग आल्यामुळे चांदणं हरपून जावं तसंच झालंय अगदी.

आपल्या आजूबाजूची 'आपली' माणसं आयुष्यात खरोखर चांदणं फुलवीत असतात. आणि 'परकी' मात्र असा अंधार घेऊन येतात. कधीकधी असाही अनुभव येतो, आपली मानलेलीच माणसं जीवनातली कटुता दाखवून देतात. अगदी कल्पना नसताना. तेव्हा जो धक्का बसतो तो केवळ असह्य असतो. त्यानं आयुष्यच मोडून पडतं.

कभी न सोचा था हमने 'क़तील' उसके लिए करेगा हमपे सितम वो भी हर किसीकी तरह

- (माझ्या अगदी जवळची आणि प्रिय अशी) ही व्यक्ती माझ्यावर अशा तऱ्हेचा, इतरांनी केला तसाच अत्याचार (सितम) करेल, असं कधीसुद्धा तिच्याबद्दल मनात आलं नव्हतं! (कभी न सोचा था.)

म्हणून म्हटलं, जीवनातली सगळीच वळणं सारखी नसतात. एखाद्या वळणावर मोहोरलेलं आंब्याचं (सावली देणारं) झाड असेल तर दुसऱ्या कुठल्या तरी वळणावर आपलंच मोडून पडलेलं आयुष्यही दिसेल, कुठल्या तरी वादळाला शरण गेलेलं! उन्मळून पडलेलं असं स्वतःचं आयुष्य स्वतःच्याच डोळ्यांनी पाहायचं हे किती क्लेशकारक असेल! अशा व्यक्ती दोनपैकी एक गोष्ट करतात. एक तर आपलं दुःख अश्रूंनी धुऊन काढण्याचा प्रयत्न करतात किंवा मद्याच्या पेल्यात आपलं दुःख बुडवून टाकता येतं का पाहतात. पण अश्रूंना कितीही बाहेर लोटलं किंवा मद्य घशात ओतलं तरी दुःख मात्र आहे तिथंच राहतं. तरीही तात्पुरत्या हलकेपणाची (किंवा जड बधीरपणाची) ती अवस्था हवीशी वाटते. म्हणून माणूस दोन्हीपैकी एक गोष्ट करित असावा.

'अख्तर शीरानी' यांना मदिरेचा आश्रय अधिक पसंत आहे. अश्रू ढाळणं हे त्यांना कमीपणाचं व दुःखावर उतारा म्हणून मद्य घेणं हे मर्दपणाचं वाटत असावं. ते म्हणतात,

**मस्ताना पिये जा, यूंही मस्ताना पिये जा
पैमाना तो क्या चीज़ है, मैखाना पिये जा**

- अख्तर, घेत राहा तू मद्य. बेहोष, धुंद (मस्ताना) झाला आहेस तरी आणखी घेत राहा. एखादा (पैमाना) चषक (एखादा पेग) घेऊन काय होणार मोठंसं? मदिरालयातलं (मैखाना) सगळं मद्य पिऊन टाकलंस तरी हरकत नाही. तेव्हाच तू खरा दुःखमुक्त (मस्ताना) होशील.

कर ग़र्क़ मय ओ जाम ग़मेगर्दिशे - अय्याम

तू ऐ दिले - नाकाम हक़ीमाना पिये जा

- या कालचक्राचं, दुर्दैवाच्या फेऱ्याचं दुःख (ग़मे- गर्दिशे- अय्याम) तू मद्याच्या (मय) पेल्यात बुडवून टाक (ग़र्क़ कर) आणि तू जीवनात अपयशी ठरला असशील (दिले - नाकाम) तरी इथं मद्यालयात अजिबात बिचकू नकोस. अगदी

तुझा हक्क असल्यासारखं अधिकारानं (हक्रीमाना) पीत राहा.

तू बिचकतो आहेस कारण तू अजून या मदिरापानाच्या क्षेत्रात नवा आहेस-

मैनोशीके आदाबसे आगाह नहीं तू

जिसतरह कहे साक्री-ए मयखाना पिये जा

- मदिरापानाबाबतचे (मैनोशी) शिष्टाचार किंवा रीतीरिवाज (आदाब) यांच्याशी तू अजून तेवढा परिचित (आगाह) नाहीस, पण काही हरकत नाही. मद्याचे चषक देणारी ही 'साक्री' तुला ते सारं सांगत जाईल. तू आपला ती सांगेल तसं कर नि पीत राहा, बस!

उर्दू शायरीत 'साक्री' ही एक महत्त्वाचं पात्र असते. ती स्त्रीच असते. मदिरालयाची मुख्य आणि तिच्याकडे मद्य 'ऑफर' करायचं काम असत. पिणाऱ्यानं तिच्याकडे मागणं हे कमीपणाचं मानलं जातं. साक्री म्हणजे मदिरालयाची यजमानीण! (साक्री म्हटलं की आठवंत ते 'रुस्तम- सोहराब' या जुन्या सिनेमातलं साक्रीचं दृश्य आणि लतानं गायलेलं सुंदर गाणं - 'ऐ दिलरुबा नजरे मिला । कुछ तो मिले गमका सिला॥' सज्जादचं धुंद संगीत.)

अख्तर शीरानी स्वतःला मदिरालयाच्या वाटेनं घेऊन जातोय, कारण त्याला नक्की माहीत आहे की हे जग त्याच्यासारख्या साध्या, भोळ्या माणसांसाठी नाही.

इस मक़की बस्तीमें है मस्तीहीसे हस्ती

दीवाना बन और बादले- दीवाना पिये जा

या लबाड, कपटी (मकर, मक़) जगात (बस्तीमें) तग धरायचा असेल, जीवन (हस्ती) टिकवायचं असेल तर असं मस्त, धुंदच (खरं म्हणजे मुक्त- अलिप्त) राहिलं पाहिजे. म्हणून म्हणतो, पीत राहा- बेहोष होईपर्यंत. (दीवाना बन) आणि ढगासारखा हलका- फुलका नि मुक्त होईपर्यंत पीत राहा.

इथं ढगाची (बादल) उपमा किती सुंदर वाटते आहे! कोणत्याही दुःखाशी स्वतःला बांधून घेऊ नकोस. आकाशातल्या मेघाप्रमाणे मुक्त हो! आकाशातल्या मेघाप्रमाणे मुक्त हो! वारा जसा ढगाला घेऊन जाईल, तिकडं तो जातो, पण वाऱ्याशी बांधलेला नसतो, तसा अलिप्तपणा अभिप्रेत आहे.

मैखानेके हंगामे हैं कुछ देरके मेहमां

है सुबह करीब अख्तरे -दीवाना पिये जा

-कवी स्वतःला म्हणतो - अख्तर, वेड्या, तू मद्यात बुडून गेला आहेस, हरकत नाही. पण एक लक्षात ठेव. मदिरालयातला हा मद्योत्सव (हंगामा) हा अगदी थोड्या वेळचा पाहुणा आहे आता. कारण रात्र संपत आलीय आणि प्रसन्न पहाट (सुबह) येऊ पाहते आहे. मद्याची बेहोषी तुला फार काळ वास्तवतेपासून दूर नेऊ शकत नाही. हा धुंद आनंद तात्पुरता आहे. खरी सुखाची सकाळ तुझ्यासमोर आहे. जवळ आलीय. तिचं स्वागत कर.

संपूर्ण गझलेत 'पिये जा' सांगता - सांगता शेवटी 'पिऊ नकोस' हे कवीनं मोठ्या खुबीनं सुचवलं आहे. दुःखात (आणि त्यामुळे मद्यात) चूर न होता जीवनातल्या 'प्रकाशमान' आशेकडे लक्ष ठेवून दुःखावर मात केली पाहिजे हेच कवीला सांगायचं आहे.

क्रतील शिफ्राई आणि अख्तर शीरानी यांना शब्दांतून जे सुचवायचं आहे ते गुलाम अली त्यांच्या स्वरातून आपल्यापर्यंत पोहोचवितात. मदिरा कोणाशीही सलगी करू पाहत असली आणि 'आशना' झाली असली तरी ती पुन्हा 'अजनबी' व्हावी हेच अधिक चांगलं. मग जीवनातल्या कुठल्याही वाटेवर ती पुन्हा भेटली तरी तिला सांगायला हवं,
चलो इकबार फिरसे अजनबी बन जाये हम दोनों !

१७. सुख- दुःख

९८

सुख आणि दुःख ह्या जीवनाच्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, हे वाक्य आता झिजलेल्या नाण्यासारखं गुळगुळीत झालं असलं तरी ते खोटं (नाण्यासारखं) मात्र नाही. उलट अगदी शंभर टक्के (कि शंभर पैसे?) खरं आहे! जीवनाच्या कक्षा नाण्याच्या कडेप्रमाणे वर्तुळाकर आहेत असं मानलं तर त्या वर्तुळाचा केंद्रबिंदू आहे प्रेम. अगदी खोलवर विचार करत गेलं तर लक्षात येतं की, माणूस कुणाच्या तरी प्रेमात गुंतलेला असला तरच त्याला जगावंसं वाटतं. कुठे एखादी आई मुलांच्या प्रेमापोटी जगत असते. कुठे एखादी विरहिणी प्रियकराच्या प्रेमामुळे प्रतीक्षेत जगत असते, सुख मानत असते. ज्या क्षणी असे प्रेमाचे धागे तुटून जातात त्या क्षणी माणसाला जगणं दुःसह्य होतं. प्रेम ही चीजच अशी आहे म्हटलं तर संजीवनी, म्हटलं तर जाळणारी आग! कुणाला काय अनुभव येईल ह्याचा अंदाज करणं मुश्किल! कधी ही भावना माणसावर सुखाची बरसात करून जाईल तर कधी त्याला दुःखसागरात लोटून जाईल आणि तो दुःखसागर तरी कोणता? स्वतःच्या अश्रूंचा! जगात प्रेम आहे, त्यात ढाळावे लागणारे अश्रू आहेत म्हणूनच जगात सागर निर्माण झाले असावेत, अन् म्हणूनच तीन- चतुर्थांश पृथ्वी या खाऱ्या पाण्यानं व्यापलेली असावी!

ऐ मोहोब्बत, तेरे अंजामपे रोना आया

जाने क्यो आज तेरे नामपे रोना आया

प्रीतीला उद्देशून शकील बदायुनी उगीच नाही म्हणालेला की, आज तुझं नुसतं नाव काढलं तरी मला रडू येतंय आणि एकदा का तुझं नाव घेतलं अन् तुझ्या आहारी गेलं की शेवट (अंजाम) काय हे ठरलेलंच असतं. अश्रू ढाळणं. तेच आता मी करतोय!

या दोन ओळी वाचल्या की रसिक वाचकांना शकीलपेक्षाही तीव्र आठवण होईल

ती बेगम अख्तर यांची! बेगम अख्तर भारतातली पहिली गझलगायिका. गझल आजच्यासारखी सर्वपरिचित नव्हती तेव्हाही आपल्या दर्दभऱ्या बुलंद आवाजानं गझल श्रोत्यांपर्यंत नेण्याचा पहिला प्रयत्न त्यांनी केला. आणि आधीच काव्याचं आकर्षण असणारे संगीताचे श्रोते गझलकडे तेव्हाच आकर्षिले गेले होते. तेव्हा, भारतात गझल लोकप्रिय करण्याचं पहिलं श्रेय बेगम अख्तर यांचं आहे हे कुणीच नाकबूल करणार नाही.

यूं तो हर शाम उम्मीदोंमे गुज़र जाती थी आज कुछ बात है जो शामपे रोना आया

रोजची संध्याकाळ (शाम) अशी उदासवाणी जात नव्हती. रोज वाटत राहायचं की तू नक्की येशील. आशा (उम्मीद) मनात फुलत राहायची आणि त्या आशेतच केव्हातरी संध्याकाळ संपून जायची. आज मात्र काही निराळंच वाटतंय. कितीतरी संध्याकाळी अशा आशेत संपल्या, पण आज ती आशाच मालवली आहे. वाटतंय, तू कधीच येणार नाहीस, अन् म्हणूनच आज ह्या संध्याकाळी माझा माझ्यावर ताबा नाहीये. मी एकाकी अश्रू ढाळतोय..... ह्या उदासवाण्या संध्याकाळी.....

९९

कभी तक्रदीरका मातम, कभी दुनियाका गिला मंजिले- इश्कमें हर गामपे रोना आया

ह्या प्रीतीच्या पूर्ततेत (मंजिले इश्क) अडथळे तरी किती म्हणून असावेत! कधी संपतच नाहीत ते. केव्हा त्याबद्दल नशिबाला (तक्रदीर) दोष देत दुःख करायचं तर कधी मीलनाच्या आड येणाऱ्या जगाबद्दल तक्रार (गिला) करत राहायचं. अशा तऱ्हेनं काय, पावलो -पावली (हर गामपे) कशामुळे तरी दुःख करत बसायचं याशिवाय आहेच काय या प्रीतीमध्ये?

मुझपेही खत्म हुआ सिलसिला - ए नौहागरी इस क्रदर गर्दिशे - अय्यामपे रोना आया

हे कालचक्र फिरता फिरता जणू काही थांबलंय. आणि थांबलंय ते तरी कसं? की त्याच्या आसावर दुःख आणि अश्रू नोंदविले आहेत तोच असा माझ्यापाशी येऊन थांबलाय. त्यामुळे ही अश्रुसिंचनाची झालेली सुरुवात (सिलसिला ए नौहागरी) ही केवळ 'सुरुवात' च आहे! आता हे सिंचन असं अखंड चालूच राहणार असं दिसतंय.

जब हुआ ज़िक्र ज़मानेमें मसरतका 'शकील'

मुझको अपने दिले- नाकामपे रोना आया

- प्रेम आणि त्यामामगून येणारं दुःख. त्याच्याच बरोबर येणारे, न संपणारे अश्रू. एवढं सगळं मिळाल्यावर आयुष्यात 'आनंद' कधी तरी भेटेल का? मग जिथे कुठे 'आनंद' (मसरत) 'खुशी' हे नावही निघेल तिथे त्या आनंदाचा आस्वाद घेण्याऐवजी मन पुन्हा उदासच होईल. बिचारं अपयशी मन! (दिले नाकाम) प्रीतीत लाभलेल्या दुःखानं ते इतकं बधिर होतं की, जगातला कुठलाही आनंद याला उपभोगता येत नाही. दुर्दैव म्हणजे, हे त्याला समजू शकतं आणि आपल्या असमर्थतेमुळे ते आणखीनच उदास होतं. पुन्हा एकदा अश्रू ढाळतं!

शकीलची ही गझल बेगम अख्तर जेव्हा गात असत तेव्हा त्यांचे स्वर मनाला असेच स्पर्शन जात, आणि डोळ्यांच्या कडा ओलावत. समजत नसे की हे श्रेय त्या स्वरांचं आहे की शब्दांचं? की एकाच वेळी दोहोंचं? पण काही प्रश्नांची उत्तरं न शोधणं हेच श्रेयस्कर असतं!

१००

शकील आणि बेगम अख्तर दोघंही आज काळाच्या पडद्याआड गेलेले आहेत. कालचक्र (गर्दिशे अय्याम) न थांबता पुढे सरकतंय. पण आजही त्याचा केंद्रबिंदू तोच आहे. आणि त्या बिंदूभोवती उमटणारी वलयंही तशीच आहेत. All great men think alike असं म्हणतात. आणि कवी हे 'great men' च असतात. म्हणूनच की काय कोण जाणे, ज़फर ताहिर आज लिहितो तेही शकीलशी मिळतं जुळतंच असतं-

छे डकर तज़किरा-ए-दौरे- जवानी रोया

रात यारोंको सुनाकर मैं कहानी रोया

-तरुणपणातल्या (दौरे- जवानी) त्या संमिश्र आठवणी आणि प्रसंगांचे उल्लेख (तज़किरा)! त्यातले तुझे संदर्भ सांगता सांगता आज फक्त रडू येतंय. जे हरवलं ते आता कधीतरी गवसेल का? छे! अन् म्हणूनच मित्रांना (यारोंको) जेव्हा मी ती तुझी- माझी कहाणी सांगत होतो तेव्हा मी अखंड रडत राहिलो. अश्रू ढाळत राहिलो. आणि ती रात्र तशी संपली.

आपल्या मित्रांमध्ये असं आपलं मन हलकं करत असतानाच त्यामध्ये एखाद्यानं सांगावं की, आता 'ती' अमक्या- तमक्या' ची आहे आणि ती अशी आहे नि तशी आहे!

गैरते - इश्कने क्या क्या न बहाये आंसूं

सुनके बातें तेरी गैरोंकी ज़बानी रोया

- तुझं वर्णन, तुझी हालहवाल आणि तुझ्याबद्दलच्या गोष्टी दुसऱ्याच्या तोंडून (गैरोंकी जबानी) ऐकून काय वाटलं म्हणून सांगू? माझ्या प्रेमाची अस्मिता-प्रेमाचा स्वाभिमान (गैरते- इश्क) दुखावला गेला. आणि मी फक्त ढाळले ते असहाय्य अश्रू!

जब भी देखी है किसी चेहरेपे इक ताज़ा बहार ।

देखकर मैं तेरी तस्वीर पुरानी रोया ॥

- कधी कुणाचा आनंदाने फुललेला असा टवटवीत चेहरा पाहिला की आजही मला फक्त तुझीच आठवण येते. माझ्याजवळ असलेली तुझी छबी मी हळूच काढून पाहतो, पण तुझ्या चेहऱ्यावरच्या उत्फुल्ल वसंताची सर कुणाच्याही सौंदर्याला नसते. पण तू आहेस कुठे? ही तर केवळ तुझी छबी आहे माझ्याजवळ! ती पाहून मला अधिकाधिक रडू येतंय, दुःख होतंय.

तेरी महकी हुई सासोंकी लौएं याद आयी ।

आज तो देखके मैं सुबहे - सुहानी रोया ॥

- तुझी तस्वीर (फोटो) पाहताक्षणी तू माझ्याजवळ असल्याचा भास होतो. आणि मला जाणवू लागतात तुझे उष्ण श्वास! (लौएं) त्या श्वासामधली दाहकता, त्यातली प्रीतीची व्याकुळता. ते तुझे सुगंधी श्वास (महकी हुई) आज मात्र दुरावले आहेत. उरलाय तो फक्त त्याचा आभास..... ही आपली कहाणी मित्रांना सांगता सांगता रात्र केव्हाच संपली. आता उगवली आहे ती सकाळ नक्कीच सुंदर आहे. कारण प्रत्येक नवा सूर्य नवीन उत्साहाचे, आशेचे किरण घेऊन येतो. पण हे सारं इतरांसाठी! मी तर ही सुंदर सकाळ पाहूनही पुन्हा दुःखीच झालो आहे. कारण हा नवा सूर्य माझ्या जीवनातली 'उषा' थोडीच घेऊन येणार आहे? तुझे ते उबदार श्वास ह्या किरणांच्या उबेतून थोडेच मला दिलासा देणार आहेत? म्हणूनच या सुंदर सकाळीसुद्धा मला मात्र फक्त अश्रूच ढाळावेसे वाटत आहेत. ज़फर ताहिरची ही गज़ल गुलाम अली यांनी गायली आहे. शायर कोणीही असो, जेव्हा कवितेतला भाव 'सच्चा' असतो, त्यातला 'दर्द' अस्सल असतो तेव्हा ती कविता त्या एकट्या शायराची उरत नाही. ती त्या गायकाचीही नसते. ती तुमची - आमची असते. त्यात वर्णन केलेल्या अश्रूंमध्ये एक अश्रू

आपला असतो. आपल्यामध्येही आज कितीतरी 'शक्कील' आणि कितीतरी 'ज़फर' असे असतील की ज्यांना आपले अश्रू असे शब्दबद्ध करता आले नाहीत - येत नाहीत. म्हणून काय झालं? त्यांची प्रीती, त्यांच्या भावना खऱ्या नाहीत की काय? मात्र अशा काव्यांच्या शब्दांमधून अशा अप्रकट भावनांना वाट मिळते. त्या कवितेतला 'मी' हा कुठेतरी आपल्याशी एकरूप होतो आणि त्यातला अश्रू आपल्या पापणीवर तरारतो. हा अश्रू मुळीच लपवायचा नसतो. कारण तोच असतो खरा मानवतेचा ओलावा, आणि तोच खऱ्या संस्कृतीचं प्रतीक!

gGg

१८. भूलीं बिसरी यादें

उर्दू शायरीमध्ये आढळणारा प्रेमिक हा एक आदर्शाचा नमुनाच म्हटला पाहिजे. कारण तो एक सच्चा प्रेमिक असतो अन् केवळ प्रेमिकच असतो! आपल्या हिंदी सिनेमातील 'रोमँटिक हीरो' ची एका छापाची व्यक्तिरेखा बहुधा या शायरीतल्या प्रेमिकावरूनच बेतलेली असावी. ना पोटापाण्याचा उद्योग, ना जीवनातली इतर काही बांधिलकी. फक्त प्रेम! प्रेयसीवर फक्त प्रेम करत राहायचं. ती भेटली, तिची अनूकूलता दिसली की स्वतःला भाग्यवान समजायचं आणि तिनं उपेक्षा केली तर साऱ्या जगातलं सगळं दुःख जणू आपल्याच वाट्याला आलंय इतकं दुःखी होऊन जायचं! ही शायरीतली प्रेयसी बहुतेक वेळा ह्या प्रेमिकाची उपेक्षा करते हे एकापरीनं बरंच म्हणायचं. तिनं जर का फिदा होऊन ह्याच्याशी संसार थाटला असता तर या बिचाऱ्या प्रेमिकाला मीठ- मिरची, रॉकेल, गॅस अशा गोष्टींची विवंचना पडली असती. आणि शायरीमधली 'माशूका' अदृश्य होऊन शायरी स्फोटक झाली असती! अशी दूरदृष्टी (!) ठेवून ती प्रेयसी आधीच त्याच्या जीवनातून निघून जाते आणि प्रेमविव्हल आशिक तिच्या चिंतनात रंगून जातो. हवेची झुळूक आली तरी त्याला तिच्याच केसांच्या सुगंधाची आठवण होते, धुवांधार पाऊस आला तर तिचाच वादळी स्पर्श आठवतो, वीज चमकली तरी तिच्या नखरेल हास्याची, सौंदर्याची आठवण होते. एकूण काय, सृष्टीतल्या प्रत्येक आविष्काराशी तिचाच एखादा विभ्रम निगडीत आहे असं त्याला वाटतं. असाच एक प्रेमिक म्हणतो आहे-

१०३

बहारोंको चमन याद आ गया है ।

मुझे वो गुलबदन याद आ गया है ॥

ही बाग (चमन) फुलांनी कशी बहरून गेली आहे. वसंत ऋतूचं आगमन झालेलं दिसतय. या वसंताला (बहारें) बागेची आठवण झाली, तशी मलासुद्धा 'तिची' आठवण येते आहे. या फुलांकडे पाहून, फुलांसारखीच कोमल काया असलेली (गुलबदन) माझी प्रेयसी मला आठवतेय. (पण काय उपयोग? वसंत

ऋतू बागेत आला तसं मला काही तिला भेटता यायचं नाही. आमचं मीलन होणं अशक्यच आहे. तेव्हा आठवण्यापलीकडे दुसरं काय करणार?)

लचकती शाखने जब सर उठाय़ा ।

किसीका बाँकपन याद आ गया है ॥

हवेच्या झुळकेबरोबर हेलकावे घेणाऱ्या (लचकती) या सुकुमार डहाळीचा (शाख) शेंड्याचा झुपका किती मोहकपणे खालीवर होतोय! माझ्या प्रेयसीनं जणू लज्जेनं मान खाली घालावी अन् नंतर हळूच वर बघावं, अगदी तसाच भास होतोय. तोच नखरा (बाँकपन), तोच अल्लडपणा! किती म्हणून आठवावं! तिच्या आठवणीनं कवी (रफ़अत सुल्तान) सुखावतोही आणि व्याकूळही होतोय. आठवता आठवता जेव्हा तिचा चेहरा त्याच्या डोळ्यांपुढे येतो तेव्हा तर तो भान हरपतो, स्तिमित होऊन जातो. कारण तो चेहरा असतो एखाद्या शिल्पासारखा सुंदर, कोरीव, रेखीव. सौंदर्याचा लोभस साक्षात्कार. कवीला वाटतं, हा चेहरा घडवताना विचार आणि कला (फ़िक्रो फ़न) यांचा किती सुरेख संगम झालाय. एवढंच नाही तर ईश्वराच्या निर्मितीकलेचा हा परमोच्च बिंदू (उरूज) आहे, उत्कर्ष आहे, कळस आहे. या अर्थाचा पुढचा शेर पाहा-

१०४

तेरी सूरतको जब देखा है मैंने ।

उरूजे- फ़िक्रो- फ़न याद आ गया है ॥

आपल्या प्रेयसीचं सौंदर्य म्हणजे ईश्वरीकलेची परमावधी. ही कल्पना कवीनं अगदी थोड्या शब्दांत अत्यंत प्रभावीपणे मांडली आहे!

ऋतुचक्र असंच फिरत राहतं आणि कवी त्यात आपल्या प्रेयसीच्या स्मृती गुंफत राहतो आणि कसाबसा काळ व्यतीत करतो. आठवणींवरच जगत राहतो. आता खरं ती त्याला भेटायला नकोच असते. स्मृतींमध्ये मन रमवायची त्यानं स्वतःला सवय लावून घेतलेली असते, पण प्रेयसीला मात्र त्याचं हेही 'सुख' बघवत नाही.

मिले वो अजनबी बनकर तो 'रफ़अत' ।

ज़मानेका चलन याद आ गया है ॥

शेवटी ती भेटलीच! नको असताना आणि नको तशी भेटली! अगदी परक्यासारखी अनोळखी बनून (अजनबी). एखाद्या तिऱ्हाइतासारखी! त्यापेक्षा नसती दिसली तर बरं होतं. ती अशी निघून गेल्यावर मात्र वाटलं, बरोबरच आहे, ती तशीच

वागणार कारण सौंदर्य आणि निष्ठा या दोन गोष्टी कधी एकत्र नांदणारच नाहीत. जगाची रीतच (जमानेका चलन) आहे ही! या रीतीचीच तिनं आठवण करून दिली, झालं! आठवणींवर जगत राहण्याची शिक्षा भोगत उपेक्षित जीवन जगणं ज्याच्या नशिबी येतं तो प्रेमिक खरंच दुदैवी म्हटला पाहिजे. असं जगताना तो हळूहळू क्षीण होत जातो, आठवणी पुसट होत जातात, संवेदना बोथट होतात आणि जीवनलाच एकप्रकारची बधिरता येते. अतीव दुःखातून, निराशेतून आलेली ही बधिरता जीवनाचे सारे रस पार शोषून घेते.

रास्ते याद नहीं, राहनुमां याद नहीं ।

कुछ मुझे अब तेरी गलियोंके सिवा याद नहीं ॥

..... आजवर आठवणींवर जगत आलो खरा, पण आता त्याही पुसटल्या आहेत. तुझा ठावठिकाणा, तू राहत असलेली गल्ली मला अजून आठवते. पण तिथं पोहोचायचं कसं? कुठल्या रस्त्याने? आणि तो रस्ता दाखवणारा तरी कोण? आधी कुणी तरी मार्गदर्शक (राहनुमा) होता. पण आता मला काहीही आठवत नाही. सारं विस्मृतीच्या पडद्याआड गेलंय! आपण आता भेटणार नाही अन् कधीच भेटणार नाही हे नक्की आहे. पण-

दे सके तू मेरे जज्बातको ताना जिसका ।

तुझको ऐसी तो कोई अपनी खता याद नहीं ॥

तू माझ्या प्रीतीच्या भावनेलाच (जज्बात) दूषणं द्यावीत, दोषारोप करावेत अशी कुठलीही चूक (खता) किंवा गुन्हा माझ्या हातून घडल्याचं मला तरी आठवत नाही. (आपलं मीलन घडून आलं नाही याचा अर्थ माझ्या प्रीतीच्या उत्कटतेतच काही उणीव होती असं तू समजतेस तरी कसं? अशी शंका तुला यावी, असं मी वागल्याचं खरोखर मला आठवत नाही.) तू कृपा करून प्रीतीबद्दल अशी शंका घेऊ नकोस. कारण.....

दूर रहकरभी तेरी यादको पूजा मैंने ।

ये न कहना कि मुझे आदाबे- वफ़ा याद नहीं ॥

आपण दुरावलो तरी वियोगातही मी फक्त तुझंच चिंतन केलं, तुझ्याच आठवणींची पूजा केली. प्रीतीमधल्या विश्वासाचे, निष्ठेचे शिष्टाचारही (आदाब) मी विसरून गेलोय असं मात्र मुळीच म्हणू नकोस. (मी आजही अगदी तुझाच आहे.) स्मृतींचे तपशील कितीही पुसट झाले तरी त्याचा गाभा मात्र कवी कधीच विसरू

शकत नाही. आणि स्वतःलादेखील विसरून तो प्रेयसीच्या स्मृतींना जपत राहतो.

याद क्या आये वो बीते हुए सावन मुझको ।

मैं वो पंछी हूँ जिसे अपनी सदा याद नहीं ॥

(तुला मी कधीही विसरू शकलेलो नाही, पण....) ते जुने श्रावणातले रिमझिमते दिवस, तू आठवण दिलीस तरी मला आता हे आठवत नाहीत. दोघांनी मिळून घरटी बांधण्याच्या काळातली ती स्वप्नं मी जवळजवळ विसरून गेलोय. काळाच्या पडद्यामुळे सारं कसं धूसर होऊन गेलंय. अन् ते सगळं आठवणार तरी कसं म्हणा! कारण मी तर इथं माझा स्वतःचा आवाजही विसरून गेलोय. स्वतःची ठराविक शीळसुद्धा विसरून गेलेल्या पक्ष्याप्रमाणे केविलवाणी अवस्था झालीय माझी! तुझ्या वियोगामुळे जे निराशामय जीवन लाभलंय त्यानं माझ्या नैसर्गिक अभिव्यक्तीही मूक होऊन गेल्या आहेत. स्वतःच्या अस्तित्वाच्याही जाणिवेपलीकडे मी जाऊन पोहोचलोय.

१०६

एका गझलेत 'याद आ गया है' व दुसरीत 'याद नहीं' असे रदीफ असलेल्या या दोन्ही गझलांचा आशय सादृश आहे. एकाच विषयावरील शेर या दोन्ही गझलांमध्ये दिसतात, पण प्रीतीला मिळालेला प्रतिसाद भिन्न आहे. त्यामुळे दोन्ही कवींच्या अभिव्यक्तीत फरक दिसून येतो. आणि तो व्यक्तिपरत्वे असणारच. परिणामकारकता मात्र कुठेच कमी नाही. हा परिणाम वाढवण्याचं काम मात्र गुलाम अर्लीचे सूर करतात यात काहीच संशय नाही. तेव्हा कवींइतकंच श्रेय त्यांनी दिलेल्या चालीचं आणि त्यांच्या मधुर स्वरांचं आहे. डॉ. अर्शद जमाल याबाबत म्हणतात, "यह निःसंकोच कहा जा सकता है कि गज़लको दिलकश संगीतमे ढालनेवाले संगीतकार और उसे बेहतरीन ढंगसे रसिकोंके आगे पेश करनेवाले गायक अगर नहीं होते तो गजल यक्रीनन किताबोंमेंही बंद रहकर घुट जाती, सिमट जाती!"

तेव्हा, कवी आहेत म्हणून गझल आहे, तसंच गायक आणि संगीतकार आहेत म्हणून गझल आहे हेही खरं! पण मित्रांनो, हे सर्व असून 'रसिक' च नसते तर? तर गझलचं काय झालं असतं?... म्हणून तर खरं श्रेय आहे ते तुम्हा-आम्हाला! आम्ही- आपण गझलो ऐकतो, शब्द शोधतो, गझलेसंबंधीची 'तरन्नुम' सारखी सदरं वाचतो आणि गझलेचा आस्वाद घेतो, म्हणूनच गझलचं अस्तित्व आहे बरं! उगाच आपलं श्रेय दुसऱ्याला काय म्हणून?

१९. चुपके - चुपके

कथा एका वृक्षाची. पण एकट्या वृक्षाचीही नव्हे. त्याच्या बाजूनं वाढणाऱ्या सुकुमार वेलीचीही! रोजच्या प्रमाणे सूर्यकिरणांनी वृक्षाला जागं केलं. किलबिलत जागं होताना त्याला कळलं की, आजचा प्रभात- समीर काही वेगळा आहे! त्याचं लक्ष त्या सुकुमार वेलीकडे गेलं. तिचा हिरवा कोवळा तजेला आज अधिकच लोभस वाटत होता. दवर्बिंदूंच्या लर्डींनी सजलेलं तिचं रूप पाहून वृक्षाच्या पानापानातून एक विजेसारखी सळसळ लहरत गेली! पुन्हा एकदा समीर वळून आला. वेल हेलाकवली आणि नकळत वृक्षाकडे झेपावली. तिच्या ओझरत्या स्पर्शानं वृक्ष बेभान झाला. आता त्याला आपल्या फुलोऱ्याला आवर घालता येत नव्हता. तो लक्ष लक्ष फुलांनी फुलून खाली वाकला आणि त्यानं फुलांच्या बाहूंनी वेलीला कवेत घेतलं! वेलीवर कळ्यांचे रोमांच फुलले. प्रभात-समीरानं हा प्रीतीचा सुगंध दशदिशांना पोहोचवला आणि साऱ्यांना आपोआप कळलं, वसंत ऋतू आला आहे!

१०७

प्रीतीच्या या वसंतागमनाची वार्ता पसरते ती मात्र वणव्यासारखी! कवी 'क्रमर' यांना आश्चर्य वाटतंय ते याच गोष्टीचं. कुणाला सांगितलं नाही, सवरलं नाही, उलट समजू नये अशी काळजी घेतली. पण कसं कुणास ठाऊक, त्यांच्या प्रेमाची वार्ता आणि तिच्याबद्दलच्या गोष्टी सगळ्यांना माहीत झाल्या!

कभी कहा न किसीसे तेरे फ़सानेको ।

न जाने कैसे खबर हो गयी ज़मानेको ॥

कवीचं प्रेम जगाला ज्ञात झालं खरं! पण अजून तरी ते एकतर्फीच होतं. तिचा रुकार की नकार काहीच कळत नव्हता. अजून तरी ती त्याला परकंच (गैर) मानीत होती. म्हणून कवी भीतभीतच तिला विचारतोय-

सुना है ग़ैरकी महफ़िलमें तुम न जाओगे ।

कहो तो आज सजा लूं ग़रीबखानेको ॥

कुणा परक्याच्या मैफलीत तू मुळीच जात नाहीस असं मी ऐकून आहे. तू म्हणत असशील तर मी तुझ्या स्वागतासाठी माझं छोटंसं घर सजवीन म्हणतो! (म्हणजे तू जर आलीस तर मला निदान कळेल तू मला आपलं मानतेस का ते!) प्रेयसीला आपल्या गरीबखान्यात येण्याचं निमंत्रण तर कवीनं दिलं, पण त्याचं मन कातरही झालं आहे. त्याला वाटतंय,

अब आगे तुमपे ये मुमकिन है कोअी बात आये ।

जो तुम कहो तो यहीं छोड दूं फ़सानेको ॥

माझ्या प्रेमाचा स्वीकार केल्यामुळे तुझ्यावरच कोणी काही ठपका ठेवील की काय, कोण जाणे! छे छे! तसं मुळीच व्हायला नको. म्हणून, तुझं म्हणणं असेल तर तुझ्या - माझ्यातली 'ही गोष्ट' आपण इथेच संपवू या.

पुढचा शेर या गझलेचा उत्कृष्ट शेर म्हणावा लागेल. 'बदनसीबी' किती प्रकारे एखाद्याचा पाठपुरावा करू शकते, ते या शेरात सुंदर रीतीनं कवीनं सांगितलं आहे. केव्हातरी एखाद्यानं वसंत ऋतू येण्यासाठी प्रार्थना करावी, थोडीतरी फुलं उमलावीत अशी मनात आस बाळगावी आणि काय आश्चर्य! ईश्वरानं इतकं मनावर घ्यावं आणि अडचणीत आणावं की मागणाऱ्यानं म्हणावं, 'बाबारे तुझी, ही कृपा आवर!' शेर पाहा-

दुआ बहारकी मांगी तो इतने फूल खिले

कहीं जगह न मिली मेरे आशियानेको ॥

चुकून एकदा फुलांसाठी 'त्याची' प्रार्थना केली (आणि पश्चात्तापच झाला!) इतकी इतकी फुलं फुलली की माझ्या (पक्ष्याच्या) घराट्यासाठी (आशियाना) म्हणून कुठे जागाच उरली नाही. दुर्दैवी व्यक्तीच्या आयुष्यात सुखद गोष्टीसुद्धा (फुलांसारख्या) संकट बनूनच येतात! या शेरातून आणखीही एक गोष्ट कवीला सूचित करायची असावी. काही व्यक्तींना दुःखच मनापासून प्रिय असतं. त्यांच्यावर सुखाची बरसात झाली तरी त्यातूनही त्या व्यक्ती दुःखासाठी एखादं कारण शोधून काढतातच आणि दुःख करीतच राहतात.

कवीनं आपलं नाव गुंफलं आहे, अशा शेवटच्या शेरात (मक्ता) कवी स्वतःला उद्देशून म्हणतो आहे,

'क्रमर' ज़रा भी नहीं तुमको खौफ़े - रुसवाई ।

कि चांदनीमें चले हो उन्हें मनानेको ॥

-ह्या चांदण्यारात्री तू निघाला आहेत तरी कुठे? तिची (प्रेयसीची) समजूत घालायला? भलतंच काहीतरी! ती तर मानायची नाहीच, फक्त बदनामी (रुसवाई) मात्र होईल. त्या बदनामीचं तुला काहीच का भय (खौफ) वाटत नाही? (तेव्हा सोडून दे तो विचार!)

‘क्रमर’ च्या ह्या गझलेनं त्यानं सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे कोणास न सांगताही प्रेमाची वार्ता सगळ्यांना कळून चुकली होती. पण एकाच व्यक्तीवर - प्रेयसीवर - किती जणांनी जीव टाकला होता, हेसुद्धा न सांगता कळतं, असं कवी परवाज जालंधरी म्हणतो. आणि अशा जीव टाकणाऱ्यांना ओळखून काढणंही अगदी सोपं असतं-

जिनके होटोपे हंसीं, पाओमें छाले होंगे ।

हां, वही लोग तेरे चाहनेवाले होंगे ॥

ज्यांच्या चेहऱ्यावर - ओठांवर (तुला खूप करणारं) स्मित झळकत असेल, पण पायांना मात्र जखमा (छाले) झाल्या असतील, (तुझ्या घराच्या जवळ दीर्घकाळ घुटमळत- ताटकळत राहिल्यामुळे) असे कुणी दिसले की, समजावं हेच ते बिचारे! ज्यांनी तुझ्या प्रीतीची कामना केली!

अनेकांनी अनुनय केला तरी ‘ती’ कुणाकुणाचं प्रेम स्वीकारणार? मग ज्यांना तिनं पाठ दाखविली ते दुःखानं मागे वळतात, तोच त्यांना मार्ग दिसतो तो मदिरालयाचा. प्रेयसीच्या ऐवजी ते ‘द्राक्षकन्येचे’ गुलाम बनतात. तिच्याच सहवासात आनंदी राहतात. तो आनंद पेल्यात भरभरून देणाऱ्या रसाध्यक्षा साक्रीला आपली जिवलग मैत्रीण मानतात.

मयपरस्ती है फिजाओमें नशा तारी है ।

मेरे साक्रीने कहीं जाम उछाले होंगे ॥

- वातावरण (फिजा) इतकं धुंद कशानं बरं झालं असावं? जिकडे- तिकडे धुंदी आणि नशा. नि सर्वजण मदिरेचे उपासक (मयपरस्त) ! बहुधा आमच्या साकीच्या हातून एखादा पेला हिंदकळला असावा. म्हणूनच वातावरण असं भारलं गेलंय. मदिरेची कितीही उपासना केली तरी प्रेयसीच्या निघून जाण्यामुळे झालेला ‘अंधार’ काही कमी होत नाही. यावर उपाय?

शम्मा ले आये हैं हम जल्वागाहे - जानांसे ।

अब दो आलममें उजालेही उजाले होंगे ॥

ज्या ठिकाणी आम्हाला तिचं (प्रेयसीचं) दर्शन (जल्वा) झालं, तिथं तिच्या अस्तित्वाचा लखलखता प्रकाश होता, त्यातूनच आम्ही एक ज्योत पेटवून आणली आहे आमच्याबरोबर. आता धरती आणि स्वर्गही (दो आलम) प्रकाशानं उजळून निघेल!

तिच्या भेटीमुळे झालेली उल्हसित व आनंदी अवस्था म्हणजे तो लखलखता प्रकाश. आणि त्या भेटीची आठवण म्हणजे शम्मा! जीवन उजळून टाकण्यासाठी त्याला तिची अशी आठवणही पुरेशी वाटते आहे! प्रेयसीची केवढी ही महती! तिच्याशी भेट झाली खरी पण आपल्या मनातली प्रेमभावना व्यक्त करण्याची त्याला संधीच मिळाली नाही, असं या गझलेच्या शेवटच्या शेरात सांगितलं आहे-

हम बड़े नाज़से आये थे तेरी महफिलमें ।

क्या खबर थी लबे - इज़हारपे ताले होंगे ॥

- तुझ्या मैफलीत आम्ही केवढ्या गर्वानं, केवढ्या अभिमानाने (नाज) आलो होतो. वाटलं होतं, आम्ही आमचं प्रेम, आमची तुझ्याबद्दलची ओढ व्यक्त करू, खूप काही बोलू, तू देखील प्रतिसाद देशील. पण आम्हाला काय माहीत की, काहीही बोलायला तू मुळी मनाईच करशील? कसली आलीय प्रेमाची व्यक्तता (इज़हार). इथं तर जणू आम्हाला ओठांना (लब) कुलूपच (ताले) घालावे लागले आहे. त्यामुळे प्रेमाची अभिव्यक्ती नाही, नि प्रतिसादही नाही! प्रीतीची रीत ही अशी असते. माणसाच्या जीवनात ती येते वसंत ऋतूप्रमाणे! तिच्यामुळे जीवनाला नवनवी पालवी फुटते. पण अचानक - नव्हे ठरल्याप्रमाणेच - शिशिर येतो. आणि सारा मोहोर गळून पडतो. कधी वसंत फुलला होता याची खूणही राहत नाही. पुन्हा सृष्टिचक्र फिरलं तरी मानवाच्या जीवनात फिरून एकदा ऋतुराज यायला, मानवाचं जीवन म्हणजे काही पुष्पवाटिका नाही की वृक्षवेली नाही. मग जीवनात उरतो तो फक्त पेटलेला वणवा आणि त्यातच पुनःपुन्हा जीवन भस्म होत राहतं. मानव हे सगळं सोसत राहतो, जळत राहतो, कुणालाही न सांगता, न कळवता! चुपके चुपके.....

२०. बदनसीब शायर - ज़फर

न किसीकी आँखका नूर हूँ
न किसीके दिलका क्रार हूँ ।
जो किसीके काम न आ सके
मैं वो एक मुश्ते - गुबार हूँ ॥

शेवटचा मोघल बादशाह बहादूरशाह 'ज़फर'च्या ह्या ओळी. बादशाह असला तरी त्याचं जीवन शापित होतं. बुद्धिबळातील 'बादशाह' ला जो मान असेल तो तरी बरा, असं म्हणण्याची वेळ यावी अशी अवहेलना ज़फरच्या वाट्याला आली. दुदैव त्याच्यामागे हात धुऊन पाठीस लागलं होतं. त्यामुळे त्याची शायरी दुःखानं ओतप्रोत भरलेली, आर्तविह्वल आणि करुण अशी आहे. वर आलेल्या ओळींत. त्यानं आपल्या नैराश्यमय जीवनाचंच वर्णन केलं आहे.

- माझ्या अस्तित्वानं मी कुणाच्याही डोळ्यांच्या ज्योती उजळू शकत नाही (कुणालाही सुखवू शकत नाही.) कुणाचं मन दिलासा देऊन मी शांत करू शकत नाही, माझा मुळी कोणाला कसलाच उपयोग नाही! एखाद्या मुठभर धुळीप्रमाणे (मुश्ते- गुबार) निरर्थक असं आहे माझ जीवन! माणूस म्हणजे केवळ एक मूठभर धूळ आहे हा विचार सर्वच धर्मांत प्रामुख्यानं मांडला आहे. Dust thou are & to dust thou returnest या वचनाची इथं आठवण होते.

मेरा रंग रूप बिगड़ गया
मेरा यार मुझसे बिछड़ गया ।
जो चमन खिज़्रासे उजड़ गया
मैं उसीकी फ़स्ले - बहार हूँ ॥

सगळे आप्त- स्वकीय मित्र (यार) दुरावले आणि सारं जीवनच उध्वस्त, रंगहीन, कळाहीन होऊन गेलं. कधी काळी बागेत - चमन- (या लाल किल्ल्यात)

वावरणाच्या वसंत ऋतूच्या (फ्रस्ले बहार) साच्या खाणाखुणा पुसून जातील अशी शिशिराची (खिजा) अवकळा आली आहे. मीच तो नामशेष झालेला वसंतऋतू आहे!

**पए - फ्रातेहा कोई आये क्यों
कोई चार फूल चढाये क्यों ।
कोई आके शम्मा जलाये क्यों
मैं वो बेक़सीका मज़ार हूँ ॥**

- माझं जीवन तर असं नामशेष ऋतूसारखं आहेच, पण मृत्यूनंतर माझी कबरही अशीच उदासवाणी असेल. कारण ती माझी म्हणजे मूर्तिमंत दुःखाचीच (बेक़सी) कबर (मज़ार) असेल. तिथं दिवा (शम्मा) लावायला कोण येणार? आणि मृतात्म्याला शांती मिळावी म्हणून कुराणातले श्लोक (आयत) म्हणायला (पए फ्रातेहा) तरी कोण येणार? अन् कशासाठी? (कोणी येणारही नाही आणि चार फुलं वाहणारही नाही!) कारण-

११२

**मैं नहीं हूँ नगम- ए- जां- फ़िजा
मुझे सुनके कोई करेगा क्या ।
मैं बडे बिरोगकी हूँ सदा
मैं बडे दुखोंकी पुकार हूँ ॥**

(आत्ताही मी माझ्या शायरीतून) मी कुणाचं मन उल्हसित करणारं गीत (नगम- ए जांफ़िजा) गाऊ शकत नाही. त्यामुळे माझं (रडगाणं) ऐकणार तरी कोण? (माझी शायरी) जे केवळ एक दुदैवी वियुक्ताचं विव्हळणं आहे (सदा आवाज) व जी एक फक्त दुःखाची आर्त साद (पुकार) आहे, ती शायरी- ते काव्य कोणाला ऐकावंसं वाटणार?

**न तो मैं किसीका हबीब हूँ
न तो मैं किसीका रक़ीब हूँ ।
जो बिगड़ गया वो नसीब हूँ,
जो उजड़ गया वो दयार हूँ ॥**

मी ना कुणाचा प्रियकर (हबीब) ना कुणाचा प्रतिस्पर्धी (रक़ीब)! मी केवळ आहे एक दुदैवाच्या तडाख्यात सापडलेलं नशीब. आणि त्यामुळे जीवन एखाद्या उजाड झालेल्या खिन्न नगराप्रमाणे (ह्या दिल्लीप्रमाणे) आहे!

इंग्रजांनी हिंदुस्थानावर पूर्ण कब्जा केला त्यावेळेचा तो काळ होता. इंग्रज फौजा दिल्लीचा मोघली चेहरा पार पुसून टाकण्याच्या मार्गावर होत्या. बादशहाचे सिंहासन तर गेलेच पण कैदही नशिबी आली. हे अत्याचार जणू कमीच होते म्हणून ज़फ़रच्या दोन्ही मुलांची हत्या करून त्यांची शिरे तबकातून त्याला 'नज़र' करण्यात आली! इंग्रजांच्या दुष्ट आणि क्रूर वागणुकीनं संपूर्ण हिंदुस्थान हैराण झाला होता, तिथे दिल्लीची काय कथा! म्हणूनच ज़फ़रनं लिहिलं-

लगता नहीं है दिल मेरा उजड़े दयारमें ।

किसकी बनी है, आलमे- ना पाए दारमें ॥

- आता आमचं चित्त या उद्ध्वस्त नगरात (दिल्लीत) लागत नाही. या नश्वर (नापाएदार) जगात (आलम) कुणाचं अस्तित्व टिकून राहत नाही. मग शाश्वत असं काय असणार? (कसकी बनी है?) (हे मान्य करूनही माझ्यावर अशी उद्ध्वस्त होण्याची पाळी आलीय हे सहन होत नाही.)

ज़फ़रचं कवीहृदय तडफडत होतं यात काहीच आश्चर्य नाही. कारण ज्या लाल किल्ल्यात शालिब, मोमिन, जौक यांसारख्या समकालीन शायरांबरोबर काव्याचा आनंद घेतला तिथंच आता बेड्यांच्या खुळखुळण्याचे आवाज उमटत होते. त्याहीपेक्षा स्वतःचा देश दुसऱ्याच्या कब्जाखाली जात होता! आणि ते उघड्या डोळ्यांनी पाहावं लागत होतं.

११३

कह दो इन हसरतोंसे कहीं और जा बसे ।

इतनी जगह कहाँ है दिले- दागदारमें ॥

अजून या इच्छा- आकांक्षा (हसरतें) का इथं घोटाळत आहेत? त्यांना कुणीतरी सांगा (कह दो)- म्हणावं कुठेतरी दुसरीकडे (कहीं और) आसरा शोधा ! माझ्या (दुःखानं, निराशेनं) डागाळलेल्या हृदयात (दिले- दागदार) तुमच्यासाठी जागा कुठून असणार?

उम्रे दराज़ मांगकर लाये थे चार दिन ।

दो आरज़ूमें कट गये, दो इन्तज़ारमें ॥

(अल्लाकडे) आम्ही चांगलं चार दिवसांचं दीर्घायुष्य (उम्रेदराज़) मागितलं, त्यातले दोन दिवस अभिलाषा (आरज़ू) करण्यात संपले तर दोन दिवस (त्या अभिलाषांची पूर्ती होण्याची) वाट बघण्यात संपले! आयुष्यात दुसरं काही करताच आलं नाही, ही खंत आहे.

बुलबुलको पासबाँसे न सय्यादसे गिला ।

किस्मतमें कैद थी लिखी फ़स्ले - बहारमें ॥

-बुलबुल पक्ष्याच्या नशीबी ऐन वसंतातही कैदच लिहिली गेली होती! त्याबद्दल बागेच्या रखवालदाराकडे (पासबाँ) किंवा शिकाऱ्याकडे (सय्याद) तक्रार काय म्हणून करायची? नशिबात होतं ते घडलं!

नशिबात आणखीही काय काय वाईट घडणार आहे तेही बहुधा ज़फ़रला स्पष्ट दिसत होतं. म्हणूनच त्यानं लिहून ठेवलं.

कितना है बदनसीब 'ज़फ़र' दफ़नके लिये

दो गज़ ज़मीन भी न मिली कू- ए- यारमें ॥

अरेरे ! ज़फ़र! तू खरोखर किती म्हणून दुर्दैवी असावास! आपल्या मित्रांच्या (आप्तांच्या) गळीत (कू-ए-यार) म्हणजे ध्वनिताथनि त्यांना जिथे दफन केलं तिथे तुला दोन हात जमीनही पुरण्यासाठी मिळू नये ना! तुझ्यासारखा दुर्दैवी तूच!

प्रत्यक्षात घडलंही तसंच. इंग्रजांनी नाही- नाही ते आरोप ठेवून ज़फ़रला- या शेवटच्या बादशहाला - जन्मठेपेची शिक्षा फर्मावली. तेही शिक्षा भोगण्यासाठी त्याला दिल्ली सोडून दूर ब्रह्मदेशमध्ये रंगूनला नेण्यात आलं. पुढं त्याला अंदामानात ठेवण्यात येणार होतं. पण वाटेतच रंगून इथं ज़फ़रचा दुर्दैवी अंत झाला किंवा सुदैवानंच त्याला जन्मठेपेच्या या शिक्षेतून मृत्यूनेच मुक्त केलं!

अखेरच्या क्षणापर्यंत त्याच्या मनात देशप्रेमाची ज्वाला लखलखत होती. इंग्रजांनी जेव्हा ज़फ़रला तो मुसलमान असल्याची नि या देशात बाहेरून आल्याची आठवण करून दिली तेव्हा त्याने ठणकावून सांगितलं की, “मी प्रथम हिंदी आहे, कारण मी हिंदुस्थानात राहतो!”

एका इंग्रजानं - ज्याला उर्दू येत होतं, ज़फ़रला लिहिलं,

दमदमेमें दम नहीं, अब ख़ैर मांगो जानकी ।

ऐ ज़फ़र, बस हो चुकी शमशीर हिंदुस्थानकी ॥

- पुरे झाली आता मोर्चेबांधणी! (दमदमा = मोर्चा) आता स्वतःचा जीव वाचवा. आता या हिंदुस्थानच्या तलवारीला काही अर्थ उरला नाही!

ज़फ़र चिडून उठला व म्हणाला,

हिन्दियोंमें बू रहेगी जब तलक ईमानकी ।

तश्ते- लंदनपर चलेगी ते! हिन्दुस्थानकी ॥

- काय म्हणालात हिंदुस्थानच्या तलवारीला? निरर्थक आहे म्हणून? पण समजलात काय? जोपर्यंत हिंदी माणसाच्या मनात जाज्वल्य निष्ठा (इमान) दरवळते आहे तिथं आम्ही लंडनच्या सिंहासनावरही तलवार चालवायला कमी करणार नाही! देशनिष्ठेचा हाच वारसा पुढे इकबालच्या शायरीतूनही प्रतीत झालेला आपल्याला माहीत आहे.

सारे जहाँसे अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा

आणि

हिन्दी हैं हम वतन है हिन्दोस्ताँ हमारा

या ओळी तरी दुसरं काय सांगतात?

ज़फ़रचे शेर वाचताना त्याच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाचाही सहज मागोवा घेता येतो.

खाकका पुतला है इन्सां ऐ ज़फ़र उसके लिये ।

सरक़शी अच्छी नहीं है, खाकसारी चाहिये ॥

-माणूस म्हणजे आहे तरी काय? केवळ एक राखेचा पुतळा! (माणसानं कायम हे ध्यानात ठेवूनच वागलं पाहिजे.) उगीच उद्धटपणा, बंडखोरी (सरक़शी) काय कामाची? माणसाच्या अंगी नम्रताच (खाकसारी) असायला हवी.

हाही आणखी एक शेर नोंद करण्याजोगा-

न थी हालकी जब हमें अपने खबर

रहे देखते औरोंके ऐब-ओ- हुनर ।

पड़ी अपनी बुराइयोंपर जो नज़र

तो निगाह में कोई बुरा न रहा ॥

-जोपर्यंत आम्हाला स्वतःच्या स्थितीची (हाल) पुरेशी जाणीव (खबर) नव्हती, तोपर्यंत आम्हाला दुसऱ्याचे गुणदोष- विशेषतः दोषच (ऐब) प्रकर्षानं जाणवत होते. पण आम्ही आत्मपरीक्षण केलं आणि जेव्हा स्वतःमधल्या वाईट गोष्टी नजरेस येऊ लागल्या आणि मग जगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोनच बदलला. जगात कोणीच पूर्णपणे वाईट नसतं (सर्वांमध्ये गुण - दोष असतातच) हे समजून आलं. उर्दू शायरीचा 'प्रेम' हा स्थायी विषय ज़फ़रनं हाताळलाच नाही असं नाही.

‘ज़फ़र’ क्या पूछता है राह मुझसे उसके मिलनेकी ।

इरादा हो अगर तेरा तो हर जानिब से रस्ता है ॥

-प्रेयसीला कसं भेटावं, कसा मार्ग काढावा हे तू विचारत काय बसला आहेस?
तुझा इरादा पक्का असेल तर सगळे मार्ग तुला खुले होतील!

भेटीसाठी पत्र पाठवणं हा एक मार्ग आहे, पण त्याची कशी वाट लागते पाहा-

लिखके भेजे उनको हम क्या खाक खत ।

बिन पढे कर डालते हैं चाक खत ॥

- तिला पत्र कसलं लिहून पाठवतोय? न वाचताच ती त्याचे तुकडे (चाक) करून टाकते!

‘खत’ ही शब्द रदीफ घेऊन ही गझल लिहिली आहे. ज़फ़रच्या शायरीत अनेक ठिकाणी असे नेहमीपेक्षा वेगळे रदीफ येतात. कवी म्हणून त्याची प्रतिभेची उंची चांगली होती, पण लहानपणापासून प्रतिकूल वातावरण लाभल्यामुळे आणि कायम स्फोटक परिस्थितीत जीवन जगावं लागल्यामुळे त्याची प्रतिभा योग्य रंग - रूपात रसिकांपुढे येऊ शकली नाही. उलट ती कोमेजून गेली. पण तरीही त्याच्या शायरीत संवेदनशील मनाला स्पर्श करण्याची ताकद आहे. करुणा उत्पन्न करण्याची ताकद आहे. कारण शेवटी ती एका सम्राटाची शायरी आहे. अशा सम्राटाची की, जर नशिबानं साथ दिली असती तर त्या सम्राटाने इतिहास घडवला असता, आणि साहित्यही घडवलं असतं !

२१. मयखाना

प्रेम आणि मद्य हे उर्दू शायरीचे अगदी जिव्हाळ्याचे विषय आहेत. दोन्ही गोष्टी माणसाच्या जीवनात धुंदी आणणाऱ्या! आणखीही एक साधर्म्य दाखविता येईल. दोन्हीची नशा असते अल्पकाळ टिकणारी, क्षणभंगुर. विशेष म्हणजे माणसाला हे अल्पजीवित्व माहीत असूनही माणूस या दोन्ही चिजांकडे ओढला जातो. सोनेरी मृगाप्रमाणे या 'चिजा' त्याला खुणावत असतात, मोहात पाडत असतात. त्यातून शायरांना तर काय, हे विषय त्यांना अनुभूतीशिवायसुद्धा धुंद करतात.

असं म्हणतात, हरिवंशराय बच्चन कधी मद्य घेत नव्हते. तरीही त्यांनी 'मधुशाला' हे अजरामर काव्य लिहून रसिकांना कायमचं ऋणी करून ठेवलं आहे.

'शराब' ही अशी विलक्षण चीज आहे की, ती माणसाला कुठल्याही प्रसंगात साथ देते. कोणी खूप दुःखात असतात म्हणून पितात, तर कोणी आनंदाचे क्षण साजरे करण्याकरिता तिला जवळ करतात. एखादा प्रिय दोस्त खूप काळानंतर भेटला म्हणून कोणी तिच्या सोनेरी मायाजालात गुरफटतात तर कोणी आपला प्रिय दोस्त आपल्या सन्निध नाही म्हणून तिच्या संगतीत रमतात! एकूण काय हवं असतं ते फक्त निमित्त!

कवी मुमताज राशिद यांना मात्र असं निमित्त साधण्याची उत्सुकता नसते. एखादे वेळी मधुशालेमध्ये (मयखाना) जाऊनदेखील ते अगदी थोड्यावरच समाधान मानतात. अन् कधी मात्र...

पंकज उदास आपल्याला 'राशिद' यांच्या गजलेतून काय सांगत आहेत?-

कभी मयखाने तक तो जाते हैं हम

और कम भी पीते हैं ।

घटा जुल्फोंकी छा जाये तो

बेमौसम भी पीते हैं ॥

तर कधी मात्र जर तिच्या केसांचे मेघ माझ्या चेहऱ्याला आच्छादून राहिले तर

पिण्याचा मोसम नसला तरी (निश्चय मोडून) आम्ही पितो बुवा! कारण तिच्या सान्निध्यात असल्यावर, तिच्या केसांच्या मेघछायेत असल्यावर वेगळ्या बरसातीची का वाट पाहायची?

कवी पुढे म्हणतो, फक्त आम्हालाच या पेयाचं आकर्षण आहे असं थोडंच आहे? 'पिऊ नकोस' असं आम्हाला सांगायला मुद्दाम जे लोक या मधुशालेत आले आहेत. त्यांचीच बघा काय स्थिती झालीय ती!

ये कैसी दिल्लीगी हैं, क्या तमाशा मयकदेमें है ।

जो समझाने हमें आये हैं वो हमदमभी पीते हैं ॥

पाहिलंत ना, काय दृश्य (तमाशा) दिसतंय या मधुशालेत (मयकदा)? जे मित्र (हमदम) आम्हाला उपदेश करायला आले तेच पीत बसले आहेत! (आता बोला!) पण आम्हाला मुळी पिण्याबद्दल कुणी येऊन सांगण्याची गरजच काय मुळी? आम्ही थोडीच मर्यादा ओलांडली आहे?

कोअी भी मयक्रदा हो, पीके हम कब लडखडाये है ।

हमारी प्यास जितनी भी हो, उससे कम भी पीते है ॥

- 'मधुशाला (मयकदा) कोणतीही असो, आम्ही कधी आमचा तोल जाऊ दिला दिलाय? उलट जेवढी तृष्णा असेल (प्यावीशी वाटत असेल) त्यापेक्षा कमीच तर घेतो.

कितीही मद्य घेतलं तरी 'छे, मी थोडंच घेतलं आहे' किंवा 'मला काहीही बेहोशी आलेली नाही' असा दावा मद्यपी करत असतो. त्याचबरोबर त्याला स्वतःच्या पिण्याबद्दलच्या वेगळेपणाचा एक प्रकारचा (फोल असा) गर्व असतो. आपल्या पिण्यात काहीएक वेगळी 'शान' आहे, रुबाब आहे असा त्याचा गोड गैरसमज असतो! 'मी पितो, पण त्या अमक्यातमक्यासारखं नाही.....' असं इतरांना पटविण्याचा हट्ट असतो. नेमकं ह्याच स्वभाववैशिष्ट्यावर कवीनं बोट ठेवलं आहे. आपल्या शेवटच्या शोरात-

हमारी प्यास का सबसे अलग अंदाज़ है 'राशिद' ।

कभी दरियाको ठुकारते हैं, कभी शबनमभी पीते है ॥

- आमच्या मद्यपानाचा रुबाब, ढंग इतरापेक्षा नक्कीच वेगळा आहे. मद्य दिसलं रे दिसलं की कर सुरुवात, असं आम्ही कधीच करत नाही. आमची 'तबियत' नसली तर मग समोर मद्याची नदी (दरिया) वाहत असली तरी आम्ही तिच्याकडे

दुर्लक्ष करू. (ठुकराना) आणि कधी मात्र 'मूड' असला, तर फुलावर पडलेल्या
दवबिंदू (शबनम) एवढ्या थेंबाचाही आम्ही आदर करतो, स्वागत करतो. आणि
तेवढ्यावरच तृप्त होतो !

gGg

२२. दिलका धुआँ

जीवन हे सुख - दुःखाच्या उभ्या - आडव्या धाग्यांनी विणलेलं वस्त्र आहे, ते रुपक फार जुनं आणि विटकं झालं आहे! या वस्त्राचे उभेही आणि आडवेही धागे केवळ दुःखाचेच असतात, असं जीवनाला विटलेल्या मनाला वाटत असेल तर त्यात नवल काय? काहीजणांच्या वाट्याला आलेल्या या वस्त्राला लाभत असेल कदाचित् एखादी सुखाची जरतारी किनार. पण तसं सुदैव नसेल त्यांना दुःखाची आच सदैव सोसावी लागते. त्या आचेवर सतत होरपळणारं हृदय जळून खाकही होत नाही, फक्त धुमसत राहतं अन् जीवनाला मात्र जाळीत राहतं.

१२०

मीर तकी मीर या जुन्या कवीची ही भावपूर्ण गझल मेहदी हसन इतकी जीव ओतून गातात, की कवीच्या दुःखाच्या कल्पनेनं आपलंही हृदय जळू लागवं!

देख तो, दिल कि जाँ से उठता है ।

ये धुआँसा कहाँ से उठता है ॥

पाहा बरं, माझं हृदय जळतंयू की जीव? दुःखानं नक्कीच काहीतरी जळतं आहे; त्याशिवाय का हा धूर कुठूनतरी येत आहे?

यत्र यत्र धूमः । तत्र तत्र वन्हिः ॥ हे संस्कृतमधील वचन या शोरात वेगळ्या संदर्भानं आलं आहे.

दुःखाच्या परमावधीत असताना आजूबाजूला असलेली प्रत्येक गोष्ट दुःखाचंच प्रतीक आहे असं भासू लागतं.

गोर किस दिलजलेकी है ये फ़लक ।

शोला इक सुबह यां से उठता है ॥

हे आकाश म्हणजे कुणा दुःखी (हृदय जळत असणाऱ्या-) व्यक्तीची कबर (थडगे - गोर) तर नाही? तसंच असावं. म्हणून तर रोज सकाळी ह्या आकाशात आग भडकलेली (शोला) दिसते!

पहाटेचा भगवा लालिमा ही कवीला जळणाऱ्या हृदयाची ज्वाला वाटते आणि आकाश हे दुःखी व्यक्तीचं (स्वतःचंच) थडगं वाटतं. म्हणजे मृत्युनंतर थडग्यातूनही ज्वाला उठावी! केवढी असेल त्या दुःखाची दाहकता!

यूं उठे आह उस गलीसे हम ।

जैसे कोअी जहाँसे उठता है ॥

जीव जाळणाऱ्या दुःखापैकी अतिदाहक असतं ते प्रेयसीच्या वियोगाचं दुःख तिच्या घरापासून - गल्लीपासून दूर दूर घेऊन जाणाऱ्या वाटेनं कवी निघाला आहे; तेही परत न येण्यासाठी. जणू मृत्यूचीच ही वाट. एखाद्यानं दुनियेतून उठावं तसंच आहे हे तिच्या गल्लीतून निघून जाणं.

बैठने कौन दे है फिर अुसको ।

जो तेरे आस्ताँ से उठता है ॥

तुझ्या दरवाजाच्या चौकटीवरून (आस्ताँ) जो उठून निघून गेला आहे त्याला जीवन काय पुन्हा स्वस्थता लाभू देईल?

तिच्या दाराबाहेर तिच्या प्रेमाची याचना करित कितीही उभं राहिलं तरी काहीच उपयोग नसतो. तिनं आपल्या भोवती निष्ठुरपणाची एक तटबंदी उभी करून घेतलेली असते. त्याचा कुठलाही आक्रोश तिच्यापर्यन्त पोहोचत नाही.

नाला सर खींचता है जब मेरा ।

शोर इक आसमाँसे उठता है ॥

दुःखानं (मूक) आक्रोश - विलाप (नाला) करित मी जेव्हा माझं मस्तक आकाशाकडे (परवरदिगार कडे) उंचावतो, तेव्हा त्या आकाशातही जणू हलकल्लोळ (शोर) माजतो आणि ते आकाशही माझ्या दुःखाच्या सहसंवेदनेने भारून मला प्रतिसाद देतं! (तरीही 'ती' मात्र अविचलितच राहते. जराही हेलावून जात नाही.)

दुःखाचे असे डोंगर मनावर घेऊन जगायचं ही केवढी कठोर शिक्षा आहे. त्या डोंगराखाली स्वतःला चिरडून घेणं, याला मग पर्याय नसतो. या साऱ्या दुःखाचं मूळ कोणतं? तर प्रेम! इश्रक !!

जीवन जाळणारं हे प्रेम हवंच कशाला? ज्याच्या अंगी दुःख सोसायचं बळ असेल त्यानेच त्या भानगडीत पडावं!

शेवटच्या, आपल्या नावाच्या शेरात (मक्ता) मीर म्हणतो,

इश्क़ इक वो 'मीर' भारी पत्थर है ।

कब ये तुझ - नातवाँ से उठता है ॥

मीर, अरे, प्रेम म्हणजे एक प्रचंड जड असा दगड (भारी पत्थर) आहे झालं! तुझ्यासारख्या (दुःख सोसण्याचं) बळ नसलेल्या (नातवाँ - दुर्बल) माणसाकडून का तो उचलला जाणार आहे? (तू आपला तो नाद सोडलेला बरा!)

कवीच्या फुलासारख्या कोमल मनाला प्रेमासाठी जड दगडाची उपमा सुचावी हा विरोधाभासच म्हटला पाहिजे. मात्र उपमा रास्तच म्हणायला हवी. कारण प्रेम हा नुसताच 'भारी पत्थर' नाही, ठिणगी निर्माण करून ज्वाला भडकविणारा तो गारगोटीच्या जातीचा दगड आहे! त्या ज्वालेत भस्म होत जाणाऱ्या हृदयातून कसा नि कुठवर धूर निघतो आहे, याच्याशी त्या दगडाला काय करायचं आहे?

२३. तगाफुल (उपेक्षा)

‘गझलेच्या लोकप्रियतेची लाट आता ओसरू लागली आहे’ असं कुणी म्हणून लागलं की वाटतं, लाट असेल तर ओसरणं हा तिचा स्थायीभावच आहे! आणि तेच हितावह आहे. लाट उगीचच किनाऱ्यावरच्या दगडगोट्यांनाही आपल्यात ओढून आणते. ती ओसरली की राहतो फक्त एक संथ प्रवाह. प्रवाहावर स्वार होऊन समंजस नौका आपलं अस्तित्व टिकवून ठेवतात. लाटेबरोबर चुकून प्रवाहात ओढले गेलेले दगडगोटे या नौकांच्या अस्तित्वाचा एखादा ‘बालसुद्धा बांका’ करू शकत नाहीत! लाट ओसरली तर ती चांगलीच सुरुवात म्हणायला हवी. आता खरे रसज्ञ व मर्मज्ञच गझलेच्या वाटेने (आणि वाटेला) जातील. गझल ऐकतील किंवा गातीलही.

१२३

असाच एक गझलेचा जाणकार गायक राजकुमार रिज्वी. जगजीतचित्रा या सिंह पती - पत्नीं प्रमाणेच राजकुमार व इंद्राणी रिज्वी जोडीनं मैफल रंगवितात. गझलांची चोखंदळ निवड हे तर राजकुमारचं वैशिष्ट्य आहेच; त्याचबरोबर भरदार व दमदार आवाज ही नैसर्गिक देणगीही आहे. आवाजाचा ‘लगाव’ हुबेहूब मेहदीहसन सारखा. स्वतःच्या वैशिष्ट्यासह. त्यामुळे रिज्वी पती - पत्नी भारताबाहेरही अतिशय लोकप्रिय आहेत. अमीर क़ज़लबाश या शायरची एक गझल ते गातात. तिचा पहिला शेर आहे-

अब उसका तगाफुल गवारा करो ।

मसीहा मसीहा पुकारा करो ॥

कवी स्वतःला उद्देशून म्हणतो, प्रेम करायचं होतां ना तुला ? तर मग घे! सोस आता तिनं केलेली उपेक्षा! (तगाफुल) तिनं तुझ्या प्रेमाकडे दुर्लक्ष केलं तरी ते आता तुला मान्य करायलाच पाहिजे. (प्रेम करण्याची हौस होती ना तुझी!) आणि हे दुःख सोसताना जर यातना होत असतील तर ‘मसीहा’ ‘मसीहा’ म्हणून ओरडत

राहा! आणि वाट पाहा, की मसीहा येऊन आपल्या दिव्यस्पर्शानं तुला दुःखमुक्त करील! (मसीहा ही उर्दू काव्यातील एक संकल्पना आहे. येशूप्रमाणे मसीहा आपल्या संजीवक दिव्यस्पर्शाने मृतांनाही जीवन देतो अथवा दुःखितांना दुःखमुक्त करतो.)

आपली मनःस्थिती जशी असेल तसंच आपल्याला जग असल्याचं भासत असतं. उदास मनःस्थितीत फुलांवरचं दंव अश्रूंसारखं भासतं, आनंदाच्या क्षणी दंव मोत्याप्रमाणे भासलं असतं! कवीला चंद्र कसा वाटतोय पाहा-

**ये ढलते हुए चांदकी बेबसी ।
तुम्हारे लिये है, नज़ारा करो ।**

हा ढळणारा चंद्र पाहा (नज़ारा करो) किती असहाय (बेबस) आहे बिचारा. ढळण्याशिवाय त्याला आता गत्यंतर नाही. त्याची असहायताही अगदी तुझ्यासारखीच आहे ! (स्वतःला उद्देशून)

असे असहाय्य चंद्र बघत बसण्यानं जीवनात काहीच साध्य होणार नाही हे कवीला मनातून कळतंय. प्रेयसीच्या विरहाचं दुःख, तिची आठवण एवढंच काही जीवन मर्यादित नाही. म्हणून तो स्वतःला उपदेश करतो -

**गुज़र जाओ बचकर हरइक यादसे ।
कोई शाम यूं भी गुज़ारा करो ॥**

कधीतरी एखादेवेळी तू जुन्या आठवणींना गुंगारा घायला शीक! आणि एखादी संध्याकाळ तरी त्या आठवणीशिवाय घालव (गुज़ारा करो)! (नेहमीच काय तो असहाय्य, ढळता चंद्र आणि त्याच्यात स्वतःचं प्रतिबिंब शोधत बसणारा तू! बदल हे कुठेतरी)

पण हळव्या मनाच्या कवीला दुःख विसरणं कसं जमावं? ते जमत नाही म्हणून मग तो दुसरं टोक गाठण्याची इच्छा करतो. आणखीही कुटूनतरी जास्त दुःख मिळावं आणि दुःखाची तीव्रता वाढून आणखी उद्ध्वस्त व्हावं, हेच अधिक पसंत करतो.

**तुम्हारी ज़रूरत है फिर दोस्तों ।
मुझे फिर ज़रा बेसहारा करो ॥**

मित्रांनो(!) मला खरोखर आता तुमचीच गरज आहे. ऐनवेळी दिलासा नाकारून मला निराधार करणारं तुमच्याशिवाय दुसरं कोण आहे? तुम्ही पुन्हा अेकदा मला

‘तसं’ निराधार करुन दुःखात लोटून द्या! आता मला त्याचीच जरूरी आहे!
अशा उद्वेगात कवी स्वतःला असंही बजावतो आहे-

निगाहें चुरा लो उसे देखकर ।

कभी खुदसे यूं भी कनारा करो ॥

उपेक्षेचं दारुण दुःख देऊन ती निघून गेली होती. आता पुन्हा समोर आली तरी तू तिच्याकडे बघूसुद्धा नकोस. (निगाहे चुरा लो.) तुला जरी तिला भेटावंसं वाटत असलं तरी भेटू नकोस. अरे, कधी कधी स्वतःच्या मनापासूनही (खुदसे) दूर जाण्याची गरज असते! (कनारां करो) स्वतःच्याच मनाला अथवा इच्छांनाही केव्हा केव्हा हुलकावणी द्यावी लागते !

२४. दुःखाची श्रीमंती

१२६

कोणत्याही कलाकाराची एखादी कलाकृती, कलेचा आविष्कार कोणासाठी असतो? याच उत्तर 'स्वतःच्या आनंदासाठी' असंच निर्विवादपणे येईल. निर्मितीचा आनंद कलाकाराला हवाच असतो. पण त्याचबरोबर त्याला हवी असते रसिकांची 'दाद'! आपल्या कलाकृतीच्या योग्य मूल्यमापनाचा आनंदही हवासाच असतो. तसं नसतं, तर पुस्तकं छापली गेलीच नसती किंवा चित्रांची प्रदर्शनंही भरवली गेली नसती. काही कलाकार 'मी केवळ माझ्या समाधानासाठी ही निर्मिती करतो किंवा करते' असं म्हणतात आणि एका अर्थी रसिकांची उपेक्षा करतात. पण कवी जाँनिसार अख्तर मुळीच अशी लपवाछपवी करत नाहीत. मी जे लिहितो ते सगळ्या रसिकांसाठीच, असं ते मानतात. एकदा निर्मिती संपली की, कलाकृती केवळ त्या कलाकाराची नसते. ती सर्वांची, अगदी साऱ्या जगाची असते. जाँनिसार अख्तरांचं (कवी जावेद अख्तर यांचे वडील) हे मनोगत अनुप जलोटा आपल्या भाव मधुर आवाजात सांगतात ते असं:

अशआर मेरे यूँ तो ज़मानेके लिये है ।

कुछ शेर फ़क़त उनको सुनानेके लिये हैं ॥

- माझी कविता, माझी शायरी, मी लिहिलेले शेर (अशआर हे 'शेर' चे अनेकवचन) हे सगळं तुमच्यासाठी - जगासाठी आहे. आणि म्हणूनच माझी शायरी मी तुमच्या हवाली केलीय. मात्र काही ओळी, काही कविता - (कुछ शेर) मी राखून ठेवलेत. कुणालाही मी ते दाखविले नाहीत की सांगितले नाहीत. मनोमनात जपून ठेवलेत, कारण ते शेर आहेत फक्त माझ्या प्रियतमेसाठी. ते फक्त तिलाच ऐकवायचे आहेत. कारण त्यात तिच्याबद्दलची प्रेमभावना गुंफलेली आहे.

आपल्या कवितांबाबत जशी वाटणी कवीनं केली आहे तशीच दुःखांचीही त्यानं वर्गवारी केलेली दिसते. आपले खास शेर प्रियतमेला ऐकविल्यानंतरही तिनं

त्याच्याकडे दुर्लक्षच केलं असावं. त्यामुळे झालेल्या दुःखाबद्दल कवी म्हणतो -

अब ये भी नहीं ठीक कि हर दर्द मिटा दें

कुछ दर्द कलेजेसे लगानेके लिये हैं ॥

- 'दुःख' म्हटलं की ते नष्ट करण्याचाच प्रयत्न केला पाहिजे का? सगळी दुःखं सारखी असतात थोडीच? काही दुःखं तर त्यांच्यावर प्रेम करावं अशी असतात. (कारण ती प्रियजनांची देणगी असते.) ती हृदयाशी कवटाळून ठेवावीत, अशीच असतात.

अशी मौल्यवान दुःखं असणं हे आपल्या श्रीमंतीचंच लक्षण असतं. अशा दुःखामुळे डोळ्यांत आलेल्या अश्रूंना कोंडून कशाला ठेवायचं? उलट ते अश्रू हिरे - माणकांसारखे दिमाखानं मिरवायचे! पापण्यांना त्या रत्नांनी उलट सजवायचं!

आंखोंमें जो भर लगे तो काँटेसे चुभेंगे ।

ये अश्क तो पलकोंपे सजानेके लिये हैं ॥

- ते अश्रू (अश्क) डोळ्यांमध्येच (मनातच) कोंडून ठेवण्याचा प्रयत्न केला तर काट्यासारखे सलत राहतील आणि दुःखाची टोचणी अधिक तीव्र होईल.

गज्जतेमध्ये कुठलाही शेर मागच्या - पुढच्या शोराशी अर्थानं जोडलेलाच असला पाहिजे, असं बंधन नसतं. इथेही पुढचा शेर हा एकदम वेगळा विचार सांगतो. मागच्या शोरांशी तो तसा संलग्न नाही.

सोचो तो बड़ी चीज़ है तहज़ीब बदनकी ।

वर्ना तो बदन आग बुझानेके लिये है ॥

- शरीर! अखेर शरीर म्हणजे काय तर केवळ आत्म्याचं वस्त्र. ह्या उदात्त पातळीवरून विचार करणाऱ्यांनाच फक्त संस्कृतीचा (तहज़ीब) अर्थ कळतो. आणि त्यांच्या आचारात - आचरणात शिष्टता व सभ्यता येते. शेवटी संस्कृती आचरणातून दिसून येते. पण हे समजावून न घेणारांच्या दृष्टीने जर बघितलं तर शरीर म्हणजे काय? केवळ वासनेचा अग्नि शमविण्याचं एक साधन! एवढाच मर्यादित अर्थ लावणारांना 'संस्कृती'चं सोयरसुतक कोटून असणार? कवीला या शोरातून सूचित करायचं आहे की, शरीर - शुचिता ह्या महत्वाच्या बाबीशी संस्कृती निगडीत आहे. पण हे सर्व कोणाच्या दृष्टिकोनातून? जो विचार करील त्याच्याच !

शेवटच्या शोरात जाँनिसार अख्तर आपली व्यथा सांगून टाकत आहेत-

ये इल्मका सौदा, ये किताबें, ये रिसाले ।

इक शाख्सकी यादोंको भुलानेके लिये है ॥

- ही ज्ञानाची (इल्म) देवघेव किंवा खरेदी - विक्री (सौदा), हे ग्रंथ आणि ही नियतकालिक (रिसाले) आणि वह्या चोपड्या यात मी स्वतःला गाडून घेतलंय! (जाँनिसार अख्तर त्यावेळी प्राध्यापक होते) स्वतःभोवती हा कोट आपणहूनच मी उभा केलाय. फक्त एकाच कारणासाठी! त्या एका प्रिय व्यक्तीची (शाख्स) आठवण बुजवून टाकण्याकरता!

‘ती आठवण’ विसरण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी ते शक्यच नसतं. अशा विसरण्याच्या प्रयत्नानंतरही ती, आठवण कवीला गज्जल लिहायला लावते. आणि हळव्या रसिकांना ती पुन्हा पुन्हा ऐकावीशी वाटते, त्याला काय करणार?

२५. शामे - ग़म

दूरवरून किशोरकुमारच्या गाण्याचे शब्द कानांवर येत होते - यह शाम मस्तानी। मदहोश किये जाये। कवीला 'ती' संध्याकाळ धुंद - फुंद आणि मस्त भासत होती, आणि कोणता तरी अज्ञात धागा त्याला प्रियेकडे खेचून नेत होता. तिची भेटही घडवत होता. दुसऱ्याएका कवीला त्याच संध्याकाळच्या समयानं किती व्याकुळ केलंय! तलतचा दर्दभरा आवाज तेच सांगतो-

शामे - ग़मकी कसम । आज ग़मगीं हैं हम ॥

रोजची संध्याकाळ तीच. फरक असतो तो आपल्या मनाच्या आरशात. उदासीनतेनं धुरकटलेल्या मनाच्या आरशात त्या मावळत्या तेजाचं प्रतिबिंबही उदासवाणंच भासतं.

कवी अहमद नदीम क्रासमी यांना अशा उदास संध्यासमयी प्रातःकालची आठवण का बरं येते आहे?

शामको सुबहे -चमन याद आयी ।

किसकी खुशबू-ए- बदन याद आयी ॥

प्रातःसमीराच्या सोनेरी स्पर्शाने बागेमधल्या (चमन) सर्व कळ्या उमलून सुगंधाची (खुशबू) बरसात करतात. पण हा सुगंध त्या कळ्यांचा छेः, हा तर कवीच्या प्रियतमेच्या कोमल कायेचा! (बदन-शरीर) पण संध्याकाळी ती सन्निध आहे कुठे? तिच्या सान्निध्याचा तो प्रसन्न गंध नुसता आठवला; आणि संध्याकाळीही प्रातःकालची आठवण होऊन अधिकच उदास वाटू लागलं. जीवनाचाही संदर्भ घेऊन ह्या ओळी वाचून पाहा.

चांद जब दूर उफ़क्रमें डूबा ।

मेरे लहजेकी थकन याद आयी ॥

हा निस्तेज चंद्र हळूहळू मावळतीच्या क्षितीजाकडे (उफ़क्र) झुकतो आहे, तसाच माझ्या गीताचा स्वरही (लहजा) थकत चालला आहे. ढळत जातो आहे. उदास!

या उदासीनतेचं कारण अर्थातच प्रिय व्यक्तीचा दुरावा. मावळतीच्या सर्व रंगांत एकच रंग अधिक गडद असतो. भावुकतेचा. तशातच आठवणींची दूर गेलेली पाखरं पुन्हा मनाच्या घट्ट्यात परतून आली की उदासीनतेत अधिकच भर पडते.

याद आये तेरे पैकरके खुतूत ।

अपनी कोताहि- ए-फ़न याद आयी ॥

तिच्या शरीरसुगंधाबरोबरच तिच्या रूपाच्या - सौष्टवाच्या (सुबक वक्र) रेषा (खुतूत पैकरके) कवीला आठवताहेत. तिच्या सौंदर्याचं वर्णन करणं किंवा चित्रामध्ये ते बद्ध करणं कसं शक्य आहे? कारण तसं करायला जावं तर मूर्तिमंत कलाही (फ़न) तोकडीच (कोताही) पडेल! तिच्या सौंदर्याबरोबरच आठवतोय कलेचा कोतेपणा, कलेची मर्यादा !

जब खयालोंमें कोआी मोड़ आया ।

तेरे गेसूकी शिकन याद गयी ॥

- कवी केवळ प्रियतमेच्या विचारात एवढा गुरफटून गेला आहे की वळणं - वळसे (मोड़) घेऊनही पुन्हा तिचाच विचार! तीच गुंतागुंत. विचारांच्या या वळणांवरून आणि गुंतागुंतीवरूनही पुन्हा आठवतात ते तिचे कुरळे केस (गेसू-ए-शिकन) ! आता काय करावं?

आणि काय करावं हे शेवटी समजलंच नाही. ती उदास संध्याकाळ अधिकाधिक गडद होत गेली. आणि नकळत अंधाराचं साम्राज्य सुरू झालं. अंधार ही चीजच केवढी भयानक आहे! माणसाचं अस्तित्वच ती गिळून टाकते. त्या क्षणी कुठल्याही प्रिय व्यक्तीलासुद्धा बहुधा माणूस विसरून जातो. आणि धडपडतो ते फक्त स्वतःचं अस्तित्व शोधण्यासाठी! संध्याकाळनंतर येणाऱ्या रात्रीप्रमाणे उदासीनतेनंतर हा निराशेचा अंधकार मनाला वेढून उरतो. तेव्हा आठवतो तो फक्त एक आशेचा किरण. त्याचीच जबरदस्त गरज असते. शेवटच्या शेरात कवी म्हणतो-

जिन शुआओंसे उलझते गुजरा ।

रात आयी तो किरन याद आयी ॥

- पूर्वी (आशेचे) अनेक किरण (शुआओं) माझ्याभोवती होते, नव्हे त्यातच मी गुरफटलो होतो. पण आता निराशेच्या या रात्री त्या किरणांचा मागमूसही नाही. आता मला त्या किरणांची प्रकर्षानं आठवण होते आहे!

शेवटी माणसाला जगायला हवा असतो आशेचा आधार. त्या किरणानं वाट दाखविली तरच वाटचाल शक्य होते. नाहीतर चाचपडण्याशिवाय गत्यंतर उरत नाही.

अहमद नदीम क्रासमीची ही गझल विशेष महत्त्वाची म्हणावी लागेल. कारण गुलाम अलीनं गझल गायला सुरुवात केल्यानंतर प्रथम हीच गझल गायली आहे. त्यापूर्वी काही सिनेसंगीत त्यांनी गायलं होतं. पण प्रथम - गझलेचा मान हिचाच आहे. गुलाम अली, मेहदी हसन आणखी अनेक पाकिस्तानी गायकांचे चाहते भारतभर असंख्य आहेत. नुकतंच, सितारवादक रईसखान यांनी केलेलं एक धक्कादायक विधान वाचनात आलं. मुस्लिम कलाकारांना म्हणे भारतात दुय्यम वागणूक मिळते! आणि त्यासाठी ते भारतीयत्व सोडून आता कराचीस जाणार आहेत. विधान धाडसाचं आणि वर्तन भेकडाचं. बरं झालं, सरोदवादक अमजाद अली यांनीच रईसखान यांना परस्पर कडक उत्तर दिलं आणि निषेधही केला.

मला वाटतं रईसखान साहेबांनी 'मेनका' मासिकाच्या रसिकांना जरी विचारलं असतं तरी सर्वांनी एकमुखानं सांगितलं असतं की, आम्ही आमच्या मुस्लिम बांधवांच्या काव्याचा आनंद आणि आस्वाद किती मनापासून घेत आहोत. काव्य आणि संगीत या स्वर्गीय कला आहेत. आणि कलेला कुठल्याही देशाच्या अथवा धर्माच्या सीमा नसतात एवढंच आम्ही जाणतो!

२६. जीवन - धारा

जीवन! केवळ एक तीन - अक्षरी चार मात्रांचा शब्द. परंतु अद्याप ह्या शब्दाचा अर्थ कुणालाच पूर्णपणे उलगाडला नाही. शास्त्रज्ञांपासून तत्वज्ञांपर्यंत सर्वांनाच ते एक न सुटलेलं कोडं आहे. असं म्हणतात, प्रोटोप्लाझम या जीवनयुक्त पेशीद्रवाचे सर्व घटक शास्त्रज्ञांना ज्ञात आहेत. पण प्रयोगशाळेत ते एकत्र करून 'जीवन' घडवता येत नाही ते नाहीच. जीवनाला ब्रह्म मानणाऱ्यांची अवस्थाही फारशी वेगळी नाहीच. फक्त ते गूढतेला भव्यतेची व दिव्यत्वाची जोड देतात; आणि अशी गूढ - भव्य गोष्ट अनाकलनीयच राहायची असं मानून गप्प बसतात.

१३२

कवीला मात्र या दोहोंचा सुवर्ण मध्य म्हणायला हवं. तो जीवनाच्या उत्पत्तीची मीमांसा करत नाही किंवा जीवनाच्या अंतिम ब्रह्मरूपाची सत्यासत्यताही पडताळून पाहू जात नाही. तो जीवनाचा वस्तुनिष्ठ अनुभव घेतो, त्याचं वास्तव वर्णन करतो, कवी अतहर नफ्रीस किती सोप्या पद्धतीनं जीवनाबद्दल लिहितो आहे पाहा -

सोचते और जागते सांसोंका इक दरिया हूँ मैं ।

अपने गुमगश्ता किनारोंकेलिये बहता हूँ मैं ॥

जीवन म्हणजे केवळ एक श्वासांचा समूह. पण कोंडलेला नव्हे. एक प्रवाही चैतन्य असलेला. वाहणारा. नदीप्रमाणे (दरिया) गतिशील. श्वासांची महा नदीच. पण श्वासही केवळ अर्थहीन नव्हेत. तर जागरूक असलेले. (जागते) आणि विचारांनी समृद्ध. मतितार्थ, की प्रत्येक क्षण जाणीवपूर्वक जगायचा आहे. उगमापाशी लहानसा असणारा हा ओहळ विचारांमुळे एवढा विशाल होत जातो की पहिले किनारे केव्हाच पुसत जातात. आणि जीवनाच्या त्या उद्धिष्टांच्या नवनव्या किनाऱ्यांना शोधण्यासाठीच ओघ पुढे जात राहतो. ते हरवलेले किनारे (गुमगश्ता) मिळवण्यासाठीच वाहात राहायचं! तसाच वाहत चाललो

आहे मी!

जल गया सारा बदन इन मौसमों की आगमें ।

एक मौसम रूहका है, जिसमे अब जिंदा हूँ मैं ॥

जीवनाच्या या मार्गक्रमणेत कुठलेही अनुभव यायचे बाकी राहिले थोडेच? सर्व (सुख- दुःखाचे) ऋतू अनुभवून झाले. नुसते अनुभवले असंही नाही तर चांगली होरपळ झाली त्यात. पण आता मात्र विचार त्या अनुभवांपलीकडे जाऊन पोहोचले आहेत. जीवन असार असल्याचं जे सार (रूह) किंवा अंतिम सत्य कळून आलं त्यामुळे उलट आता मनाला स्थिरता आली आहे. आणि त्या आत्मिक बळावरच (रूहका मौसम) मी आता जगतो आहे.

गजलेचा पुढचा शेर आस, मित्र (किंवा प्रिय व्यक्ती) यांना उद्देशून कवीनं लिहिला आहे.

मेरे हाटोंका तबस्सुम दे गया धोखा तुझे ।

तूने मुझको बाग़ जाना, देख ले सहरा हूँ मैं ॥

माझ्या ओठांवर मी नेहमीच (प्रयत्नपूर्वक) स्मित खेळवत ठेवतो. पण तेवढ्यामुळेच तुमची मात्र फसगत (धोखा) झाली! तुम्हाला वाटलं, सुखानं मोहरून गेलेला, उमलून आलेला एक हसरा बगीचा (बाग़) आहे मी, पण ते खरं नाही. वाटलं तर येऊन पाहा; मी फक्त आहे एखादं उजाड, वैराण वाळवंट (सहरा)! त्यात आता काहीही रुजणार नाही. ना स्नेह ना प्रेम! म्हणून माझ्या सस्मित चेहऱ्याकडे पाहून माझ्याशी जवळीक साधायचा प्रयत्न वृथा करू नका

देखिये मेरी पज़ीराईको अब आता है कौन ।

लम्हाभरको वक्तकी दहलीज़पर आया हूँ मैं ॥

काळाच्या ह्या विशाल नदीचा विचार करता, माझं जीवन म्हणजे आहे तरी काय? केवळ एक बिंदू! काळाच्या उंबरठ्यावर (दहलीज़) मी क्षणभराकरता (लम्हा- क्षण) येऊन ठेपलो आहे. आता माझा स्वीकार (पज़ीराई) कोण करतंय पाहू या. दुःख की आनंद? जीवन की मृत्यू? सफलता की अपयश? यांच्यापैकी कोण असेल माझ्यासाठी? (कौन मुझे कुबूल फर्माएगा?) ??? केवळ प्रश्नचिन्हच! माझ्या वाट्याला यातलं काय आहे हे त्या काळालासुद्धा सांगता येणार नाही. कारण त्याच्या उदरात कोणासाठी काय राखून ठेवलंय हे तो स्वतःही जाणत नाही!

काळरूपी सागराशी एकरूप होऊन जाण्याचा तो क्षण कुणालाही कधीच ज्ञात नसतो. म्हणून श्वासांची ही नदी अशीच वाहत राहायलाच हवी. आणि किनाऱ्यांची निर्मिती व शोध अखंड चालूच राहायला हवा. कारण किनारे म्हणजे प्रवाहाला वळण देणारे, योग्य दिशेनं वळविणारे वाटाडे! त्यांची मोडतोड किंवा उल्लंघन म्हणजे प्रलयच. म्हणून किनाऱ्यांच्या सोबतीनं चालत राहायचं तर श्वासांना नक्की सापडेल तो शाश्वत आनंद. आत्मिक - आध्यात्मिक (रूह, रूहानी) सुख. हेच जीवनाचं खरं श्रेय. खरं इद्दिष्ट.

अतहर नफ़ीसच्या शब्द - प्रवाहाला गुलाम अलीच्या स्वरांचे लाभलेले किनारे आपल्याला गझलेच्या भावार्थात नकळत बुडवून टाकतात, अधिक विचार करायला लावतात.

२७. आज्ञमाइश (पारख)

उर्दू शायरी आणि हिन्दी सिनेमा यांचं जवळचं नातं आहे असं म्हणायला हवं. कारण प्रेमविषयक कल्पनाविलासात दोन्ही बाबतीत साम्य आढळतं. उर्दू शायरीत प्रेयसीचा अनुनय करणारा, तिच्या प्रेमासाठी वेडा झालेला आणि तिच्याखेरीज जगच नाही असं मानणारा प्रियकर हिन्दी सिनेमातला हीरोच नव्हे का? तिच्या मागे मागे हिंडण्याव्यतिरिक्त दुसरा काहीच उद्योग नसतो बिचान्याला. तिनं झिडकारलं तरीही (लोचटाप्रमाणे) तिच्याभोवती घुटमळणारा 'हीरो' प्रत्यक्षात कुणी पाहिला आहे का?

'शकील' बदायुनी फिल्मी दुनियेच्या सतत संपर्कात होताच. त्याच्या ह्या गझलेत अशाच एका प्रियकराचं चित्र आहे. मात्र त्यामध्ये आलेल्या शेरामधला प्रियकर जरा अधिक भाग्यवान आहे. त्याची प्रेयसी त्याच्या निष्ठापूर्वक केलेल्या अनुनयाकडे थोडीशी कृपावन्त होऊन बघते आहे. मात्र ती अजूनही सावधपणे त्याच्या प्रेमाची खात्री करून घेते आहे. ती त्याला भेटण्याची वचनं देते पण प्रत्यक्षात हुलकावण्या देते. तरीही तो आपल्यावरच अनुरक्त आहे ना, त्रास सोसूनही आपलीच आराधना करतो आहे ना, हे मुद्दाम पाहत राहते. आणि मुख्य म्हणजे हा तिचा 'खेळ' त्याला पुरता कळला आहे. म्हणून शकील म्हणतो-

बनाबनाके तमन्ना मिटायी जाती है ।

तरहतरहसे वफा आज्ञमायी जाती है ॥

काय जीवघेणा खेळ आहे हे प्रेम म्हणजे! त्यामध्ये मनात आकांक्षा (तमन्ना) फुलविली जाते. आशा लावली जाते आणि नंतर तिचा चक्काचूर केला जातो! आणि असंच निरनिराळ्या (तरहतरहसे) युक्त्या - प्रयुक्त्यांनी प्रेमाच्या निष्ठेची (वफा) सतत परीक्षा घेतली जाते. (आज्ञमायी जाती है) पण कारण काय? प्रेमात माणूस 'मजबूर' होतो हेच खरं.

अशा परीक्षा घेत राहायचं, त्यानं त्या परीक्षांना उतरायचं; पण तरीही ती मेहेरबान

होत नाही ती नाहीच! तेव्हा तो म्हणतो,

जब उनको मेरी मोहोब्बतका एतबार नहीं ।

तो फिर नज़रसे नज़र क्यों मिलायी जाती है ॥

इतक्या वेळा मला आजमावूनही तिचा माझ्या प्रेमावर काडीमात्रही विश्वास (एतबार) नाही. (पण मला वाटतं ती फक्त तसं नाटक करत आहे. मनातून तिला माझ्या प्रेमाबद्दल खात्री पटलीच असली पाहिजे. कारण, तसं नसतं तर) माझ्याकडे पुन्हा पुन्हा तिची (अर्थपूर्ण-सहेतुक) नजर का बरं वळली असती? जर विश्वास नसेल तर ही दृष्टिभेट तरी कशाला?

तिच्याही प्रेमाची कबुली तिनं द्यावी यासाठी तो उत्सुक आहे. म्हणजे हृदयाच्या देवाण - घेवाणीची प्रक्रिया खऱ्या अर्थानं पूर्ण होईल. पण तिच्या अशा उडवाउडवीमुळे त्याला अजूनही साशंकता वाटते आहे की माझं प्रेम, माझं हृदय हिनं स्वीकारलं आहे की नाही?

हमारे दिलका वो हमको पता नहीं देते ।

हमारी चीज़ हमीसे छुपायी जाती है ॥

आम्ही हृदय तिच्या हवाली केलं. पण त्या गोष्टीला काहीच प्रतिसाद नाही! निदान आमचं आम्हाला परत तरी करायचं होतं. पण इथं तर उलटंच घडतंय. आमची वस्तू (चीज) आमच्यापासून लपविली जातीय!

प्रेयसी - उर्दू शायरीमधली प्रेयसी ही अशी असते. सतत परीक्षा घेणारी, अजमावणारी, निष्ठुर. पण तिची ही निष्ठुरता असते मात्र वरवरचीच. त्याच्या निष्ठेची खात्री पटण्यासाठीच ती वरवर बेपर्वा असल्याचं दाखवते. त्याला तरसवते. तरीही तिच्या मनात असलेल्या भावना तिच्या पूर्णपणे काबूत राहत नाहीत. कधीतरी एखादा प्रेमळ कटाक्ष, केव्हातरी एखादं आपलेपणाचं स्मित तिच्याकडून निसटून जातं. आणि प्रियकराला 'अंदरकी बात' सांगून जातं. मग कुठं त्याला जरासा दिलासा मिळतो. अन् तो स्वतःला समजावतो की, 'थांब एवढा उतावीळ होऊ नकोस. तुला जो प्रतिसाद हवा आहे तो मिळणार आहे. पण धीर धर. तुला हवं ते घडणारच आहे.

'शकील' दूर- ए- मंज़िलसे नाउम्मीद न हो ।

अब आयी जाती है मंज़िल, अब आयी जाती है ॥

शकील, अरे तुझ्या मुक्कामाचं ठिकाण (मंज़िल) दूर आहे म्हणून निराश (नाउम्मीद)

का होतो आहेस? मुळीच निराश न होता चालत राहा अन् चालत राहा. ते बघ तुझं इच्छित स्थळ जवळ येतंच आहे; अगदी आलंच आहे.... जवळ....!

हा शेवटचा शेर काही फक्त प्रेमाच्या पूर्तीलाच उद्देशून नाही. कुठल्याही ध्येयाच्या वाटेवर वाटचाल करत असताना असाच स्वतःला धीर द्यावा लागतो. चिकाटी सोडून भागत नाही. प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागते. तेव्हा कुठं ईप्सित साध्य होतं.

शकीलची ही गझल सुप्रसिद्ध गायिका निर्मला अरुण (निर्मलादेवी) यांनी गायिलेली आहे. निर्मलादेवी म्हणजे हिंदी सिनेमातील नट गोविंदाची आई. निर्मलादेवी आणि लक्ष्मीशंकर यांच्या जुगलबंदीच्या ध्वनिमुद्रिका आपण बऱ्याचदा आकाशवाणीच्या पुणे केंद्रावरून ऐकतो. त्या गझलही किती उत्तम गातात हे अशा गझला ऐकूनच माहीत होतं.

टेपरेकॉर्ड्सच्या सुळसुळाट नव्हता, त्या काळी विविध - भारतीवरून ह्या गझलची निर्मलादेवींची ध्वनिमुद्रिका अनेकदा ऐकू यायची, आणि तेवढा एकच मार्ग असायचा. आज तीच गझल टेप करून ठेवल्यावर आपण काहीतरी खास किंमती अशी चीज मिळविल्याचा आनंद झाल्याशिवाय राहत नाही !

२८. नसीब

१३८

‘तुमचा दैवावर विश्वास आहे का?’ या प्रश्नाचं उत्तर फक्त होय किंवा नाही याच शब्दात देणं बहुधा सगळ्यांनाच अवघड जाईल. होय म्हणणाऱ्यांची गोष्ट एकवेळ सोडा, पण ‘नाही’ म्हणणारेही जेव्हा प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूनही एखाद्या बाबतीत अपयशाचे धनी होतात तेव्हा ‘अरेरे! दुर्दैव!’ असे उद्गार काढतातच. निराशेच्या काळात कशावर तरी दोष लादण्यासाठी तरी माणसाला दैवाची गरज भासतेच. अशाच दुर्दैवानं खचलेल्या व्यक्तींच्या मनाचं चित्रण क्लैसर उल् जाफरी करताहेत एका गझलेच्या वेगवेगळ्यां शेरात. आपल्या भावमधुर आवाजात अनुप जलोटांनी ही गझल एका खाजगी मैफलीत सादर केली होती.

बैठे बैठे रोनेकी ।

रुत है पागल होनेकी ॥

- दिवस तरी कसे आले आहेत! विचार करून अक्षरशः वेड लागण्याची पाळी आलीय. हतबुद्ध होऊन बसल्या बसल्या (दैवावर - परिस्थितीवर) अश्रू ढाळण्याशिवाय काही सुचत नाहीए.
मीच असं काय पाप केलं होतं? सगळे लोक आनंद, ऐश्वर्य उपभोगात आहेत आणि मी?

मेरा घर है मिट्टीका ।

बाकी दुनिया सोनेकी ॥

- (प्रयत्न करूनही मी अपयशी) सगळ्या दुनियेतली घरं सोन्याची, कौलं सोन्याची आणि माझ्या वाट्याला मात्र दारिद्र्य! माझं घर फक्त मातीचं!
वरील शेरात कवी स्वतःची कीव करतो आहे हे खरं, पण बाकी जगाबद्दल त्याच्या मनात असूया मात्र मुळीच नाही. फक्त परिस्थितीची वस्तुनिष्ठ नोंद आहे. पुढचा शेर सुंदर आहे.

दिलसे बढ़कर लगती है ।

क्रिमत एक खिलौनेकी ॥

- शेराचा सरळ अर्थ अगदी सोपाच आहे. (माझ्या) हृदयापेक्षाही एखाद्या खेळण्याची किंमत (पर्वा) अधिक असावी ना? (एखादं खेळणं तुटलं, मोडलं तरी लोक हळहळतात. ते खेळणं तुटल्याबद्दल त्यांना वाईट वाटतं. आणि इथं प्रत्यक्ष माझं हृदय - माझं मन दुखावलंय, तुटलं आहे तरी त्याची कोणाला काहीच खंत नसावी?)

जगाची रीत खरोखरच अशी आहे. लोक मूर्तीपूजक असतात, मृतपूजक असतात. जित्या - जागत्या अन् जिवंतपणी मरण सोसणाऱ्याची त्यांना दया येत नाही. तीच व्यक्ती मेली तर तिच्या मृत्यूचे सोहाळे होतात. या भावार्थाचा पुढचा शेर-

मरनेवाला मिट्टीका ।

अर्थी चांदी सोनेकी ॥

- जो मरणारा (जिवंत होता तोपर्यंत) आहे त्याची किंमत मातीमोल, पण नंतर राहिलेल्या त्याच्या शवाचे (अर्थी) सारे सोपस्कार. त्या शवाला मात्र सोन्याचांदीचा भाव! काय ही विपरीत रीत!

मरणारा मात्र मनात म्हणत असावा, 'जाऊ द्या ना, आप मर गये, डूब गयी दुनिया!' पण जिवंत असणारी स्वार्थी माणसं एखादा स्वार्थ प्रथम साधून घेतील आणि नंतर कृतघ्नपणाच दाखवतील.

पार उतरकर सोचे लोग ।

साजिश नाव डुबोनेकी ॥

- नावेत बसून किनाऱ्याला लागतील आणि नंतर तीच नाव बुडवून टाकण्याचा दुष्ट कटही (साजिश) हे स्वार्थी लोक करतील.

या शेरात नाव हे एक प्रतीक आहे. खूपशा स्वार्थी माणसांना आपल्या भोवतीच्या माणसांचा फक्त आपल्या फायद्यासाठी 'वापर' करून घेण्याचं चांगलं 'ज्ञान' असतं. आणि गरज संपली की ते त्या व्यक्तीला अलगदपणे दूर सारायला किंबहुनी तिचं नुकसान करायलाही कमी करत नाहीत. हाच भाव वरील शेरात आहे. दुर्दैवाच्या फेऱ्यात सापडलेल्या व्यक्तीच्या वाट्याला असं जिणं यावं ना? कवी शेवटच्या शेरात म्हणतो,

हमको कैसे हाथ मिले ।

सब रेखाएं खोनेकी ॥

- दैवानं आम्हाला हात तरी कसे दिले? ज्या हातावरच्या रेषा सगळं गमावशील असंच सांगणाऱ्या आहेत. काही मिळण्याची चिन्हं दाखविणारी एकही भाग्यरेषा नाही! सब रेखाएं खोनेकी!

या गझलेत उद्विग्न अशा मनःस्थितीचं वर्णन कवीने प्रतिकांच्याद्वारे केलं आहे. सुरूवातीलाच त्या व्यक्तीनं 'पागल' होनेकी रूत - असं म्हटलेलं असल्यानं त्या व्यक्तीचं संतुलन परिस्थितीमुळे ढळलं आहे हे लक्षात येतं. आणि अशाच वेळी माणूस दैववादी बनतो किंवा ज्योतिष, हस्तसामुद्रिक अशांच्या वाटेला जातो. (हे लक्षात घेऊन अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या सभासदांनी तूर्त क्रैसर- उल्-जाफरी यांना माफ करून टाकावं एवढीच माफक अपेक्षा!)

बाकी काही असो, पण इतक्या छोट्या बहर (वृत्त) मध्ये लिहून कवीनं खूप काही त्यात सामावण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे, हे कुणीही मान्यच करील.

२१. आँचल

संस्कृती. उर्दूमध्ये तहज़ीब. भाषा कुठलीही असो, समाज कोणताही असो, संस्कृती ह्या शब्दाचे साहचर्य 'स्त्री'शी अधिक प्रमाणात निगडित आहे. पिढ्यान् पिढ्या संस्कृतीचं जतन करणारी याच अर्थानं 'स्त्री'कडे पाहिलं जातं. स्त्री म्हणजे सुसंस्कृतता, लज्जा- मर्यादा यांचं प्रतीक. स्त्री म्हणजे संस्कृतीच्या उच्च -नीचतेचं जणू प्रमाण! स्त्रीचं रूप जेवढं सात्त्विक तेवढी एखादी संस्कृती अधिक उच्च. स्त्रीची केवळ वागणूकच नव्हे तर तिचा पेहराव हाही संस्कृतीचाच आरसा. तिच्या पेहरावातही सर्वात अधिक महत्त्व जर कशाला असेल तर तिच्या पदराला. खांद्यावरचा तो पदर म्हणजे तिची नम्रता, तिची अदब, तिची शालीनता! एखाद्या संस्कृतीत हा पदर दुपट्ट्याचं रूप घेईल तर दुसऱ्या वेळी बुरख्याचं. पण त्याच्या आड दडलेल्या संस्कृतीचं तो आजवर रक्षण करत आलेला आहे. निदान तसं ठामपणे मानलं जातं हे नक्की.

स्त्रीचा पदर सर्वांचं लक्ष वेगवेगळ्या अर्थानं आकर्षून घेतो. ताहिर फराज़ रामपुरी हा कवीही या गोष्टीला मुळीच अपवाद नाही. मात्र ताहिर फराज़ रामपुरी या कवीची 'नज़र' साफ आहे. आजच्या 'स्त्री' नं या 'पदरा'ची राखावी तेवढी बूज खरोखरच राखली आहे का? - याचं कुठेतरी नकारार्थी उत्तर त्याला अस्वस्थ करतं आहे हे त्याच्या 'आँचल' या काव्यातून सतत जाणवत राहतं. गायक राजकुमार रिज़्वी ते भाव आपल्या उत्कट स्वरातून समर्थपणे आपल्यापर्यंत पोहोचवितात.

हुस्ने - बेबाक्रने ये कहके उडाय़ा आँचल ।

जा कहीं और बसा अपना ठिकाना, आँचल ॥

- पूर्वीचं हे शालीन सौंदर्य (हुस्न) आज केवढं धीट आणि थोडंसं निर्लज्जही (बेबाक्र) झालंय! या सौंदर्यानं 'आँचल' ला रजा देण्याचीच तयारी चालविली आहे. त्याला हवेत 'उडविताना' असंही सांगितलं जातंय की जा बर! कुठेतरी

दुसरीकडे आपला आधार शोध तू....

या शेरामधून स्त्रीची आजकाल दिसणारी बंडखोर वृत्ती चित्रित झालेली दिसते. संस्कृतीचा वारसा स्त्रीच्या स्वाधीन करून आणि सामाजिक स्वास्थाच्या जबाबदाऱ्या तिच्यावर टाकून स्त्रीला एकदा बंधनात जखडून टाकलं की पुरुषांचं कर्तव्य संपतं, या भावनेचा निषेध या शेरात नोंदविला आहे. मात्र 'बेबाक्र' या एका शब्दावरून स्पष्ट होतं की, कवीला अशी बंडखोरी अमान्य आहे. त्याचं पारंपारिक संस्कारित मन, स्त्रीला असा विचार करताना पाहून दुखावलं गेलं आहे. कारण 'आँचल' शी त्याच्या भावना कशा निगडित आहेत ते पाहा-

शामके साथ जब मैं लौटके घर आता हूँ ।

पोंछता है मेरे माथेका पसीना आँचल ॥

- संध्याकाळी थकूनभागून मी घरी येतो तेव्हा हा 'आँचल'च माझ्या मस्तकावरचा घाम (पसीना) टिपून घेतो. मायेनं. प्रेमानं.

ज्या पदरात भरभरून माया साठविलेली आहे असा तो प्रेमळ आँचल नसून कसं चालेल? त्याची सावली मिळण्यासाठी कवी कुठलंही दिव्य करायला तयार आहे!

चोर बन जाऊंगा मैं आंखमिचौलीके लिये ।

शर्त ये है मेरी आंखें हो तुम्हारा आँचल ॥

- तू आपल्या पदरानं जर माझे डोळे बांधणार असशील तर (संसाराच्या) आंधळ्या कोशिंबिरीच्या खेळात मी 'चोर' बनून माझ्यावर राज्य घ्यायलासुद्धा तयार आहे! 'आँचल' मात्र तुझा हवा, एवढीच माझी अट (शर्त) आहे.

तिचं प्रेम मिळत असेल तर प्रेमात 'अंध' बनूनही तिचा अनुनय करत राहणं त्याला आवडणार आहे. त्याच्या लेखी 'आँचल'चं महत्त्व केवढं मोठं आहे! म्हणून शेवटच्या शेरात कवी म्हणतो-

जाने क्या सोचके गिरते हुए कांधेसे 'फ़राज़' * ।

उनके सीनेपे जरा देरको ठहरा आँचल ॥

- तिनं 'आँचल' ला स्वतःचा 'ठिकाना' दुसरा बघायला सांगितला तरी 'आँचल' ला आपली स्वतःची महती पुरती ठाऊक आहे. म्हणूनच तिनं खांद्यावरून त्याला ढकलून दिलं तरी पडता पडता तो तिच्या वक्षस्थळावर स्थिरावला.

यावरून दिसून येते की कवीला बेबंद आणि स्वैर अशी स्त्री अवांछित आहे. तर उलट तिनं तिची मर्यादा, तिची शालीनता जपलीच पाहिजे, असा आग्रह आहे. स्त्रीनं मुक्त असावं पण स्वैर नसावं असंच आज कोणीही म्हणेल. वेगवेगळ्या स्त्री- संघटनाही अशीच भूमिका मांडत असतात. स्त्रीला मुक्ती हवी आहे याचा अर्थ स्वैराचाराचा परवाना हवा आहे असा नाही. तिला मुक्ती हवी आहे ती पारंपारिक गुलामगिरीतून. तिच्याकडे पाहण्याच्या समाजाच्या सदोष दृष्टिकोनातून. 'आँचल'चा लाक्षणिक अर्थ हेच स्पष्ट करतो. स्त्रीलाही ममतेचा आपला पदर इतरांच्या सावलीसाठी पसरायचा आहे. पण ते जर गुलामगिरीचं अवगुंठन असेल तर ते भिरकावून द्यायला आता ती मागेपुढे पाहणार नाही, एवढी स्त्री - शक्ती आता नक्की जागृत झाली आहे. हेही नसे थोडके!

३०. मौजे - सबा

घनगंभीर समुद्र आणि त्यावरची अंधारी पहाट. या दोन गोष्टींचा एकत्रित विचार गूढरम्य भासतो, तो आपल्यासारख्या सामान्य माणसाला. पण अशा गूढ, भयमिश्रित अंधाऱ्या पहाटेलाच कोळी लोक आपली साधीसुधी शिडाची होडकी लाटांच्या स्वाधीन करतात. कारण जमिनीवरून वाहणाऱ्या वाऱ्यामुळे उठणाऱ्या लाटा समुद्राच्या आतल्या दिशेला जाण्यास पूर्णपणे योग्य असतात. त्या लाटा त्यांच्या पाठिराख्या असतात. होडीला हव्या त्याच दिशेला त्यांचा 'बहाव' असतो. अशा पहाटवाऱ्याच्या लाटांची साथ इतकी अनुकूल असते की त्यामुळे अंधारमय सागराचीसुद्धा भीती वाटेनाशी होते. या लाटांचा 'उपमान' म्हणून किती सुरेख वापर कवी एहसान 'दानिश' यांनी केला आहे! त्यासाठी गझलेचा मतला पाहा-

१४४

**यूं न मिल मुझसे खफ़ा हो जैसे
साथ चल मौजे - सबा हो जैसे**

तू मला भेटते आहेस खरी, पण भेटीत जाणवतं काय की तू माझ्यावर नक्कीच नाराज आहेस. तुझ्या मनात नसताना भेटते आहेस. अशा भेटीचा काय आनंद वाटणार? तेव्हा नाराज (खफ़ा) असशील तर मुळीच भेटू नकोस. मला तुझी साथ हवी आहे. पण ती कशी असावी सांगू? पहाटवाऱ्यानं उठणाऱ्या लाटांसारखी. (मौजेसबा) भरतीसारखी. जी जीवननौकेला योग्य दिशेला घेऊन जाईल. तिच्या गतीशी अनुकूल असेल. अशी साथ मला हवीय.

कवी अपेक्षा करतो आहे. पण नियम असल्याप्रमाणे त्याच्या अपेक्षांचा भंग त्याच्या जोडीदाराकडून ठरलेलाच आहे. अनुकूल साथ वगैरे तर दूरची बात, इथे तो जोडीदार त्याला विसरूनच गेला आहे.

**लोग यूं देखके हँस देते हैं
तू मुझे भूल गया हो जैसे**

'ती' तर त्याला विसरलीही. पण लोकांच्या ते लक्षात आल्यामुळे त्याचं मात्र हसं

होत आहे.

उर्दू काव्यात 'उपेक्षा' अगदी ओतप्रोत भरलेली आहे. प्रत्यक्षात उपेक्षा ही दुःखद असेलही पण काव्यात मात्र ती उत्कटतेत भर टाकते आणि सौंदर्य वाढविते. यासाठी पुढचा शेर पाहू या-

मौत आयी तो इस नाज़के साथ ।

मुझपे अहेसान किया हो जैसे ॥

कवीकडे दुर्लक्ष करण्यात मृत्यूही मागे नाही. तो एकदाचा येतो. पण अशा गर्वनि (नाज़) आणि अशा ऐटीत की जणू काही त्याचं येणं हे कवीवर उपकारच (एहसान) आहेत!

असं उपेक्षेचं दुःख सहन करीत तो तळमळतो आहे. पण त्याची ही तडफड पाहूनही न पाहिल्यासारखी करते आहे त्याची प्रेयसी. आणि तसाच तो निष्ठुर परमेश्वरही. दोघांना उद्देशून लिहिलेला हा पुढचा शेर-

ऐसे अनजान बने बैठे हो

तुमको कुछ भी न पता हो जैसे

माझ्या दुःखाची तुला काहीच खबर (पता) नसल्यासारखी तू वागते आहेस, जणू आपण त्या गावचेच नाही (अनजान)! (हे तुझं वागणंही मला क्लेश देतं आहे.)

तिची उपेक्षा व त्याच्याच जोडीला मृत्यूकडून झालेली उपेक्षा त्यानं भोगली आहे. मृत्यू आला खरा, पण मृत्यूनं त्याला पुरतं संपविलंही नाही. (तिथंही पुन्हा उपेक्षाच!) त्यामुळेच 'जिंदगी' पुन्हा शिल्लक राहिलीच. अशी जीवघेणी जिंदगी मात्र व्यतीत करण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं-

जिन्दगी बीत रही है 'दानिश' ।

एक बेजुर्म सज़ा हो जैसे ॥

- माझं जीवन मी कसंतरी व्यतीत करतो आहे. (कारण त्याशिवाय इलाज नाही.) पण 'जीवन' कसलं ते? जीवन नव्हेच, गुन्हा न करताही (बेजुर्म) मला मिळालेली शिक्षा (सज़ा) आहे ती! ती शिक्षा मी चुपचाप भोगतो आहे, बस. माणसानं तयार केलेल्या कायद्याच्या तत्त्वापेक्षा ईश्वरी कायद्याचं तत्त्व निराळं दिसतंय. अनेक अपराधी सुटले तरी हरकत नाही पण निरपराध्यास शिक्षा होता कामा नये ही माणसाच्या कायद्याची दृष्टी. पण जीवनाचा ईश्वरनिर्मित कायदा

याउलटच. अनेकदा निरपराधी व्यक्तींच्याच बाबतीत जीवन हे कठोर शिक्षा बनतं, इतकं की मृत्यूनंही लाजेनं मान खाली घालावी. असं का घडतं याला मात्र कोणाजवळच उत्तर नाही.

अेहसान 'दानिश'ची ही गझल मेहदी हसन आपल्या खास आवाजात पेश करतात, तेव्हा शब्द आणि सूर एकमेकांना अगदी 'मौजे-सबा' - प्रमाणे साथ देतात. कुणीच कुणाची उपेक्षा करीत नाही.

gGg

३१. वादा

निरोपाचा हळवा, नाजूक क्षण! नंतर येणाऱ्या वियोगापूर्वीचा. येऊ नये असं वाटत असतानाही हमखास येणारा असा हा दुःखद क्षण.... प्रेमिकांच्या मयूरपंखी दुनियात वादळ होऊन येतो. मग 'तिचे' पाझरणारे डोळे पाहून व्याकूल होत 'तो' तिला अधिक जवळीकीनं सांगतो. "नाही ग, मी तुला क्षणभरही विसरू शकणार नाही. मी लवकरच पुन्हा भेटेन.... आणि पुन्हा...."

पण 'तिची' समजूत पटतच नाही. तिचं आपलं एकच म्हणणं, एकच भीती.

विसरशील खास मला दृष्टिआड होता ।

वचने ही गोड गोड देशि जरी आता ॥

१४७

-यशवंत देव

“आता खूप आश्वासनं -वचनं देतो आहेस खरा, पण ही सारी विसरून तर जाणार नाहीस ना? वचनभंग तर करणार नाहीस ना?”

वचनभंगाच्या नुसत्या कल्पनेआडही एवढं दुःख दडलेलं असतं. शब्द.... वचन....

वादा....

आनंद बक्षीनं एका गीतात म्हटले होतं.

वादा तेरा वादा

वादेपे तेरे मारा गया

बन्दा मैं सीधासादा .... वादा तेरा वादा ॥

मराठी भावगीतात बऱ्याच वेळा 'ती' प्रामाणिक आणि 'तो' बेपर्वा असं चित्र असतं, तर उर्दू काव्यातील प्रियतमाच जास्त बेफिकीर असते. ती त्याला वरचेवर शब्दांवर - आश्वासनांवर झुलवीत ठेवत असते. आणि आश्वासनं पाळणं हा तर तिचा मुळी स्वभावच नाही. मग 'तो' बिचारा बेजार होऊन जातो. आणि मन काव्यात रमवू पाहतो.

ग़ज़ब किया तेरे वादेपे एतबार किया ।

तमाम रात क्रयामतका इन्तज़ार किया ॥

- भलतीच मोठी (धाडसाची) गोष्ट (गजब) केली आम्ही! (जी करायला नको होती.) तुझ्या शब्दांवर - आश्वासनांवर (वादा) आम्ही वेड्यासारखा विश्वास (एतबार) ठेवला! आमच्या भोळ्या मनाला आपलं वाटलं तू आपला शब्द पाळशील. अन् त्यामुळे रात्रभर (तमाम रात) आम्ही डोळ्यांत प्राण आणून कमालीची (क्रयामत) वाट पाहिली अगदी! (पण चुकलंच ते!)

तिनं कमालीची वाट पाहायला लावून त्याला निराश केलंय खरं. पण केव्हातरी चुकून ती 'मेहेरबान' ही होते. मात्र तेव्हाही ती जेवढी सुखविते तेवढीच त्याला (विरहाची जाणीव देऊन) दुखवितेही.

हँसाहँसाके शबे - वस्ल अशक्रबार किया ।

तसल्लियाँ मुझे दे दे के बेक्रार किया ॥

- मीलनाच्या रात्री (वस्ल- मीलन) ती स्वतः हसत नि आम्हाला हसवीत राहिली. पण (जाते - जाते म्हणून) आमच्या डोळ्यांतून तिनं पाणीही काढले (अशक्रबार किया). आणि त्याच वेळी (पुन्हा येण्याचं आश्वासन देत) आमचं सांत्वन करत राहिली. पण कसचं काय? आम्ही तिच्या सांत्वनामुळेही बेचैनच (बेक्रार) झालो! (हिला काहीच वाटू नये का त्या वियोगाचं?)

कवी तिनं दिलेल्या आश्वासनामुळे वाट पाहतो आहे. पण तिच्या प्रेमात तो 'वेडा' मात्र झालेला दिसत नाही हे पुढच्या शेरावरून कळतं-

हम ऐसे महवे - नज़ाराँ न थे जो होश आता ।

मगर तुम्हारे तगाफ़ुलने होशियार किया ॥

- तिच्या दृष्टभेटीनं (नज़ारा) आम्ही एवढे तल्लीन किंवा बेहोष (महव) थोडेच झालो होतो तर आम्ही शुद्धीवर येणार! हं, एक मात्र खरं की तिनं केलेल्या उपेक्षेमुळे (तगाफ़ुल) आम्ही सावध (होशियार) नक्कीच झालो आहोत.

प्रेमाच्या वेडेपणातही असा सावधपणा जर थोडासा शिल्लक असेल तर वचनभंगाच्या दुःखाची तीव्रता नक्कीच थोडी कमी होईल. नाही का? वरील शेरात कवीला प्रेमिकांना हाच संदेश द्यायचा असावा. अर्थात हा विचार कवीलाही 'क्रयामतका इन्तज़ार' केल्यानंतर सुचला आहे.

तिच्या शब्दांवर विसंबून त्यानं वाट पाहिली. ती न आल्यामुळे निराशेच्या दुःखात रात्र कशीबशी संपविली, ही हकीकतही तिच्या कानांवर कोणीतरी घातली. पण

‘उपेक्षा’ हा स्वभावाचा स्थायीभाव असणाऱ्या या निष्ठुर प्रियेनं, कोण जाणे यात खरं किती आणि खोटं किती!- अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. हे ऐकून कवीचं दुःख वाढणार यात शंकाच नाही.

फ़साना-ए- शबे- ग़म उनको इन कहानी थी ।

कुछ एतबार किया और कुछ न एतबार किया ॥

- (आम्ही जागविलेल्या) दुःखद रात्रीचं (शबे-ग़म) वर्णन (फ़साना) तिला एखाद्या (काल्पनिक) कथेसारखे वाटलं. (अशा कथांवर जसा कोणीही संपूर्ण विश्वास ठेवत नाही तसं) तिनंही काही थोडाफार विश्वास (एतबार) ठेवला तर थोडाफार अविश्वासही दाखविला. (कुछ न एतबार किया!)

‘दाग़’ ची ही गज़ल आपल्या मोहम्मद रफीच्या आवाजात ऐकली की वाटतं, शम्मी कपूरला उसना आवाज देण्याऐवजी अशा गैरफिल्मी (कुठल्याही सिनेमात नसलेल्या) गज़लाच रफीनं गात राहायला हवं होतं !

३२. चंद्र चषक

आकाशातला सोन्याचा तेजोगोल जेव्हा निष्प्रभ होऊन मावळतीच्या सावळ्या अथांगतेत बुडी घेतो तेव्हा सारी सृष्टीच पोरकी आणि उदासीन होऊन जाते. त्यातच, तेजाच्या धाकानं तोपर्यंत लपून राहिलेल्या चांदण्या धिटाईनं पुढे येऊ लागल्या की सायंकालीन उदासीनता वाढतच जाते. अशा संध्यासमयी आधार असतो तो शीतल चंद्राचा. पण ती संध्याकाळही जर चंद्रहीन असेल तर? काहीच का पर्याय नाही?

१५०

आहे! आहे! कवी कृतील शिफाईजवळ अशा उदास - चंद्रहीन संध्यासमयी दिलासा देणारा उपाय आहे. कवी म्हणतो, मावळू देत सूर्य मावळला असेल तर; आणि नसला चंद्र तर तोही नसू देत. फक्त एका गोष्टीचाच आस्वाद घ्या. मद्य! भरा तो चषक आणि पाहा त्या चषकातूनच तुम्हाला चंद्रोदय झाल्यासारखा वाटेले. सर्व काही उजळून निघेल आणि मनातली दुःखाची आग शीतल होऊन जाईल.

शामके साँवले चेहरेको निखारा जाए

क्यों न सागरसे कोई चाँद उभारा जाए

-संध्याकाळचा हा सावळा उदास चेहरा उजळवून टाकू या. (निखारना). त्यासाठी मद्यचषक (सागर) आणून त्या धुंदीत आपणच चंद्र निर्माण करू या. शीतलता अनुभवू या.

कवीनं आपली उदासीनता मद्यात बुडवून टाकण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी त्याला ते जमलेलं दिसत नाही व शीतलताही अनुभवाला आलेली दिसत नाही.

रास आया नहीं तस्कीनका साहिल कोई

फिर मुझे प्यासके दरियामें उतारा जाये

- (कितीही मद्य घेतलं) पण मनाला शांती आणि समाधान (तस्कीन) यांचा किनारा (साहिल) काही सापडला नाही, भावला नाही (रास न आया). तेव्हा

पुन्हा मला (जीवनाच्या) 'तृष्णा' नदीत (प्यास का दरिया) सोडून द्या, झालं!
मद्याचं हे असं आहे. त्याचा प्रत्येक थेंब फक्त तहान अधिक वाढवतो. त्या
जळजळीत अन् जाळणाऱ्या थेंबात कुठून असणार शीतल चंद्र? मद्याकडून जेव्हा
दिलासा लाभत नाही तेव्हा कवीला आठवण येते ती आपल्या मैत्रिणीची.
प्रियतमेची. पण तिथंही तोच प्रकार. तिची नजर तर कृपाळू अन् स्नेहार्द्र वाटते
खरी. पण वागण्याचा ढंग (अदा) मात्र जीवघेणा (क्रातिल)-

**मेहेरबाँ तेरी नज़र, क्रातिल तेरी अदाएँ
तुझको किस नामसे ऐ दोस्त पुकारा जाए**

-तूच सांग तुला 'मेहेरबान' म्हणावं की 'क्रातिल' म्हणावं? कोणत्या नावांनं
संबोधावं?

परंपरेप्रमाणे, प्रियतमेनं त्याला बहुधा वचन देऊ केलं. पण त्याचा मात्र तिच्या
अशा प्रेमाच्या आश्वासनावर मुळीच विश्वास नाही.

**मुझे डर है तेरे वादेपे भरोसा करके ।
मुफ्तमें ये दिले- खुशफ़हम न मारा जाए ॥**

१५१

-तुझ्या आश्वासनावर (वादा) विश्वास (भरोसा) ठेवताना मला भीती वाटत्येय.
माझ्या हृदयाचा उगीच हकनाक बळी जायचा. कारण माझ्या हृदयाला - मनाला
सरळ विचार करण्याचीच सवय आहे. (खुशफ़हम). तू फसवशील असा
वेडावाकडा विचार त्याला शिवणारही नाही. प्रत्यक्षात तसं झालं तर मात्र....!
शेवटी ज्या गोष्टीची भीती कवीला वाटत होती तेच घडलं. 'ती' प्रियसखी त्याच्या
जीवनातून निघून गेली. आणि भोळ्या भाबड्या मनाचे खळकन् तुकडे झाले.
मनाचं 'शमादान' चक्काचूर झालं आणि त्यातली तिच्या प्रीतीची ज्योत विझून
गेली. जीवनात गडद संध्याकाळचा काळोख दाटू लागला.

जिनके दमसे मेरे दिनरात दरख़्शां थे 'क्रतील' ।

कैसे अब उनके बिना वज़त गुज़ारा जाए ॥

- जिच्यामुळे माझं जीवन, माझे दिवस व रात्री प्रकाशमान (दरख़्शां) होत्या ती
माझी प्रीती - ज्योत, माझी प्रियतमा मला सोडून गेली. आता उरलेलं हे
अंधकारमय जीवन कसं व्यतीत करावं?

हा अनुत्तरित प्रश्न कवीपुढे विक्राळ स्वरूपात उभा असावा. म्हणूनच काही न
सुचल्यामुळे त्याला आठवण झाली ती मद्यचषकाची. संध्येच्या गडद सावळ्या

चेहऱ्यापेक्षाही, मनातल्या विझून गेलेल्या ज्योतीमुळे पसरलेली काळोखी अधिक असह्य झाली. म्हणूनच कुठला तरी चंद्र हवा. आकाशात नसेल तर मद्याच्या धुंदीतून तो प्रकट व्हायला हवा. पेल्यातून उगवायला हवा. काहीतरी असं व्हायलाच हवं नाहीतर हा काळोख मिटणार कसा?

अर्थात मद्याच्या प्याल्यातून उगवणारे असे भासमान चंद्र जर जीवनातला अंधार उजळून टाकायला पुरेसे असते, तर कवी अष्टौप्रहर त्यातच बुडून राहिला असता; मग त्यानं लेखणी उचलून गझल कशाला लिहिली असती? आणि गुलाम अलीनी तरी कशाला गायली असती?

३३. प्रेमपत्रे

प्रेम! प्रेम म्हणजे प्रत्येकाच्या आयुष्यात केव्हा ना केव्हा फुलांची बरसात करणारा एक ऋतू! प्रेम म्हणजे आनंद आणि दुःख या दोन टोकांमध्ये झुलवणारा एक झोका! प्रेम म्हणजे सगळं काही की प्रेम म्हणजे काही नाही? कोणाला - अगदी कोणालाच प्रेमाची व्याख्या नीट करता यायची नाही. कुठे तरी कोणी तरी लिहिलेलं वाक्य आठवतंय, प्रेम हे भुतासारखं असतं. सर्वजण त्याच्याबद्दल बोलतात, पण कोणीच त्याला पाहिलेलं नसतं! प्रेमाचं हे भूत माणसाच्या अंगात शिरतं, त्याला आपल्या इशान्यावर नाचवतं आणि अचानक गडपही होतं. गडप होतं ते गुलाबी पाकिटांमध्ये! त्या गुलाबी थड्यांवर आसवांची फुलं वाहण्यापलीकडे प्रेमिकाच्या हातात - नव्हे डोळ्यात - दुसरं काही नसतं.

१५३

वो जो खत तूने मोहोब्बतमें लिखे थे मुझको ।

बन गये आज वो साथी मेरे तनहाईके ॥

ही तुझी प्रेमपत्रं! त्या काळी प्रेमात येऊन लिहिलेली! (कोण जाणे तेव्हाचं तुझं प्रेम खरं असेलही. पण आज मात्र तुझ्या प्रेमाला खुणा फक्त या कागदापुरत्याच उरल्याहेत.) आज ही पत्रं एवढा एकच दिलांसा आहे मला. माझ्या एकटेपणात (तनहाई) मला साथ देणारी ही तुझी पत्रं हेच खरे मित्र आहेत माझे.

**जब भी महसूस किया है कि मैं तनहा हूँ
इनको पढ़ लेती हूँ, कुछ देर मैं जी लेती हूँ
आँखसे बहते हुए अश्रुओंके इन धारोंसे
अपनी उम्मीदके दामनको मैं सी लेती हूँ ॥**

जेव्हा कधी फार फार एकटं वाटतं तेव्हा याच पत्र- मित्रांना मी जवळ करते. पुन्हा पुन्हा वाचते. आणि तेवढ्याच काळापुरतं मला जीवन परत मिळाल्यासारखं वाटतं. (एरवी तुझ्याशिवाय जगण्याला काय 'जीवन' म्हणायचं?) वाचता वाचता, तुझ्या शब्दांमधल्या प्रेमानं मन भरून येतं अन् डोळ्यांतून अश्रू (अश्रू) वाहू लागतात. असं वाटतं, तू लिहिलेले प्रेमाचे हे शब्द इतके खोटे असतील का? आणि पुन्हा

मनातल्या आशेचा फाटका पदर (दामन) मी नकळत अश्रूंनी शिवून घेते. तू येशील अशी आशा पुन्हा मनात जागी होऊ लागते. तुझ्या पत्रांमुळेच तर हे शक्य होतं.

मेरी बरबाद मोहोब्बतके ये वो गुंचे हैं ।
जिनसे अब भी तेरी यादोंकी महक आती है ।
मेरी तक्रदीरके ये टूटे हुए तारे हैं ।
आजभी दुनिया मेरी जिनसे जगमगाती है ॥

माझं प्रेम आज असफल (बरबाद) झालंय. पण माझ्या प्रेमवेलीला कधी काळी आलेली सुंदर कळ्या फुलं (गुंचे) आहेत, ही तुझी पत्रं म्हणजे! माझ्या दुदैवानं आज ह्या पत्र- रूपी ताऱ्यांच्या जरी उल्का झाल्या असल्या तरी माझं जीवन अजून त्यांच्यामुळेच उजळलेलं आहे. (जर ही पत्रं नसती तर मी केव्हाच अंधःकारात विलीन होऊन गेले असते.)

कैद हैं इनमें मेरे प्यारमें गुजरे लम्हें ।
वो हंसी लम्हें जो अब दर्दका शारारां है ॥
जब तलक ज़िन्दा हूँ, इनको न जला पाऊंगी ।
अब तो ये खतही मेरे जीनेका सहारा है ॥

तू प्रेमानं लिहिलेल्या या पत्रात पुन्हा एकदा भेटतात ते प्रेमानं ओथंबलेले क्षण (लम्हें)! काळाच्या ओघात वाहून गेलेले ते क्षण किती सुंदर भासले होते तेव्हा. आज त्याच क्षणांच्या आठवणी दुःखाच्या ठिणग्या (शारारे) होऊन मनाला जाळताहेत. पण तरीही ही तुझी पत्रं आहेत. तुझी आहेत म्हणूनच मी ती पत्रं कधीच जाळू शकणार नाही. पत्रातल्या प्रेमस्मृती मला जाळत राहिल्या तरी हरकत नाही. पण ही पत्रं मी तशीच जपून ठेवीन. कारण आता या पत्रांच्या शिवाय दुसरा कुठला आधार आहे मला जगण्यासाठी? माझ्या जिवात जीव असेपर्यंत मी कधीच जाळणार नाही ही तुझी पत्रं!

प्रेमिका 'त्या' जुन्या पत्रांमध्येच गुंतलेली राहू इच्छिते. ज्या पत्रांत तिला सापडताहेत तिच्या भय प्रीतीचे अवशेष! तिचे हरवलेले सोनेरी क्षण! तिचा निसटलेला फुलाफुलांचा भूतकाळ.

'भूत'काळ! म्हणजेच प्रेमाचा काळ. प्रेमरूपी भुताचा जे मन मानेल तेव्हा येतं, पछाडतं आणि मांत्रिकाशिवाय उतरतंही. ते निघून गेल्यानंतर जीवनाच्या झालेल्या

स्मशानात उरतात ही अशी गुलाबी थडगी! वेडी मनं ती थडगी उकरून त्यातच
'जीवन' शोधू बघतात आणि पुन्हा अश्रू ढाळत असतात.

(कवी 'अभिलाष' चं हे गीत उषा मंगेशकर यांनी गायिले आहे.)

gGg

३४. बदलते ऋतू

वर्षाऋतू. आभाळानं धरतीवर प्रीतीचा वर्षाव करण्याचा ऋतू. पण आजच्या युगात प्रीती, वर्षाव या सर्व गोष्टी 'मोसमी' असतात. सुखाचा जरा कुठे शिडकाव होतो न होतो तोच ऋतू पाठ फिरवून निघून जातो. आता खऱ्या अर्थाने ऋतू 'बदलले' आहेत!

कवी बाली यांना अशा बदलत्या ऋतूंचं फारसं दुःख नाही. ऋतू हे बदलणारच. तो त्यांचा स्वभावच आहे हे कवीनं मान्यच केलेलं आहे. दुःख आहे ते ऋतूंप्रमाणे बदलणाऱ्या माणसांचं! वर्षा न वर्षता निघून जाते याचं विशेष नाही; पण ज्यांच्याकडून प्रेमाची अपेक्षा आहे अशा व्यक्तींनी दुःख देऊन जीवन उध्वस्त करून टाकावं याला काय अर्थ आहे?

१५६

मिल भी जाते हैं तो कतराके निकल जाते हैं ।

हाय! मौसमकी तरह दोस्त बदल जाते हैं ॥

- दुःखी करून हे दोस्त (प्रियजन) निघून तर जातात, पण योगायोगाने पुन्हा भेट झालीच तरी चुकवून निघून जातात! बदलणाऱ्या ऋतूंप्रमाणे त्यांनीसुद्धा एवढं बदलावं ना!

आपल्या प्रिय व्यक्तीनं, मित्रानं आपली अशी उपेक्षा करावी ही केवढी मानहानीची बाब आहे! त्याचं दुःख अधिक असतं. ते सोसूनही जेव्हा कवीच्या मनात त्या प्रिय व्यक्तीबद्दलच्या प्रेमभावना उचंबळतच राहतात तेव्हा कवीला स्वतःचाच राग येतो.

हम अभीतक हैं गिरिप्रतारे - मोहोब्बत यारों ।

ठोकरें खाके सुना था कि संभल जाते हैं ॥

- (अपमान सोसूनही) आमच्या मनावर अद्यापही त्या प्रियतमेबद्दलच्या प्रीतीचा पगडा आहे. त्यात आम्ही अजूनही जखडून (गिरिप्रतार) गेलेलो आहोत. ठेच लागल्यावर माणसं शहाणी होतात, सावरतात असं आम्ही ऐकलं होतं. पण आम्ही काहीच धडा घेतला नाही. (केवढा हा प्रीतीमधला पागलपणा).

वो कभी अपनी जफ़ापर न हुआ शर्मिदा ।

हम समझते रहे पत्थर भी पिघल जाते हैं ॥

- माझ्यावर अन्याय, अत्याचार (जफ़ा) करूनही त्याला (दोस्त आणि प्रियतमा) त्याबद्दल थोडीही जाणीव नाही की शरम नाही. आम्हाला वाटलं होतं, अत्याचार सोसून आमची झालेली अवस्था पाहिल्यावर तरी त्याला पाझर फुटेल. दगडालाही पाझर फुटतो असं आम्ही ऐकलं होतं पण हे काम दगडापेक्षाही कठीण दिसतंय!

उग्रभर जिनकी वफ़ाओंपे भरोसा कीजे ।

वक्रत पड़नेपे वही लोग बदल जाते हैं ॥

- जे लोक आपल्याशी प्रामाणिक आहेत, सच्चे आहेत, आपल्या प्रेमाबाबत ज्यांच्याजवळ निष्ठा (वफ़ा) आहे असा आपला विश्वास असतो, तेच लोक ऐन (दुर्दैवी - संकटाची) वेळ येते तेव्हा एकदम बदलून जातात; आणि आयुष्यभरच्या विश्वासाला तडा जातो.

लोक बदलतात, प्रेमाऐवजी दुःख देतात, वचन देऊनही घात करतात, यात तर काहीच नाही; खरं आश्चर्य पुढेच आहे!

इस तगाफुल पे ये आलम है कि हर महफ़िलमें ।

वो भी गाते हुए 'बाली' की गज़ल गाते हैं ॥

- एवढी उपेक्षा (तगाफुल) करूनही याप्रियजनांचं (प्रियतमेचं आणि मित्रांचं) वागणं असं आहे की जणू काही आपण त्या गावचेच नाही. (हे कशावरून दिसतं? तर -) प्रत्येक मैफलीत माझी प्रियतमा जेव्हा गाऊ लागते तेव्हा माझी (लिहिलेली) गज़ल गायला काही ती विसरत नाही! या अवस्थेला (आलम), या वागण्याला काय म्हणावं?

कवी बाली म्हणतो त्याप्रमाणे लोकांचे अनुभव प्रत्येकालाच केव्हा ना केव्हा येत असतात. लोक बदलत असतात. ऋतू बदलत असतात. जे आज आहे ते उद्या तसंच असेल कशावरून? नव्हे, ते तसं नसतंच. जगात टिकाऊ असं काहीच नाही. प्रत्येक गोष्ट बदलत असते हीच एक टिकाऊ वस्तुस्थिती आहे!

ऋतूप्रमाणे बदलणाऱ्या दोस्तांबद्दल गज़लेतून तक्रार करणारा कवी बाली तरी न बदलता राहिला असेल थोडाच? त्याची खात्री पटण्यासाठी मात्र बालीच्या दोस्तानं गज़ल लिहिली आहे का ते पाहायला हवं!

अनुप जलोटा 'बाली'ची गज़ल आपल्या मैफलीत गातात. पण याचा अर्थ बालीचा

बेवफा दोस्त म्हणजे अनुपजी असं कोणी समजू नये!

gGg

३५. 'चढता सूरज....'

कोणताही तत्त्वचिंतक हा मुळात कवी असतो असं म्हणतात आणि ते खरंही असावं. नाहीतर कृष्णानं गीता लयबद्ध श्लोकांत सांगितली नसती किंवा ज्ञानेश्वरीही ओव्यांऐवजी गद्यात लिहिली गेली असती. तेव्हा तत्त्वज्ञान आणि काव्य यांचं नातं गहिरं आहे यात शंका नाही. तत्त्वज्ञ सर्व चराचर गोष्टींकडे समभावाने बघतात. त्यांच्या दृष्टीने कोणीही 'मोठा' किंवा 'छोटा' नसतो. सर्वच नियतीच्या हातच्या कळसूत्री बाहुल्या असतात.

सृष्टीमध्ये कोणीही याला अपवाद नाही. अगदी ज्याच्या आधारावर जीवसृष्टी जगते आहे तो सूर्यही याला अपवाद नाही. कारण त्या सूर्यालाही उतरती कळा आहेच आहे!

१५९

हुए नामवर बेनिशाँ कैसे कैसे

ज़मीं खा गयी नौजवाँ कैसे कैसे.....

आज जवानीपर इतरानेवाले कल पछताएगा

चढता सूरज धीरे धीरे ढलता है ढल जाएगा....

- कित्येक नामवंत, कीर्तिवंत आज काळाच्या ओघात नामशेष झाले. अन् अशा तऱ्हेनं विरून गेले की आज त्यांची नाव निशाणी शिल्लक उरली नाही. सगळ्यांना ह्या धरतीनं आपल्या पोटात सामावून घेतलं. सगळ्यांची झाली ती फक्त चिमूटभर धूळ! हे मूर्ख माणसा, हे सगळं पाहूनही तू आज तुझ्या तारुण्याचा गर्व करतोस? (इतराना) पण उद्या तुला त्याबद्दल पश्चात्तापाची वेळ येईल बघ. कारण तूसुद्धा हे तारुण्य संपून वृद्धावस्थेनंतर एके दिवशी या धुळीशी एकरूप होऊन जाशील. तारुण्य ही काय चिरकाल टिकणारी गोष्ट आहे? अरे, हा तेजाने तळपणारा, वर वर चढणारा सूर्यही जिथे हळूहळू ढळतो तिथे तुझ्यासारख्या पामराची काय कथा?

तू यहाँ मुसाफ़िर है ये सराये - फ़ानी है

चार रोज़की मेहमाँ तेरी ज़िन्दगानी है

धन, जमीन ज़र - ज़ेवर कुछ न साथ जाएगा

खाली हाथ आया है खाली हाथ जाएगा

- तू एक विसरतो आहेस की हे जग म्हणजे केवळ एक नश्वर मर्त्यलोक (सरा-ए-फ़ानी) आहे, आणि तूही या मर्त्यलोकातला केवळ काही काळ वास्तव्याला आलेला एक वाटसरू (मुसाफ़िर) आहेस. तुझं इथलं वास्तव्य संपवून तुला जेव्हा जावं लागेल तेव्हा इथलं धन- संपत्ती, सोनं (ज़र) किंवा दागिने यातलं काहीच तुझ्याबरोबर येणार नाहीए. जीवन तुझ्याकडे चार दिवसांसाठी पाहुणं आलंय. ते संपवून तू रिकाम्या हातानंच परत जाणार आहेस, हे विसरू नकोस. कितीही बजावलं तरी माणूस हा उपदेश सोयीस्करपणे विसरून जातो. यक्षानं म्हणे धर्मराजाला 'जगात सगळ्यात आश्चर्य कोणत्या गोष्टीचं? असा प्रश्न केला होता. तेव्हा तत्त्वज्ञ धर्मराजानं हेच उत्तर दिलं होतं की, 'आपण मर्त्य आहोत हे माहीत असूनही माणूस जीवनात इतका लिप्त असतो हेच ते आश्चर्य!' इथंही कवी तेच म्हणतो आहे-

१६०

जानकरभी अनजाना बन रहा है दीवाने

अपनी उम्रे - फ़ानीपर तन रहा है दीवाने

इसक्रदर तू खोया है इस जहाँके मेलेमें

तू खुदाको भूला है फँसके इस झमलेमें

- जाणूनबुजून तू 'अजाण' बनत आहेस. आणि आपल्या नश्वर आयुष्याच्या भरोशावर गर्व करत आहेस. स्वतःमध्येच तू इतका मशगूल आहेस की तुला जीवन देणाऱ्या त्या सर्वमान शक्तीचा - ईश्वराचा तुला विसर पडला आहे.

आजतक ये देखा है पानेवाला खोता है

ज़िन्दगीको जो समझा ज़िन्दगीपे रोता है

मिटनेवाली दुनियाका एतबार करता है

क्या समझके तू आखिर इससे प्यार करता है?

- अरे, अजून तुझे डोळे उघडले नाहीत का? तू पाहतोस ना, जे गवसतं ते तसंच हरवतंदेखील. जीवन तसंच आहे. एके दिवशी हरवून जाईल, हातातून निसटून जाईल! तरीही तुला या जीवनाबद्दल एवढा (फाजील) विश्वास (एतबार) का वाटतो आहे? ज्यांना जीवन म्हणजे खरं काय ते समजलेलं असतं ते जीवनाबद्दल शोकच करतात. तू मात्र ते समजून न घेता जीवनावर का वेडं प्रेम करतो आहेस

हेच कळत नाही!

अपनी अपनी फ़िक्रोंमें जो भी है वो उलझा है ।
 ज़िन्दगी हक़ीक़तमें क्या है, कौन समझा है ।
 आज समझ ले, कल ये मौक़ा हाथ न तेरे आएगा ।
 ओ ग़फ़लतकी नींदमें सोनेवाले धोका खाएगा ।
 चढता सूरज धीरे धीरे ढलता है ढल जाएगा ॥

- जीवन म्हणजे वस्तुतः काय हे कुणालाच खरं कळलेलं नसावं. आणि इथं जो तो आपल्याच चिंतेत मग्न असल्यावर दुसऱ्याला कोण जीवनाबद्दल समजावून देणार? म्हणून म्हणतो, अजून वेळ गेली नाही तोवर तुझं तूच समजून घेण्याचा प्रयत्न कर. गाफील राहशील आणि झोपून राहशील तर हे जीवन दगा देऊन संपून जाईल (आणि मग तू स्वतःचा उद्धार कसा करवून घेशील?) तेव्हा ही गफ़लत करू नकोस....

कवी कैसर रत्नागिरवी किती समर्पक शब्दांत जीवनाचं सार (जीवन असार आहे हेच) सांगतो आहे! आणि आपल्या आर्त पहाडी आवाजात अज़ीज़ नाज़ा जेव्हा आपल्यापर्यंत हे शब्द पोहोचवतो, तेव्हा जीवनाची नश्वरता मनाच्या तळातून पृष्ठभागावर आल्याशिवाय अन् बेचैन केल्याशिवाय राहत नाही. अज़ीज़ नाज़ाचं नाव ज्या कव्वालीमुळे माहीत झालं ती 'चढता सूरज'! 'जिवासंगे जन्मे मृत्यू, नेम हा जगाचा' हीच कल्पना कैसर रत्नागिरवी दुसऱ्या कडव्यात अशी मांडताहेत -

मौतने ज़मानेका ये समाँ भी खा डाला ।
 कैसे कैसे रुस्तमको ख़ाकमें मिला डाला ॥
 याद रख सिकंदरके हौसले तो आली थे ।
 जब गया था दुनियासे दोनों हाथ खाली थे ॥

- जगातली एखादी गोष्ट सुंदर आहे, श्रेष्ठ आहे म्हणून ती मृत्यूच्या तावडीतून सुटली असं कधी होत नाही. तो सारंच समभावानं गिळंकृत करतो. त्यानं रुस्तमला (इराणचा एक योद्धा व पहिलवान) धुळीस मिळवून टाकलं; एवढंच नाही तर जगज्जेत्या सिकंदरलाही नमवलं. सिकंदरचं सामर्थ्य (हौसले) तर उच्च दर्जाचं (आली) अन् श्रेष्ठ होतं. पण शेवटी तो रिकाम्या हातानंच या दुनियेतून गेला ना!

ही उदाहरणं पुरेशी नसतील तर (हे माणसा) आणखी ऐक,

अब न वो हलाकू है और न उसके साथी है ।

जंगे- ज़ू ओ पोरस है और न उसके हाथी है ॥

कल जो तनके चलते थे अपनी शानो शौकतपर ।

शम्मा तक नहीं जलती आज उनकी तुर्बतपर ॥

- (इतरांना चळचळा कापायला लावणारा - तो) हलाकूही (चंगेझखानचा नातू - जो फार जुलमी होता) आज उरला नाही किंवा लढवय्या (जंगे - ज़ू) असलेला पोरसही मागे राहिला नाही. मृत्यूनं सर्वांना नष्ट करून टाकलं; कोणी शूर असो किंवा सप्राट! जे कुणी आपल्या वैभवाचा रुबाव करत होते (शानो शौकत) त्यांची नावनिशाणी मृत्यूनं अशा तऱ्हेनं मिटविली की आज त्यांच्या थडग्यांजवळ (तुर्बत) साधी ज्योतही (शम्मा) लावण्याइतके ते कुणाला स्मरत नाहीत. सर्वजण काळाच्या ओघात वाहून गेलेत!

अदना हो या आला हो सबको लौट जाना है ।

मुफ़लिसो तवंगरका क्रब्रही ठिकाना है ।

जैसी करनी वैसी भरनी आज किया कल पाएगा ।

सरको उठाकर चलनेवाले, इकदिन ठोकर खाएगा ।

चढता सूरज धीरे धीरे ढलता है ढल जाएगा ॥...

- कुणी नीच असो (अदना) अथवा कुणी एखादा उच्च वा श्रेष्ठ (आला), सर्वांना मृत्यूच्याच मार्गानं जायचं आहे. गरीब (मुफ़लिस) असो वा श्रीमंत (तवंगर) साऱ्यांचं विश्रांती स्थान एकच - कबर! म्हणून म्हणतो, आता तरी हे विसरू नकोस. कारण शेवटी करावे तसे भरावे ही जगरहाटी आहे. आज तू काही चांगलं कृत्य करशील तरच चांगलं फळ मिळेल. मात्र जर गर्वात राहून ताठ्यानं (सर उठाकर) राहशील तर नक्कीच ठेचा खाशील.....

कवी आणि तत्वज्ञ कितीही जीव तोडून मानवी जीवनाची नश्वरता सांगत असले तरी माणसाला जणू ते आपल्याकरता नाही असंच वाटत राहतं. म्हणून पुन्हा एकदा प्रकर्षानं लक्ष वेधण्याकरता कवी विदारक वर्णन शेवटच्या कडव्यात करतो आहे-

मौत सबको आनी है कौन इससे छूटा है ।

तू फ़ना नहीं होगा ये खयाल झूटा है ।

साँस टूटतेही सब रिश्ते टूट जायेंगे ।
 बाप, माँ, बहन, बीबी बच्चे छूट जायेंगे ।
 तेरे जितने है भाई वक्रतका चलन देंगे ।
 छीनकर तेरी दौलत दो हि गज़ कफ़न देंगे ।

- मृत्यूचा थंड स्पर्श सर्वांनाच होणार आहे. त्यातून तू, मात्र मरणार नाहीस, असं जर तुला वाटत असेल तर ते वाटणं साफ झूट आहे. एक वेळ नक्कीच येईल जेव्हा तुझे हे उष्ण श्वास मध्येच थांबतील. त्यावेळी कोणीही 'तुझे' उरणार नाही. सगळी नाती संपतील. ना आई- बाप, ना बायको - मुलं! आणि हे जे तुझे भाऊ म्हणवतात, ते जगाच्या रीतीप्रमाणेच वागतील. संपतीवर हक्क सांगतील आणि बदल्यात देतील फक्त एक श्वेतवस्त्र! एक कफ़न!

किनको अपना कहता है, कब ये तेरे साथी हैं ।
 क्रब्र है तेरी मंज़िल और ये बाराती हैं ।
 लाके क्रब्रमें तुझको मुर्दा गाढ़ डालेंगे ।
 अपने हाथोंसे तेरे मुंहपे खाक डालेंगे ।
 तेरी सारी उल्फ़तको खाकमे मिला देंगे ।
 तेरे चाहनेवाले कल तुझे भुला देंगे ।....

- आणखी, कोणाला तू स्वतःचे मित्र आप्त म्हणतो आहेस? तुझ्या अंत्ययात्रेबरोबर चालणाऱ्या या सहभागी मंडळींना? अरे, ही मंडळी तर तुला खड्ड्यात ढकलून तुझ्या तोंडावर मूठ- मूठ माती टाकणार आहेत! आणि यांना समजतोस तू आप्त? ही सारी माणसं तुझं प्रेम विसरून जातातील आणि उद्या तुलाही खुशाल विसरून जातातील; कळलं? म्हणून पुन्हा सांगतो-

इसलिये ये कहता हूं. खूब सोच ले दिसमें ।
 क्यों फँसाये बैठा है जान अपनी मुश्किलमें ।
 कर गुनाहोंसे तौबा आते वक्रत संभल जाये ।
 दमका क्या भरोसा है जाने कब निकल जाये ।
 मुठ्ठी बांधके आनेवाले हाथ पसारे जायेगा ।
 धन - दौलत - जागीरसे तूने क्या पाया, क्या पायेगा ।
 चढता सूरज धीरे धीरे.....

- बघ, विचार कर. अजूनही वेळ गेलेली नाही. इथून पुढे तरी (आते वक्त)

स्वतःला सावर. आता यापुढे कुठलाही गुन्हा, कुठलंही वाईट कृत्य न करण्याचा निर्धार कर. (तौबा) कारण काळ कोणत्या वेळी येईल हे सांगता येणार नाही. तुझी धनदौलत तर तुला काहीच देऊ शकणार नाही. फक्त सदसद्विवेक बुद्धीनं वागलास तरच मरताना शांती मिळेल आणि तीच फक्त बरोबर येईल. जगात येताना तू मिटल्या मुठी घेऊन आला असशील तरी जाताना या शांतीखेरीज सर्व इथंच ठेवून उघड्या हातांनी तू जाणार आहेस. म्हणून फक्त सन्मार्गानं चाल. मानवी आयुष्याचं सार्थक कर. उगीच भ्रमात राहून गर्व करू नकोस. पाहा या सूर्यालासुद्धा ढळणं चुकलं नाही. त्याच्यापेक्षा तर तू श्रेष्ठ नाहीस ना? शिंपल्यात सागर सामावू शकेल का? ते शक्य नाही. पण मौल्यवान मोती तर त्यात नक्कीच असू शकेल. तसंच काव्यातून गाढं तत्त्वज्ञान सांगणंही अवघड आहे. पण या कव्वालीमधून एक मौलिक विचार मात्र कवीनं मोठ्या ताकदीनं मांडला आहे. आणि तोही यशस्वीरीत्या यात काहीच शंका नाही.

३६. भाववृत्तीचा मागोवा

One day at a time
This is enough
Do not grieve over the past
For it is gone
And do not be troubled
about the future
For it has not yet come
LIVE IN THE PRESENT.....

१६५

एका इंग्रजी कवितेच्या ह्या ओळी बरंच काही सांगून जातात. गतकाळाबद्दल दुःख करत राहायचं आणि पुढं काय होईल याची चिंता करत बसायची यातच आपण 'आज'चा दिवस व्यर्थ घालवतो. कवी नासिर काज़मीही काहीसं असंच वागताहेत. पण हे असं वागणं विचित्रपणाचं आहे, हे कुठंतरी मनात पटतंय. आणि स्वतःकडेच अलिप्तपणे - as a third person- पाहण्याचा प्रयत्न करताहेत. त्याचबरोबर स्वतःच्या मनाचं विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करताहेत.

**गये दिनोंका सुराग लेकर
किधरसे आया किधर गया वो ।
अजीब मानूस अजनबी था
मुझे तो हैरान कर गया वो ॥**

गतकालातील हरवलेल्या दिवसांचा, क्षणांचा मागोवा घेत (सुराग!), शोध घेत 'हा' कोठून आला आणि गेला तरी कुठे? हा दुसरा कुणी होता की माझ्यातलाच 'तो' होता? मीच होतो तो. मला ओळखू न आलेला मी. पण तो 'मी' अगदी विचित्रच वागत होता, इतका की, मी तर अगदी आश्चर्यचकित (हैरान) झालो आहे. अजबच होता तो !

तो असा 'अजब' असल्याचं कवीला वाटतंय. कारण गतकाळाबद्दल (आणि त्यावेळची सुखं किंवा दुःख आठवून) दुःख करणं कितपत सयुक्तिक आहे हे मनात कवीला माहीत आहे. पण ते स्वतःचंच एक वेगळं रूप आहे हेही माहीत आहे. ते येऊन या 'आज' च्या नासिरला ढवळून टाकून निघून जात आहे. तो गतकाळातला नासिर होता तरी कसा? फार सुखी होता का? मुळीच नाही.

वो हिज्रकी रातका सितारा

वो हमनफ़स हमसुखन हमारा ।

सदा रहे उसका नाम प्यारा

सुना है, कल रात मर गया वो ॥

तो नासिर होता विरहरात्री (हिज्रकी रात) जागत - जाळत राहणारा तारा. तो नासिर होता 'माझा' मित्र, माझा साथी (हमनफ़स). तो नासिर की जो माझ्याबरोबर कविता करत (हमसुखन) जागत राहायचा. (मी जागत राहायचो) बिचारा तो नासिर (कविता लिहिणारा) सर्वांना प्रिय राहो (त्याची कविता प्रिय राहो) कारण मी तर काल रात्री तो मेल्याचं ऐकलंय. तो भावुक व कविमनाचा नासिर आता राहिला नाही. गेला तो. स्वतःच्या मस्तीत, धुंदीत आता तो राहत नाही.

वो मैक्रदेको जगानेवाला

वो रातकी नींद उडानेवाला ।

ये आज क्या उसके जी में आया

कि शाम होतेही घर गया वो ॥

- तो मधुशालेचा (मैक्रदा) आधारस्तंभ असणारा, मधुशालेत 'जान' निर्माण करणारा आणि 'रात्री'ची सुद्धा झोप उडविणारा नासिर आता राहिला नाही. आता खूप बदलला आहे तो. आज त्याच्या मनात काय आलंय कुणास ठाऊक! आज संध्याकाळ होताच तो (मधुशालेऐवजी) घरी गेला आहे!

बस एक मोतीसी छब दिखाकर

बस एक मीठीसी धुन सुनाकर ।

सितारा-ए-शाम बन गया था

ब-रंगे-रूवाबे- सहर गया वो ॥

- आपलं (पूर्वीचं) लोभस रूप दाखवून आणि एक गोड झंकार (गतकाळाचाच) ऐकवून तो नासिर चक्क गायब झाला आहे. संध्यासमयीचा (अंधःकारात वाट

दाखविणारा) खरं तर तारा होता तो. पण पहाटेच्या स्वप्नातल्या रंगांसारखाच (ब-रंगे-ख्वाबे- सहर) तो अचानक नाहीसाच झाला आहे. कुठे गेला तो? (वरील शेर प्रेयसीला उद्देशूनही म्हटलेला आहे, असा दुसरा अर्थ होऊ शकतो.)

**वो रातका बेनवा मुसाफिर
वो तेरा शायर वो तेरा 'नासिर' ।
तेरी गलीतक तो हमने देखा
था, फिर न जाने किधर गया वो ॥**

आत्ताचा नासिर म्हणतो, तो तुझा नासिर होता ना, तो रात्रीचा वाट चालत राहणारा (स्वप्न उरली नसल्यामुळे) दरिद्री (बेनवा) झालेला असा वाटसरू होता! तुझ्या गल्लीपर्यंत तर तो आलेला पाहिला मी, आणि तुला सोडून, कोण जाणे, कुठे निघून गेला तो? कुठे कोणास ठाऊक, पण तो निघून गेलाय हेच खरं.

जीवनातल्या चटक्यांमुळे किंवा कटु अनुभवांमुळे माणसातला 'भावुक मी' मरून जातो. त्या भावुक 'मी'नं माणसाला व्यवहारी जगाच्या गल्लीपर्यंत आणून सोडलेलं असतं. आणि निरोप घेतलेला असतो. ती भावुकता मात्र गतकाळातील असली तरी आजही असावीशी वाटत असते. गतकाळातील जपण्यासारखी अशी ही एवढीच गोष्ट. त्यामुळे आजच्या 'नासिर'ला 'तो नासिर' (कवीमनाचा) हवासा वाटतो. तो निघून गेल्याचं दुःख होतं.

फार छोट्या वृत्तांचा यशस्वी वापर करणाऱ्या नासिर क्राजमीनं या गझलसाठी लांबलचक (एका शेराला 'स्नारनाना' हे वजन आठ वेळा) वृत्त वापरलं आहे, हेही या गझलेचं वैशिष्ट्य! गुलामअलीच्या गळ्यातून तेवढ्याच भावुक स्वरात ही गझल ऐकताना आपणही त्या भावुक नासिरबरोबर हरवून जातो.

३७. गहिरं दुःख

सुख आणि दुःख. दोन परस्परविरोधी गोष्टी. पण या दोन्ही विरोधी गोष्टींची अनुभूती देण्याची ताकद एकाच भावनेत आहे. प्रेम! जग सुखी बनतं ते प्रेमांमुळेच आणि दुःखात बुडून जातं तेही प्रेमांमुळेच! प्रेमाचा झोका सुखदुःखाच्या दोन टोकांमध्ये झुलत राहतो. सुखाच्या टोकाकडे असताना प्रेम माणसाला डोळे मिटून स्वप्न बघायला लावतं. आणि दुसऱ्या टोकाशी पोचल्यावर त्याच स्वप्नांचे अश्रू होतात आणि स्वप्न ओघळून जातात. उघड्या डोळ्यांतून.....

कभी आह लबपे मचल गयी

कभी अश्रू आँखोंसे ढल गये ।

वो तुम्हारे गमके चिराग हैं

कभी बुझ गये कभी जल गये ॥

कवी रशीद कमाल प्रेमाच्या दुसऱ्या पर्वात - दुःखमग्न आहे. डोळ्यांमध्ये स्वप्नांचे अश्रू अन् ओठांवर दुःखोद्गार (आह)! पण अश्रू ढाळतांना सुद्धा त्याला एकप्रकारे आनंद वाटतोय. कारण हे अश्रू त्याच्या प्रिय व्यक्तीने दिलेले आहेत. तिच्या वियोगात आठवणींचे हे दीप त्याचं जीवन प्रकाशमान करत आहेत. मधूनच ते विझतात, पेटतात....! पण ते अश्रू आहेत म्हणूनच त्याचं 'जीवन' आहे! आठवणी काढता काढता तो मार्गक्रमणा करीत राहतोय. पण कुठं पोहोचणार आहे तो? कुठलं इच्छित स्थळ? कुठलं घर?

मैं खयालो- ख्वाबकी मंजिलें

न ब- क्रद्रे - शौक्र सजा सका ।

तेरी इक निगाहके साथही

मेरे सब इरादे बदल गये ॥

माझ्या प्रीतीची प्रतिष्ठा राखणारे (ब-क्रद्रे- शौक्र), माझ्या आवडीचे असे कल्पनेचे व स्वप्नांचे झमले मी सजवू शकलो नाही. तसा विचार होता खरा; पण (परकेपणाचा) एक दृष्टिक्षेप (निगाह) तू टाकलास आणि तिथंच सर्व संपलं. मी माझे इरादे

बदलून टाकले.

प्रेमाची 'मंझिल' अशी उद्ध्वस्त झाल्यावर कवीला जीवन राहिलंच होतं कुठे?

**जो फना हुए गमे- इश्कमें
उन्हें ज़िन्दगीका न ग़म हुआ ।
जो न अपनी आगमें जल गये
वो परायी आगमें जल गये ॥**

ज्याला प्रीतीच्या (विरहाच्या) दुःखानं अचेत (फना=मृत्यु पावणे) करून टाकलं त्याला आता जीवन आणखी कुठलं दुःख देऊ शकणार? जणू ती स्वतःची दुःखं पुरेशी नसतात म्हणून प्रीतीची ही दुःखं दुसऱ्याकडून घेऊन माणूस त्यात जळत राहतो.

पण भावना जेवढी जास्त उत्कट असते, तेवढंच ती पुसून टाकणं हे जास्त कठीण असतं. कवीच्या अशा भावनिक मृत्यूनंतरही ती त्याच्या मनात राहिलीच. सतत तिचे भास त्याला होत राहिले.

**कधी रंगमें कभी रूपमें
कभी छाँवमें कभी धूपमें ।
कहीं आफ़ताबे - नज़र है वो
कभी माहताबमें ढल गये ॥**

कधी (स्वप्नांच्या) रंगांत तर कधी कोणत्या तरी रूपात, कधी सावलीच्या सुखद गारव्यात तर कधी उन्हाच्या चटक्यात मला ती सतत भेटते. कधी तळपणाच्या सूर्यामध्ये (आफ़ताब) मला तिचं दर्शन होतं. तर कधी ती ह्या शीतल चंद्रामध्ये (माहताब) एकरूप झालेली मला दिसते. सारी तिचीच रूपं दिसतात.

कवी तिच्या प्रेमात अक्षरशः असा वेडा झाला होता पण एक जाणीव त्याला सतत होत होती. तिचं प्रेम त्याच्यासारखं चिरस्थायी नव्हतंच. ते जर असतं तर तिनिंही त्याच्याप्रमाणेच समर्पण नसतं का केलं?

**था उन्हें भी मेरी तरह जुनूँ
तो फिर उनमें मुझमें ये फ़र्क़ क्यों ।
मैं गिरफ़ते - ग़मसे न बच सका
वो हुदूदे- ग़मसे निकल गये ॥**

तिचं प्रेम, तिचं वेड, उन्माद (जुन्नूँ) जर माझ्यासारखं असेल तर मग तिच्या - माझ्यात हा फरक का बरे असावा? मी मात्र दुःखाच्या तावडीत सापडलो, दुःखाच्या निर्दय पकडीतून (गिरफते -ग़म) स्वतःला वाचवू शकलो नाही आणि ती मात्र दुःखाच्या सर्व सीमा (हुदूदे -ग़म) पार करून निसटून गेली, हे कसं काय? म्हणजे फरक असलाच पाहिजे.

हा शेर प्रेयसीप्रमाणेच इतर प्रेमिकांनाही उद्देशून कवीने लिहिला आहे. दुःखापासून कुणीच वाचलेलं नसतं. तर प्रत्येकाला स्वतःच्या दुःखाचं जास्त कौतुक असतं. इतर लोक दुःखी असतील पण तरी माझ्याइतके नाहीत अशी दुःखातही एक आत्मकेंद्रितता असते. म्हणून कवीला वाटतं दुसऱ्या प्रेमिकांनाही दुःख मिळालं असेल पण ते ते विसरू शकले. मी कसा त्याच्या पलीकडे जाऊ? कारण माझ्या प्रीतीची उत्कटता त्यांच्यापेक्षा वेगळी आहे. म्हणून माझं दुःखही जास्त गहिरं आहे.

रशीद कमालचं, लांबलचक वृत्तात बांधलेलं गहिरं दुःख गायलं आहे गुलाम अली यांनी.

८. (पुन्हा) तोच चंद्रमा....

चंद्र! कविमनाचं सारं आभाळ व्यापून टाकणारा चंद्र. सागराच्या मनात भरतीची अनिवार ओढ निर्माण करणारा चंद्र. प्रेमी हृदयांमध्ये प्रीतीचं चांदणं फुलवणारा चंद्र. त्याच प्रीतीच्या आणाभाकांचा साक्षीदार चंद्र. जिकडेतिकडे फक्त चंद्रच. प्रेमाचं जग उजळून टाकणारा.....

पण कधीकधी असंही होतं, ज्याला साक्षी ठेवून प्रीतीच्या शपथा घेतल्या, तोच चंद्रमा नभात असतो, तशीच रात्र असते, जाईचा कुंज असतो अन् गंधमोहिनीही असते, पण ती दोघं मात्र तिथं एकत्र नसतात. सहवासाच्या सर्व खुणा लोपलेल्या असतात. जाईची फुलं वाळून गेलेली असतात. उरतं ते फक्त त्या निर्माल्यात गंध शोधणं.... तेही व्यर्थच असतं....

प्रीतीचा सूर ज्याच्या साक्षीनं गवसला त्या चंद्राकडे पाहून मन आणखीनच उदास होतं, प्रिय व्यक्तीची आठवण अधिक तीव्र करणारा तो चंद्र मग नकोसाच वाटू लागतो आणि म्हणावंसं वाटतं-

चांद निकलेगा जिधर, हम न उधर देखेंगे ।

जागते- सोते तेरी राहगुज़र देखेंगे ॥

विरहदुःखात भर टाकणाऱ्या चंद्राकडे पाहायचं कशाला? मात्र रात्रंदिवस तुझ्या वाटेकडे (राहगुज़र) डोळे लागलेले असतील हे नक्कीच.

चंद्र उगवेल त्या दिशेकडेही पाहणं सोडलं, तरी मनातली विरह - दुःखाची भरती कमी होणार आहे थोडीच? पण हे दुःख देणाऱ्याबद्दलची तक्रार तरी कोणाजवळ करणार? शिवाय अशी तक्रार करणं ही काही प्रीतीची रीत नव्हे.... उलट सोसणं....!

इश्क़ तो होंटोंपे फरियाद न लायेगा कभी ।

देखनेवाले मुहब्बतका जिगर देखेंगे ॥

विरहाचं दुःख ही प्रेमाची 'भेट' (उपहार) असते. ते दुःख.... तक्रारी.... हुंदके... कधी ओठांवर आणायच्या नसतात या गोष्टी. तुझ्यावरचं उत्कट प्रेम या दुःखाला,

तक्रारीला ओठांवर येऊच देणार नाही. प्रेमामध्ये सोसण्याचं केवढं मोठं धैर्य (जिगर) असतं, दुःख गिळून टाकण्याचं केवढं सामर्थ्य असतं ते त्यामुळे जगाला दिसेल! बंद ओठांनी या प्रीतीच्या व्यथेत जळत राहायचं असं एकदा ठरवलं की गडद होत जाणाऱ्या (जीवनाच्या) संध्याकाळची काय तमा?

जिन्दगी अपनी गुज़र जायेगी शामे - गममें ।

वो कोई औरही होंगे जो सहर देखेंगे ॥

- ज्यांच्या आयुष्यात (दुःखाचा) अंधार वितळून सोनेरी सुखाची सकाळ (सहर) उगवते ती (भाग्यवान) माणसे दुसरीच कुणी असतात. मी त्यांच्यापैकी नाही. माझ्यासाठी प्रत्येक क्षण, प्रत्येक दिवस हा एखाद्या दुःखी, उदासीन संध्याकाळसारखाच असेल.... जीवन संपेपर्यंत. कुठलीही पहाट आता मला पाहता येणार नाही. कारण माझ्या दृष्टीने कुठलीही पहाट ही 'पहाट' नसेलच. दुःखानं एकदा नजर अशी झाकोळली गेल्यानंतर वसंत ऋतूचं किंवा फुलांचं कसचं सोयरसुतक?

१७२

फूल महकेंगे, चमन झूमके लहरायेगा ।

वो बहारोंका समौं हम न मगर देखेंगे ॥

- वसंत ऋतू येईल, फुलं आपला गंध उधळतील, उद्यानं फुलून ओसंडून जातील. पण हा उत्साहाचा ऋतू, हे प्रफुल्लित दृश्य पाहायला मी नसेन..... मी उरणारच नाही तोपर्यंत....

चांद निकलेगा जिधर

हम न उधर देखेंगे

प्रीतीची स्वप्नं एकदा भंगली की तोच चंद्र, तीच जाईची फुलं आणि सगळं तेच असलं तरी संदर्भ बदलून जातात. सुखदायी ठरलेल्या गोष्टीच मग दुःखाचं कारण बनतात.

'गीत ये न ते जुळून

भंगल्या सुरातुनी....'

असं कुणा कवयित्रीला वाटलं तरीही ते गीतामध्येच प्रकट होतं! राजेंद्रकृष्ण यांचंही हे जुळून आलं गीत भग्न स्वप्नातूनच साकार होऊन आलं आहे. हेमंतकुमार यांच्या स्वरांना लतानं अक्षरशः जिवंत केलंय. ज्या चित्रपटासाठी ही गझल लिहिली

गेली तो चित्रपट होता 'दुर्गेशनंदिनी' आणि चंद्राकडे पाहू न इच्छिणारी विरहिणी होती - लोभस, निरागस चेहऱ्याची, अपऱ्या नाकाची सौंदर्यवती नलिनी जयवंत!
ती स्वतःच होती ँक चंद्र !

gGg

३९. नूरकी बूँद

फिल्मी दुनियेतली गणितंच बेहिशोबी असतात. कित्येक सच्च्या कलावंतांना इथं नाइलाजानं तडजोड स्वीकारावी लागते. तरीही ते व्यावसायिक दृष्ट्या यशस्वी होतीलच असा भरवसा नसतो. मात्र त्यांच्या कलेचा दबदबा सर्वांवर नक्कीच असतो. असंच एक नाव आहे - गुलज़ार. दिग्दर्शक आणि कवी. चुकलंच, आधी कवी आणि मग दिग्दर्शक.

कवी गुलज़ार हा खरोखर अत्यंत संवेदनशील मनाचा कवी आहे. त्याच्या काव्यातल्या प्रतिमा इतरांपेक्षा नेहमी वेगळ्या असतात. तो असे काही सुंदर शब्द लिहून जातो की, रसिक मन लोभावतं. आता हेच गीत पाहा ना-

१७४

**हमने देखी है इन आंखोंकी महकती खुशबू
हाथसे छुके इसे रिश्तोंका इल्ज़ाम न दो....
सिर्फ़ एहसास है ये, रूहसे महसूस करो
प्यारको प्यारही रहने दो, कोई नाम न दो ॥**

- आँखोंकी खुशबू! एक अतिसुंदर कल्पना. आपण कुठल्याही व्यक्तीला भेटतो तेव्हा आपल्या डोळ्यांत विविध भाव उमटत असतात. भेटून झालेला आनंद किंवा कदाचित रागही डोळेच बोलून दाखवितात किंवा भेटूनही समोरच्या व्यक्तीनं ओळखलंच नसेल तर तेही त्याचे डोळेच सांगतात. मग ज्या व्यक्तीवर अपार प्रेम असेल ती व्यक्ती समोर आली की डोळ्यांत दुसरं काय व्यक्त होणार? अपार स्नेहाची फुलं डोळ्यांत उमलतात आणि दृष्टिक्षेपातूनही त्यांचा सुगंध प्रिय व्यक्तीपर्यंत दरवळून जातो. अशा स्निग्ध नजरेचा हा सुगंध. आंखोंकी महकती खुशबू!

पण हा सुगंध कधी ओंजळीत पकडून ठेवता येईल का? अशक्यच आहे ते. तो फक्त दरवळत राहील, जाणवेल. दुरूनही. तसंच प्रेमाचं आहे. असावं. ते जाणवत राहावं. दरवळत राहावं. त्याला हवी कशाला स्पर्शाची जवळीक? आणि हवेत

कशाला नात्यांचे शिक्रे? रिशतोंका इल्जाम! प्रेमावर नात्यांचा दोषारोप केल्याशिवाय चालणारच नाही का? आधी प्रेमाची वर्गवारी (Category) ठरवायची आणि मग त्याचा निखळ आनंद घ्यायचा, असं का? खरं तर प्रेम म्हणजे एक सुंदर अनुभूती घ्यायची ती उत्कट मनानं, आत्म्यानं (रूह)! यात स्पर्शाचा, शरीराचा संबंध येतोच कुठे? खुल्या दिलानं ही अनुभूती घ्यायची, ती अशा नात्यांहूनही वरच्या पातळीवर.

**प्यार कोई बोल नहीं, प्यार आवाज़ नहीं
एक खामोशी है, सुनती है, कहा करती है
न ये बुझती है, न रुकती है, न ठहरी है कहीं
नूरकी बूँद है सदियोंसे बहा करती है ॥**

- प्रेमाला ना शब्दांची गरज, ना बोलण्याची. प्रेम म्हणजे केवळ एक मूक संवेदना आहे. जणू शांत सरोवर (Tranquility) आणि ही शांतताच जणू काहीतरी सांगत असते, बोलत असते. ऐकतही असते. म्हणूनच बाष्कळ शब्दांच्या देवाणघेवाणीची प्रेमाला गरजच नसते.

प्रेम म्हणजे आणखी काय? कवीनं फारच अप्रतिम उपमा दिलीय - नूरकी बूँद. प्रकाशाचा थेंब. अनादि काळापासून हा प्रकाशाचा थेंब (प्रेम) कालप्रवाहाबरोबर वाहत आहे. तो प्रकाश कधी क्षीण झाला नाही, विझला तर नाहीच नाही. तसंच तो कुठं थांबला नाही की अडखळला नाही. तो प्रकाशाचा थेंब (प्रेम) हेच जणू सृष्टीचं सारसर्वस्व आहे. चराचराच्या जीवनात हा प्रकाशाचा थेंबच वास्तव्य करतो. त्याच अर्थानं तो अनादि काळापासून अस्तित्वात आहे असं म्हटलं आहे. (म्हणूनच 'प्रेमावर जग चाललंय' असं आपण म्हणत असू.)

बाकीच्या सृष्टीचं जाऊ देत, पण माणूस तरी फक्त प्रेमावरच जिवंत राहतो. सगळी लौकिक सुखं प्राप्त असूनही ज्याला कुणाचं प्रेम लाभत नाही, त्याचं जीवन केवळ शून्यवत् होत असेल.... आणि ज्याला प्रेम भरभरून लाभत असेल त्याची स्थिती कशी असेल?

**मुस्कराहटसी खिली रहती है होंटोंपे कभी
और पलकोंपे उजालेसे झुके रहते है
होंट कुछ कहते नहीं, काँपते होंटोंपे मगर
कितने खामोशसे अफ़साने रुके रहते है**

सिर्फ़ एहसास है ये.....

ओठांवर (तृप्तीचं) मंद हसू आणि डोळ्यांमध्ये समाधानाची दीप्ती (त्याशिवाय 'पलकोंपे उजाले' कसे येणार?) ओठ काही बोलत तर नाहीत, पण कंप पावणाऱ्या त्या ओठांवर मूक अशा कितीतरी संवेदना तरळत असतात. पण त्या राहतात 'खामोश'च. कारण प्रेमाला जरूरच नसते शब्दांची.... नात्यांच्या लेबलांची. प्रेम असते फक्त एक आत्म्याची अनुभूती!

गुलज़ारच्या लेखणीतून उतरलेलं हे सुंदर तरीही थोडंसं abstract असणारं गीत लतानं गायलं आहे 'खामोशी' या चित्रपटासाठी. संगीत हेमंतकुमार. हे गीत ऐकावं तितक्या वेळा त्याच्या अर्थाचा अधिकाधिक मागोवा घेत राहण्याचा छंदच लागतो मनाला. त्यातून उलगडणाऱ्या प्रत्येक पाकळीचा सुगंध इथं काही थोड्या शब्दांत व्यक्त करायचा म्हणजे अवघडच आहे. म्हणून या गीताबद्दलही म्हणावंसं वाटतं की - इसे रहसे महसूस करो !

४०. मधुबाला

युगानुयुगं संपली. पण कालचक्र फिरवीत राहण्याचा नियतीचा खेळ काही अजून संपला नाही. जत्रेतल्या 'जायंट व्हील' प्रमाणे माणूसही या नियतीच्या कालचक्राबरोबर गरगर फिरत असतो. केव्हा तो अगदी अत्युच्च स्थानी जाऊन पोहोचेल तर केव्हा तळ गाठेल! पण एक बरं, कुठलीच स्थिती कायम टिकणारी नसते. उतरत्या काळातही चढत्या कमानीची आशा असते. नियतीने योजलेले हे चढउतार प्रत्येकाच्याच आयुष्यात येत असतात. असं असताना एकानं दुसऱ्याला का हसावं?

ना हँसो हमपे, ज़मानेके हैं ठुकराए हुए ।

दर- बदर फिरते हैं तक्रदीरके बहकाए हुए ॥

- नियतीनं, नशिवानं आमची थड्डा करून आम्हाला भरकटायला लावलं आहे. आणि आम्ही आपुलकीचा आसरा शोधत दारोदार भटकत आहोत. पण साऱ्या जगानं आम्हाला धुडकावून लावलं आहे. या आमच्या अवस्थेत आम्हाला एक वेळ साहाय्य करू नका, पण यापूर्वी काही अशी केविलवाणी अवस्था नव्हती आमची!

क्या बताएँ तुम्हें कल हमभी चमनवाले थे ।

ये न पूछो कि है वीरानेमें क्यों आए हुए हैं ॥

- काय सांगावं, काल आम्हीसुद्धा सुखाच्या बगिच्यात विहार करणारे होतो. आता मात्र सगळं उजाड, उद्ध्वस्त माळरान आहे आमच्याभोवती. आम्ही इथं कसे येऊन पोहोचलो ही एक दुःखद कहाणी आहे. ती तुम्ही नकाच विचारू. कवी राजेंद्र कृष्ण यांनी ही गझल 'गेटवे ऑफ इंडिया' या चित्रपटासाठी लिहिली होती.... सुखाच्या बागेत हिंडताना आनंदाच्या फुलांची महती फारशी वाटत नाही. कारण त्यावेळी ती सहजप्राप्य असतात. पण सारं उजाड झाल्यावर?

बात कलकी है कि फूलोंको मसल देते थे ।

आज काँटोंकोभी सीनेसे हैं लिपटाए हुए ॥

- काल बिनदिक्कतपणे आम्ही फुलंही चुरगाळून टाकत गेलो. आज मात्र काटेसुद्धा छातीशी कवटाळून जपण्याची वेळ आली आहे.

नियतीच्या कालचक्राचा प्रभाव हा असा आहे. या गतीत जो सापडला तो कुठे फेकला जाईल याचा नेमच नाही. म्हणून कवीला वाटतं-

ऐसी गर्दिशमें न डाले कभी किस्मत तुमको ।

आपके सामने जिस हालमें हैं आए हुए ॥

- तुम्ही कोणीही अशा माझ्यासारख्या अवस्थेत सापडू नये एवढीच इच्छा! मी आज तुमच्यापुढे ज्या अगतिक अवस्थेत उभा आहे ती वेळ नियती तुमच्यावर न आणो!

अशी दुर्धर अवस्था ओढवली असली तरीही माणूस स्वप्नं पाहणं सोडत नाही. भोवती उजाड माळरान असलं तरी आशेचं बीज तिथंही रुजतं, अंकुरतं. दुःख सोसूनही माणूस जगत राहतो त्याचं हेच रहस्य आहे.

१७८

एक दिन फिर वही पहलीसी बहारें होंगी ।

इसी उम्मीदपे हम दिलको हैं बहलाए हुए ॥

‘असा दुःखी व निराश होऊ नकोस, मना, एक दिवस पुन्हा पहिल्यासारखा वसंत फुलेल, पुन्हा सुखाचा बगीचा मोहरेल, आनंदाची फुलं उमलतील! मनाला अशी आशा दाखवूनच मनाचं - स्वतःचं कसंबसं सांत्वन करत दिवस काढतो आहोत....! लतानं गायलेली ही गझल संगीतकार मदनमोहन यांनी स्वरबद्ध केली होती. दवबिंदूप्रमाणे हळुवार अन् कोमल असे सूर पडद्यावर झेलले होते एका टवटवीत शुभ्र लिलीच्या फुलानं - मधुबालेनं !

संगीता जोशी

*मराठीतील पहिली **स्त्री-गझलकार**

*मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री; गझल लेखनात विशेष नाव प्राप्त.

*तिसरे अखिल भारतीय मराठी गझल संमेलन अमरावती येथे पार पडले, त्याचे अध्यक्षपद भूषविले. (फ्रेब्रुवारी २००४)

काव्यसंग्रह :

१. **म्युझिका..** दोन आवृत्त्या (१९८६/२००३)

प्रस्तावना - व. पु. काळे, प्रकाशक सुगावा प्रकाशन, पुणे आणि वाङ्मयसेवा प्रकाशन, नासिकरोड.

२. **वेदना संवेदना** (१९९७)

प्रस्तावना शंकर वैद्य, प्रकाशक - स्नेहल प्रकाशन, पुणे

३. **चांदणे उन्हातले** (२००४)

प्रकाशक- स्नेहल प्रकाशन, अभिप्राय - मुरलीधर जावडेकर

४. **मराठी गजल** (२००७ पॉकेट बुक)

संपादन - डॉ. राम पंडीत, अभिप्राय - डॉ. राम पंडित, प्रवीण दवणे, अरुण दुभाषी, प्रकाशक - अभिव्यक्ति प्रकाशन, नवी मुंबई

५. **नजरणा शायरीचा** : स्नेहल प्रकाशन, गालिब ते आधुनिक उर्दू कवींचे विविध शेर निवडून त्याचे मराठी अर्थ सांगणारे पुस्तक. अशा प्रकारचे हे पहिलेच पुस्तक असून त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या आहेत.

६. **ती भेटते नव्याने** हा गझलसंग्रह सिंगापूर येथे, ३रे विश्व मराठी साहित्य संमेलन १३ व १४ ऑगस्ट २०११ रोजी पार पडले; तेथे अ. भा. साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्ष मा. उषा तांबे यांच्या हस्ते प्रकाशित झाला व त्या संमेलनामध्ये निमंत्रित कवयित्री म्हणून सहभाग.

७. **शिडीचे साईबाबा** ह्या मराठी पुस्तकाचे इंग्रजीत भाषांतर प्रसिद्ध.

कुसुमाग्रज, पु.ल. देशपांडे, सुरेश भट, गं.ना. जोगळेकर यांची प्रशंसा वरील काव्य संग्रहाना लाभली आहे. पुणे येथे रंगत संगत प्रतिष्ठान या संस्थेचा, प्रतिष्ठेचा मानला गेलेला, गझलकाराला देण्यात येणारा **भाऊसाहेब पाटणकर पुरस्कार** प्राप्त. (२९ डिसेंबर २००९)

*अकोला येथून गझलसंग्रहास दिला जाणारा **शब्दांकुर पुरस्कार** चांदणे उन्हातले या संग्रहास प्राप्त.

*गझलनवाज भीमराव पांचाळे यांनी रचना स्वरबद्ध केल्या असून केसेट व सीडीज निघाल्या आहेत; मैफिलीतही ते रचना सादर करतात. तसेच संगीतज्ञ यशवंत देव यांनी अनेक रचना संगीतबद्ध केल्या आहेत व ते त्या मैफिलीतून सादर करतात.

१८०

***अष्टविनायक** - गीतांची प्रथमेशा ही केसेट सोनी कंपनीने काढली असून ही गीते पं. संजीव अभ्यंकर यांनी गायली आहेत. त्याला संगीत केदार पंडित यांनी दिले आहे.

गजानन वाटावे, शरद करमरकर, सुरेश देवळे, केदार परांजपे यांनीही रचना संगीतबद्ध केल्या आहेत.

अनेक हिंदी गीतांना गिरीश अत्रे यांनी संगीत देऊन स्वतः गायल्या आहेत. श्रीधर फडके यांनीही काही रचना गायल्या आहेत.

*देवगड (जि. सिंधुदुर्ग) येथे जिल्हास्तरीय कॉलेजविद्यार्थी साहित्य संमेलन झाले; त्याचे अध्यक्षपद भूषविले.

अभिनेत्री मीनाक्षी शेषाद्री च्या अल्बमसाठी काही हिंदी गीतांचे लेखन. अनेक कविसंमेलने, उर्दू-मराठी मिश्र मुशायरीमध्ये तसेच, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात, बाणेर येथील विभागीय साहित्य-संमेलनात निमंत्रित कवियत्री म्हणून सहभाग.

पहिल्या कोथरूढ साहित्य संमेलनात कविसंमेलनाचे आयोजन व सूत्रसंचालन.

मंचर येथील एकदिवसीय साहित्य संमेलनात स्वतःच्या गझल-वाचनाचा स्वतंत्र कार्यक्रम.

स्वानंद ज्येष्ठ नागरिक संघात गझलांचा विशेष कार्यक्रम.

गझल-लेखन या विषयावर अनेक कार्यशाळा महाराष्ट्र व गोवा या ठिकाणी घेतल्या तसेच, गझलसंबंधी समीक्षात्मक लेखन व भाषणे.

*पुणे व इतर ठिकाणी स्वतःच्या गझलांचा गझलरंग हा कार्यक्रम सादर.

कवि सुरेश भट यांच्या सप्तरंग या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशन प्रसंगी, त्यांच्या उपस्थितीत त्या संग्रहाचे रसग्रहण करणारे भाषण.

*व.पु. काळे यांच्या **वपुझी** या पुस्तकाचे शीर्षक त्यांना मी सुचविले होते, या पुस्तकाच्या सात आवृत्याचे अर्पणपत्र जोशींच्या नावे लिहिले आहे.

१८१

उर्दू भाषेचा व शायरीचा अभ्यास. एक हजार निवडक उर्दू शेरांचा मराठीत अर्थ सांगणारे **नजराना शायरीचा** हे पुस्तक लिहिले. ह्या पुस्तकाच्या तीन आवृत्या प्रसिद्ध.

उर्दू शेरांचे मराठी शेर (भाषांतर) एका लेखिकेने केले, त्या उर्दू-मराठी-मिलाफ या पुस्तकाचे प्रस्तावना-लेखन.

काही उर्दू गझलांचे लेखन. उर्दू-मराठी मुशायान्यात सहभाग.

शायरी पुण्याची या संकलित उर्दू-गझलसंग्रहात दोन उर्दू गझलांचा समावेश.

भारत-पाक येथील कवयित्रींचा उर्दू गझलसंग्रह **गुल्मोहर** जबलपूर येथून प्रसिद्ध झाला, त्यात दोन उर्दू गझलांचा समावेश.

डॉ. सुबोध निवाणे (अमरावती) व प्रा. संध्या पाटील यांच्या गझलसंग्रहास प्रस्तावना लेखन.

आकाशवाणीच्या एआयआर-६४ नियमानुसार मान्यताप्राप्त कवयित्री.

आकाशवाणी व दूरदर्शन वर अनेक गायकांनी गीते सादर केली आहेत.

ई-टीव्ही वरील हा **खेळ संचिताचा** या मालिकेसाठी शीर्षक-गीत व इतर गीतांचे लेखन.

एक होता राजा या मालिकेसाठी गीतलेखन.

*ई-टीव्हीवर **संवाद** या कार्यक्रमात राजू परुळेकर यांनी घेतलेली ५० मिनिटांची मुलाखत दोन भागात प्रसारित झाली. विषय- मराठी गझल (१७-१८ सप्टेंबर २००६).

ई-टीव्ही च्या **सखी** ह्या कार्यक्रमासाठी संहिता लेखन व समन्वयकाचे काम.

काही पुस्तकांचे व काव्यसंग्रहाचे वृत्तपत्रासाठी परीक्षण-लेखन.

काही कथा व ललितलेखन मासिके व दिवाळी अंकामधून प्रसिद्ध.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, वारजे शाखेच्या वतीने घेण्यात आलेल्या कथास्पर्धेत कथेला पहिले बक्षीस प्राप्त.

१८२

गाईड तू स्टडीसर्कल ह्या आध्यात्मिक पुस्तकाचे मराठी भाषांतर (अभ्यास मंडळ मार्गदर्शक) प्रसिद्ध. (पृष्ठे सुमारे १५०)

प्रौढ साक्षरांसाठी वीस पुस्तकांचे लेखन. कार्हीची सरकारद्वारा निवड.

इतर:

शिक्षण - बी.एस्सी.बी.एड.

व्यवसाय - माद्यामिक शाळेत गणित व शास्त्र विशामचे अध्यापन. आता निवृत्त.

पुणे महानगरपालिका, पुणे जिल्हा परिषद व जैन संघटना यांचेकडून आदर्शशिक्षक पुरस्कार प्राप्त.

पत्ता - ए-१, भूषण अपार्टमेंट, ११/२, कर्वेनगर, कमिन्स कॉलेजजवळ, पुणे ४११०५२. संपर्क - ९६६५०९५६५३

